

Ҳозир Кикмат

**ИНСОН
ИДАН ЗАРА-
ЛАРИ**

Туркчадан
РАУФ ПАРФИ
таржимаси

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

И (Тур)
Х 47

Тақризчи
СИДДИҚА АЪЗАМОВА

Х $\frac{70404 - 231}{М352 (04) - 82}$ 142 — 82 4703000000

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982

МУАЛЛИФДАН

«Инсон манзаралари»ни 1941-йили Бурса турмасида бошладим. Бундан аввал «Таниқли Кишилар Қомуси» устида ишлаётган эдим. Менинг Қомусимга машҳур генераллар, султонлар, санъаткорлар, билимдонлар, ҳусн қироличалари, қотиллар, миллиардерлар эмас, шуҳрати фабрика ва маҳаллалари деворлари ошиб четга чиқмаган ишчилар, деҳқонлар, ҳунармандлар кирар эди.

Шу вақт немис фашизми Совет Иттифоқига бостириб келди. Мен XX аср тарихини ёзишга қарор қилдим. Турли миллат, турли табақа вакиллари ҳаётини акс эттириш керак деб ўйладим бу тарихда. Фашизмнинг Совет Иттифоқига бостириб кириши билан XX аср тарихини ёзиш истаги орасида қандай муносабат бор, дерсиз. Балки ҳақлидирсиз. Аммо бугунгидек хотирамда: турма назоратчиси хабар берганда вужудим ларзага келди ва «Ингирманчи аср Тарихини ёзмоқ керак» дедим ўзимга ўзим. Гитлернинг бостириб киришидан бошламоқ, сўнгра яна ортга, Англия Бауэр урушига, ундан кейин янада нарироққа қайтмоқ ва қамоқдан чиққач, умримнинг охиригача йилда бир китоб нашр эттирмоқ керак, деб ўйладим. Демак, мен фашизмнинг енгилажагига, қамоқдан чиқишимга амин эдим.

XX аср тарихига маълум ва машҳур миллат кишиларининг баъзан уч сатрдан, баъзан уч саҳифадан иборат таржимаи ҳолларини; умримда кўрган-билганларим, турк, рус, озари, украин, инглиз, француз, ҳинд, америкалик бутун инсонларни, ўзим яратган инсонларни ҳам киритмоқчи эдим.

Қомусимга кирган кишилар тарихимга ҳам кирдилар. Услубнинг шаклланишида шундай қилиб қомус тилининг лаконизми асос бўлди. Уша кунлари мен қиролича Елизавета даври шоирларини мутолаа қилаётгандим, уларнинг таъсири бўлди. Эндигина Гоголнинг «Ўлик жонлар»ини ўқиб чиққан эдим, ундан ҳам фойдаландим.

Тарихимга «Инсон манзаралари» деб ном қўйдим. Бу—мўлжалимда олти, етти китобдан иборат бўлиши керак эди. Шеър техникасини асос қилиб олсам-да, барча наср турларидан, драма ва кино санъати имкониятларидан фойдаландим. Биринчи китоб 1941 йил баҳорда Истанбулда Ҳайдарпошо вокзалдан бошланди. Қамоқхонада 66 минг мисра ёзилди. Озодликка чиққанымдан бир йилча кейин, ватанимни тарк этишга мажбур бўлдим. «Инсон манзаралари»ни олиб кетолмадим. Сабаби, қўлга тушиб қолгудек бўлсам, уни йўқ қилишлари мумкин деб қўрқар эдим. Сизга ғалати туюлар, бироқ 66 минг мисранинг нухасини чиқаришга вақт тополмадим. Истанбулда қолган ягона нуханинг парчалари ҳам дўст хонадонларга тарқатилган эди. Москвага келгач, улар ё полиция қўлига тушгани, ёки куйдирилгани тўғрисида хабарлашдим. Баъзи парчалар мен қамоқда пайтдаёқ Парижга етиб борган, босилган экан. 66 минг мисрадан шулар омон қолибди. Орадан йиллар ўтди, 1956 йилда полициядан, куйдирилишдан сақланган айрим парчалар Москвага кела бошланди. Бугун қўлимда 17 минг мисра турибди. Ҳали етиб келмаган парчалар ичида Франциянинг гитлерчилар томонидан ишғол қилиниши ҳамда Москва остоналаридаги жанглар ва Ленинград қамали даври манзаралари бор эди. Инсон умиди билан тирик, уларнинг ҳам кунлардан бир кун топилишига ишонаман.

Қамоқдан чиққач, эпопеяни давом эттирмадим. Ҳозир ҳам ёзаётганим йўқ. Чунки, бундай тарихни бўлак услубда ёзиш керак, деган хулосага келганман. Шеърнинг оз сўз билан кўп гап айтиш имкониятларидан фойдаландим, гоҳ сарбаст шеърга, гоҳ безаксиз насрга мурожаат қилдим, бироқ яна такрорлайманки, ҳозир мутлақо бошқача ёзган бўлур эдим. Мени терс тушунмангиз, «Инсон манзаралари»ни ҳозир ўйлаганимдан айрича ёздим дея афсусланмайман.

Шундай, ҳурматли ўқувчилар. Бу китобда сиз дунёга машҳур ёхуд қўшниларидан бошқа ҳеч ким танимайдиган кишиларнинг таржимаи ҳолларини ўқийсиз. Бу таржимаи ҳоллар барчаси йўғилиб, сизга 1908 йилдан 1941 йилгача бўлган Туркия тарихининг лавҳаларини чизиб беради. Мени бир нарса ташвишлантирмоқда. Ушбу лавҳаларни бир-бир кўздан кечираркан, зеркиб қолмасмикинсиз?

НОЗИМ ҲИКМАТ
*Ноябрь,
1961, Москва*

Хадича, Пироя Пироянда.
Туғилган жойи қаер,
ёши нечада,
сўрамадим,
ўйламадим,
билмайман.
Дунёнинг энг яхши аёли,
дунёнинг энг гўзал аёли.
Менинг хотиним.
Бу воқеа...
ёлғиз ўз ҳаётимда эмас фақат...
939 да Истанбулда
махбусхонада бошланиб
...битган бу китоб
унга бағишланади.

БИРИНЧИ КИТОБ

I

Хайдарпошо вокзали.

41-йилнинг баҳори.

Соат ўн беш.

Пиллапоялар устида қуёш,

ҳорғинлик ва ташвиш.

Бир киши пиллапоялар устида турар,

қотирар бош.

Зайф.

Қўрқоқ.

Бурни суйри ва узун,

юзлари чўтир.

Бу киши Уста Голиб,

ғаройиб ўйлари билан кўп машҳур.

«Қани энди ҳар куни ҳолва бўлса»,—

ўйларди беш ёшида.

«Мактабга борсайдим»,— ўйларди ўн ёшида.

«Отамнинг пичоқчилик дўконидан

хуфтонга қолмай қайтсайдим»,—

ўйларди ўн бир ёшида.

«Қани энди менинг ҳам сариқ туфлигим бўлса,

қани энди менга ҳам қизлар қарашса»,—

ўйларди ўн беш ёшида.

«Дўконини нечун ёпди экан отам?

Фабрика ўхшамас отамнинг дўконига»,—

ўйларди ўн олти ёшида.

«Кундалик иш ҳақим ортарми»,—

ўйларди йигирма ёшида.

«Отам эллик ёшида ўлди,

мен ҳам шундай тез кетарманми?»—

ўйларди йигирма бир ёшида.

«Бирдан ишсиз қолсам агар...»—

Ўйларди йигирма икки ёшида.
«Бирдан ишсиз қолсам агар...»—
Ўйларди йигирма уч ёшида.
«Бирдан ишсиз қолсам агар...»—
Ўйларди йигирма тўрт ёшида.
У тез-тез ишсиз қоларкан
«Бирдан ишсиз қолсам агар...»—
деб ўйларди эллик ёшига қадар.
«51 ёшда қаридим,— деди,—
бир йил ортиқ яшадим отамдан».
Ҳозир эллик икки ёшдадир уста Ғолиб.
Ишсиз.
Пиллапоярлар устида туриб
бошини фикрларга тўлдириб,
Ўйларининг энг қизиғи билан:
«Неча ёшимда ўларканман,
ўлсам бўлармикан устимда қафан?»—
деб ўйлар,
Узун, қирғий бурун.
Юзлари чўтир.
Денгизида балиқ иси,
сўриларида қандаласи билан
келар
Ҳайдарпошо вокзалига баҳор.
Зиналардан чиқиб,
зиналардан тушиб,
зиналарда турар,
саватлар ва тўрвалар,
Зиналардан тушиб келар полис.
Тахминан беш яшар бола
полис ёнида.
Унинг йўқдир
туғилиш гувоҳномаси,
унинг фақат Камол деган исми бор.
Бир хуржун чиқмоқда —
бир гилам-хуржун.
Зиналардан тушаётган Камол
ёп-ёлғиз эди
ялангоёқ ва кўйлакчан
коинотнинг қоқ ўртасида.
Очликдан бошқа

ва ғира-шира рўё сингари
қоронғи ерда
 бир хотиндан бўлак
ҳамма нарса ўчганди ёдидан.
Пиллапоядан чиқаётган хуржуннинг эса,
гулдор кашталари бор,
қизил, зангор, қора нақшлари.
Гилам-хуржунлар илгари
отга, катерга, файтонга минишарди,
энди поездга минишади.

Зиналардан тушар чодра ёпинган
 йўғон бир хотин,
 Адвия хоним.
 Асли Кавказдан.

1311* да қизамиқ чиқди.

1318** да келин бўлиб тушди.

Қир-чир ювди.

Овқат пиширди.

Болалар туғди.

Биладики, у ўлганида

тобутини шоҳи билан ёпишар

Салотин масжидларидан келтириб.

Бекорга имомми куёви!

Пиллапоялар устида қуёш,

 бир боғ кўк пиёз

 ва бир киши:

 Аҳмад ўнбоши.

Болқон урушига борди,***

Кейин Биринчи жаҳон уруши,

кейин Юнон уруши.****

«Дадил бўл, оғайни, оз қолди»
 сўзлари машҳур.

Бир қиз чиқар пиллапоядан.

Галатада пайпоқ тўқувчи бўлиб ишлар,

* 1311 ҳижрий — 1895.

** 1318 ҳижрий — 1902.

*** 1912—1913-йилларда Туркия ва Болқон яримроли мам-
лакатлари орасидаги уруш кўзда тутилади.

**** Гап 1919—1922-йиллардаги миллий-озодлик кураши дав-
рида 1919-йили Измирдан Юнон қўшинларининг чиқарилиши ус-
тидадир.

Гўпхона кўчасида.
 Ўн уч ёшда, исми Атифат.
 Уста Голиб қизга қаради:
 «Уйланган бўлсайдим
 шу қизнинг бўйи-бастидек
 неварам бўларди»,— дея ўйлади.
 «Ишларди,
 менга қарашарди»,— дея ўйлади.
 Шу пайт Шавқия тушди ёдига.
 Эминнинг қизи Шавқия.
 Кўзлари кўм-кўк эди-я...
 Бултур
 бўйига етмаган қизни
 Шоҳбоз дарасида зўрладилар.
 Саватлар ва тўрвалар,
 зиналардан чиқар,
 тушар зиналардан,
 зиналарда турар.
 Аҳмад ўнбоши ўгирилиб яна аскарга
 зудлик билан етиб олди гилам-хуржунга.
 Хуржуннинг қўлини ўпди.
 Хуржун,
 яшил нимча,
 қора чолвор ва соқол,
 фетр цилиндр ва шиппаклар
 ҳамда Лоҳур шолидан чорси-қушоқ.
 Хуржун ўнбошининг елкасига қўлини қўйиб:
 «Ғам ема, бир-икки кун бола-чақангнинг
 оромини бузмайман,
 ва лекин, бирон фоиз
 қарзинг ортади», деди.
 Ҳайдарпошо бўғозида чағалайлар сувга тушиб
 кўтарилар ҳавога,
 денгиз узра тутиб ейди ўлимтикларни.
 Ҳавас қилгудек эмас уларнинг ҳаёти!
 Вокзал соатида учдан беш дақиқа ўтди.
 Элеваторда буғдой юклашар
 италён байроқли кемага.
 Ўнбошидан айрилган хуржун
 энди вокзалга келган.
 Пиллапоярлар устида қуёш,
 ҳорғинлик
 ва ташвиц

ҳамда қизил бошли бир капалак ўлиги.
Инсон оёқлари остида
оқ ва узун тош устида
чумолилар судрашар капалак жасадини.
Адвия хоним
полис афандига энгашиди,
нимадир сўзлашди.
Қамолнинг бошини силади.
Бариси жўнашди полисхонага.
Ғира-шира рўё сингари
хотира бағрида ётган хотинни
Қамол гарчи кўролмаса ҳам,
энди якка-ёлғиз эмас ёруғ дунёда.
Идиш-оёқ юва билади.
Сув ташишга ярайди Қамол.
Адвия хонимнинг тиззаси остида яшайди.

Зиналардан маҳкумлар чиқишар,
чақчақлашиб кулишиб.
Уч киши,
бир хотин
ва тўрт жандарм.
Эркаклар — кишанда.
Хотин — кишансиз.
Жандармлар қуроли.

Пиллапоялар устида
бир атиргул,
бир папирос қутиси,
бир парча газет.
Маҳкумлар тўхташди.
Жандарм Ҳасан
Аҳмад ўнбошига қўлини чўзди,
сўрашди.
Жандарм Ҳайдар
бўш қутини эгилиб олди,
чўнтакка солди.

Маҳкум хотин
бўйнига осилган Атифатнинг ўпди
икки юзидан.

Қўллари боғлиқ Халил
атиргул ёнида ётган парча газетга боқди:
Қаққайган бир одам.

Униформаси ноаниқ.
Юзларини соқол босган.
Оқ докада бойланган боши.
Дока — қон.
Сўнгра
қанотли ва йиртқич наҳанглар сингари
пўлат қушлар:
«Шўнғувчи бомбардимонлар» —
остидаги ёзув.
Сўнгра бир порт: устига кичик оқ доиралар чизилган.
У одамнинг номини ўқиёлмади.
Ёзув устига қорамой тўкилган.

Зиналардан чопиб чиқдилар
уч хоним —
бошларида учлик кулоҳ,
оёқларида пўпак шиппак.

Шаҳар йўли сайёҳлари.
Занжирбанд Сулаймоннинг
хонимларга тушди назари.
Бир жувон кўнглидан ўтди.
Атиргулга қараб туфурди.
Занжирбанд Фуод
Уста Ғолибга сўзлар:
«— Уста,
ғаройиб нарсаларни
ўйлайсанми ҳали ҳам?»
«— Уйлайман, болам,
ўйлайман ҳамон».
«— Яшавор, эй уста,
лекин ёлғиз ўйларинг билан
тузата олмайсан дунёни».

Фуод тарсонада чилангар,
19 ёшида қамоққа тушди
уч ўртоқ пардаларни тушириб,
бир китоб ўқиганлари учун.
Ва икки йилдан бери ётибди.
Энди олиб кетмакдалар узоққа.
Уста Ғолиб
бу сафар
даҳшатли нарсаларни ўйлаб,
Фуоднинг қўлларига,

занжирларига боқар.

Бугунгидек

ўзи фарқига бормай уйғонган фикрлар
йиғилиб

устма-уст

бараварига

қопқоғини отган бир чашма сувидай

лойқа

шаффоф,

оқар эди калласининг ичини тўлдириб.

«Нақадар кўп фабрика бор Истанбулда,

Туркияда нақадар кўп.

Дунёда нақадар кўп,

санаб тугатолмайсан...

Кеча кечаси

чилангар Қодир майхўрнинг

мурдасини топишди

шундоқ дорилфунун дарвозаси ёнидан—

уни кўриб ҳушидан кетди бир талаба қиз.

Нақадар кўп қайиш чиғаноқ,

нақадар кўп тасмали чарх,

нақадар кўп мотор!

Ҳаммаси айланар,

кеча-кундуз айланар,

айланар...

Нақадар кўп одам, нақадар кўп одам

«Бирдан ишсиз қолсам-чи,

бирдан ишсиз қолсам-чи» деб ўйлар бу дам.

Ҳарф терувчи Уста Шаҳоб кўр бўлди,

сўрар садақа...

Тўқима дастгоҳлари, фрезер дастгоҳлари, токарлик

дастгоҳлари.

Болғалар ва ғалтаклар,

пуланёлар,

пуланёлар,

пуланёлар.

Уста Ғолиб пуланёчи эди.

Ким билар дунёда нақадар,

нақадар кўп ишсизлар бор,

хор.

Аскарликка оладилар уларни.

Бир ишсиз ҳарбийга кетса

ортиқ ишсиз саналмасми ё?»

«Йна хаёлларга чўмдинг-ку, устам...»
Уста Ғолиб ушлаб кўрди Фуоднинг кишанини.
«— Оллоҳ охириமிழни...

(қўрқиб кетди ўз овозидан)
бахайр қилсин, ўғлим»,— деди.

Фуод кулимсади
ингичка мўйлаби орасидан;
«— Албатта, бахайр бўлар охириமிழ»,—
деди.

Кўзлари ёшланиб устанинг,
узун бурни титрар
ва ҳеч кимга кўрсатмасдан
Фуоднинг чўнтагига солиб қўйди ҳамёнидаги
эллик беш қуруш*нинг йигирмасини.

Вокзал соатида ўн бешдан саккиз дақиқа ўтди.
15. 45 да кўзғолар бу.

Учинчи мавқе кутиш салоида,
ўтириб,
айланиб,
мудрашар одамлар
чўзилганча.

Кўзғолаётган ҳар қайси поезд билан ишлари йўқ.

Босмакаш ** Умар
соқоли ҳовучида
яланг оёқлари бетон устида,
саҳардан бери,
ўлтирар бурчакда икки букилиб.
Саҳардан бери Умарнинг қаршисида
олдинга,
кейинга,
баландга,
пастга
одим отар Ражаб.
Нозик узун қўллари кўтарилиб тушиб,
кўринмас пичоқларни илиб олмоқчига
ўхшар кафтлари.
Тахтада узала тушиб ётар Али.
Кўйлагининг орқаси йиртиқ,

* Қуруш — майда танга, лиранинг юздан бир бўлаги.

** Босмакаш — қоғоз трафаретлар билан бўёвчи уста.

билаклари устида Алининг қумрол боши.

Учинчи мавқе кутиш салоида

ўлтириб,

айланиб,

мудрашар одамлар

чўзилганча.

Қўзғолаётган ҳар қайси поезд билан алоқалари йўқ.

Ойсал:

ёши ноаниқ.

Балки ўн уч, балки йигирмададир.

Жамалаксоч.

Ориқ.

Нажло:

ёши ўн беш атрофида.

Қорачадан келган.

Бурни қизил.

Афти юмалоқ.

Инсонни ҳайратга солгудек катта

яшил плаш остидаги маммалари.

Вадод:

Ўн саккиз ёш.

Кенг яғринли,

олти ўқли оқ галстук

ва ҳуснбузар.

Вадод сўзлар:

«— Мислсиздир Бурса ҳаммомлари.

Ҳамда «Фараҳфазо».

Боғлар қўйнидаги отель.

Муштарийлар озода.

Уч папел — битта ташрифинг,

бири — хўжайинга.

Бултур олиб келдим бир армани қизни,

армани миллати айёр бўлар,

ўхшамайди бизнинг туркларга...

Рўзгорини ўнглаб олди.

Сепини бутлади.

Қофирларнинг одати маълум-ку.

Ҳозир унашилган».

Ойсал сўради:

«— Сенга қанча берамиз, Вадод?»

«— Мен хўжайиндан ҳар бирингиз учун

беш қоғоз оламан,

муқобала нарх.

Ҳозир пайти, қизлар,
бахтингиз юришса

кунига ўн беш марта,
балки ундан ҳам кўп...

Бир ҳисоблаб кўр қанчалар бўлур?
Бурса кўриб қўйсин ҳақиқий молни.
Газетлар

Истанбул қизларининг энг гўзаллари
Кадикўйда* деб ёзмаган бежиз».

Илк марта жуда эрта ўрнидан турди
босмакаш Умар.

«Чекишдан ол!»— деди Ражабга.

Ражаб тез ўтиб кетди унинг ёнидан,
чекишга ирғитди қайтишда.

Умарнинг отаси муфти эди.

Уйида қаҳрабо тасбеҳлар,

ипак жойнамозлар,

хаттот Усмон битган

қизил ҳошняли қўлёзма қуръон нусхалари.

Лекин

на бир карвонсарой,

на бир ҳаммом,

на бир Ҳижоз темир йўли лойиҳаси.

Оқ семиз киши эди муфти афанди.

Умар касалванд бир бола.

Арабча ўргана билмади,

ўргана билмади форсийни,

лекин Жаннатул маъвонинг дарвозасин кўрди
китобларда;

Аҳмадия** китобида —

булар Дўлмабоғча*** саройи дарвозасининг
айни ўзи.

Унинг сувратларини чизди.

Машрутият****дан жиндак аввал

падар бузруквори ўтди оламдан.

* К а д и к ў й — Истанбул районларидан.

** А ҳ м а д и я — безакли диний китоб.

*** Д ў л м а б о г ч а — Турк султонларининг Истанбулдаги саройи.

**** М а ш р у т и я т — ёш турклар инқилоби — 1908-йил буржуа инқилоби.

Машрутиятда жойнамозу тасбеҳларни кўтариб
ҳар томонга қочишди хотинлари.
У пайт йигирма ёшда эди Умар.
Сотиб еди Паризёнада
хаттот Усмон қуръонларини.
Болқон урушига кетди кўнгилли бўлиб.
Биринчи жангдаёқ илиниб қолди.
Қайтгандан кейин
босмакашлик қилди
Қалпоқчилар кўчасида.
Аҳмадиянинг Фирдавс дарвозасидаги нақшлар
батист юзасида
очила бошлади.

Ёғоч қолип,
ёғоч қошиқ,
ёғоч дўкон
ҳам тунлари шароб тўла қизил хум
ҳамда қамоқда орттирган
бир оз ғулумпарастлик.
Бахтиёр яшарди муфтизода Умар афанди,
бахтиёр яшарди
Италиядан қоғоз моделлар келгунга қадар.
Бу қоғоз моделлар
тақа-тақ ёпти
босмакашлик дўконларини,
ёпти қайта очилмасин деб.
Ражаб шошиб-пишиб ўтиб кетди,
қайтишда гугурт отди Умарга.

Али тахта устида
узала тушиб ётар,
кўйлагининг орқаси йиртиқ.

Ойсал сув тўкишга кетди.
Вадодга сўз қотар Нажло:
«—Бу ориқ қизни олиб бормайлик, оға,
сўзак касали бор, инон,
Измирда юқтирган бултур.
Оқиб турибди бутун.
Ундан ташқари, Кадикўйдан экани ёлғон!»
Денгизида балиқ иси
сўриларида тахта бити билан
келар

Ҳайдарпошо вокзалига баҳор.
Учинчи мавқе кутиш салоида
тахта диванларда эмас
эшик яқинида
деворлар тубига
бетонга чўққайиб ўтиришарди
нимчалари зангор тугмали,
тиззалари йиртиқ чолворли
булғориялик қизил соқол икки муҳожир.
Биттаси кинсиз бир қайғу билан сўзлар:
«— Ҳар кун ҳам шундай ўтар,
бири биридан баттар.
Фалокат.
Пуллари қалайдан,
одамлари — касофат.
Лекин яхшилари ҳам бор-а».

Ташқарида 15.45 поезди жилар,
бу поездларнинг жуда хароби,
олти қурушлик папирос каби.

Уста Голиб маҳбуслар-ла хайрлашиб
учинчи мавқе кутиш залига кирди
ва босмакаш Умарга яқинроқ жойга ўлтирди.
Али тахта устида узала тушиб ётар.
Ражаб иситгич радиатор ёнига келди,
бураб кўрди мурватларини
совуқдан иссиққа,
иссиқдан совуққа,

сўнгра тарновларни бир тепди,
бақирди:
«— Сўйиш керак бу жуҳудларни,
қаердасан,
Гитлер амаки,

ёрдам қил!»
Нашапуриш эди Ражаб,
наша учун кетган Моисни
эрталабдан буён кутарди.
Уста Голиб Гитлерга
на дўст эди,
на ғаним,
лекин жаҳли чиқди Ражабга — бўзарди.

Қаради булғор муҳожирларга.
Ҳамон ўша-ўша кинсиз қайғу билан
қизил соқолларнинг биттаси сўзларди:
«— ...Бир киши Иброҳим пайғамбарнинг олдига бориб
шундай дебди:

— Қарғалар кўрдим мен,
ўлимтиқлар устида учар,
шоҳларига қўнар,
азон айтишар...
Бир одам кўрдим мен,
сув бошида ўлтирар,
оқизгани қўймайди,
барин ичиб битирар...
Кийиклар кўрдим мен,
одамдан ҳайиқмас,
сайёдларнинг олдига бориб,
мени от деб, ёлборар...—
Иброҳим пайғамбар унга шундай жавоб қилибди:

— Кўрганинг у қарғалар —
хўжалар, имомлардир.
Ўлимтиқлар уларга — макон,
ўша ерда ўқишур азон.
Сув ичган киши эрса
ҳукуматдир халқ қонин ичган.
Ичиб-ичиб тўймайди,
дарёни ўз ҳолича
оққани

қўймайди.
Кўрганинг у кийиклар —
гуноҳларимиз бизнинг.
Сайёдлар — пул,
биз энди ўшал сайёдларга
— қул...»

Али тахта устида узала тушиб ётар,
кўйлагининг орқаси йиртиқ,
билаклари устида жингала боши.

Ражаб бақирди:
— «Нима, сенга карвонсаройми бу,
меҳмонхонами сенга бу ер, тур,
Кўзингни оч, эй йигит!»

Қимирламади Али.
— «Сенга айтяпман».
Қимирламади Али.
Али жавоб бермади Ражабга.
Қўлларида тортиб
орқасига ағдарди Ражаб.
Алининг боши шилқ этиб тушди.
Али аллақачон ўлган эди.

II

Қизилтупроқ бекатига яқин
хиейбонда бир тахта кўшк қаршисиди
каттагина бир писта дарахти бор.
Бир ёнига оғиб туради хиейл.
Бу дарахт тагида бир хотин
этаклари сариқ
ювилган кирни осарди.
Гуриллаб ўтиб кетди 15.45 поезди.

Бетон виллалар то
Пендикка қадар
давом этар.
Ҳануз ниҳол ҳолида дарахтлари
ва узум новдалари ҳануз ям-яшил.
Гуриллаб ўтиб кетди 15.45 поезди.
Бетон виллалар.
Бетон виллалар.
Бошкотиб пошонинг кўшки қулаган,
қирқ хонали бир аломат жой эди.
То Пендикка қадар
бетон виллалар,
бетон виллалар.

Бундай пешин вақти Қўзтепа бекати сокин
ва бу ерда кўпинча
қадимий супада ўлтирар ўзича
ғариб якка-ёлғиз ҳарам оғаси.
Жуда узун бўйли.
Жуда занф.

Тирик қолганларнинг охири*.

* Халифалик ва султонлик тугатилгандан сўнг бутун сарой хизматкорлари тарқатилиб юборилган; шу жумладан ҳарам оғалари ҳам.

Энг қариси.
Бетон виллалар.
Гуриллаб ўтиб кетди 15.45 поездеи.

Даҳшатли бир жиддият-ла айланишар физза-ғизза
ялтироқ қора сатиндан пешбанд таққан қизлар.
Қўкраклари билан мағрур.
Қўллариди китоблари.
Гуриллаб ўтиб кетди 15.45 поездеи.
Бетон виллалар.
Бетон виллалар.

Сутга ўхшарди денгиз.
Қуёшда рангини йўқотгандек эди.
Асфальт йўл бўйлаб пляжга кетишарди одамлар.
Қаттакон сариқ гулдай титрарди
кенг шапкаларнинг гардишлари.
Бетон виллалар.
Гуриллаб ўтиб кетди 15.45 поездеи.

Ороллар кўринди йироқда.
Денгиз остидан беҳабар
кемалар каби

денгиз устида улар.
То Пендикка қадар
чўзилар
бетон виллалар.

Мана
гамгин,
чанг ичида ва оғир
Қортол цемент заводи.
Соҳилда ниқобли
нефть омбори.
Гуриллаб ўтиб кетди 15.45 поездеи.

Пендик.
Бекат.
Фуод қўл занжири билан
Халилнинг тиззасига туртди.
Перронда юрган полис ходими —
айғоқчини кўрсатди.
Кичкина кўзлари,
кичкина бурни,

қулоқлари жуда ҳам катта.
Эзилган қора фетр шляпа.
Тўқ зангор костюм.
Сариқ ботинка.
Бир оз букри.
Анча пишиқ.
Қўллари балки терли, юмшоқ.
Орқа чўнтагида нимадир бор,
қабарган пиджаги.
15.45 поезди жўнади Пендикдан.

Паровоз.
Машинист Оловиддин,
зангор тужуркасининг
тугмасини тақди,
бошини чиқариб
орқага боқди.
Бир юк вағони,
беш пассажир вағони,
ётоқли, овқатли вағонлар,
ундан кейин яна олтита юкли вағон
бир-бирининг ортидан силкиниб-силкиниб келар.
Оловиддин орқасига қараркан,
бутун вағонларни елкасида тортаётгандай туюлар
ва тўхташ пайтларида
орқадан келувчи даҳшатли оғриқни
куракларининг ўртасида ҳис қилар.

Соллониб-соллониб борар вағонлар.

Эски шаҳар — Ҳайдарпошо,
Ҳайдарпошо — Эски шаҳар,
1928-йилдан буён.
Йўловчилар минар-тушар.
Ўзгарар ўтхоналар.
Ёлғиз Оловиддин ўзгармас холос.
Вағонлар борар соллона-соллона...
«— Уста...»—
Оловиддин кўмирчи Исмоилга юзланди.
«— Нима дейсан, Исмоил?»
«— Уста, бу урушнинг охири нима бўлар?»
«— Яхши бўлади».
«— Қандай яъни?»

«— Вагон-ресторанда ароқ ичамиз».

«— Биз-а?»

«— Ҳа, биз!

«— Ҳазилни қўйинг, уста, пулни ким топади?»

«— Биз...»

Исмоил ҳеч нарса англамаса-да, сир бой бермади.

Қуюқ қора қошларини учирди,
сўнгра: «— Устам,— деди,—
яна бир саволим бор:
шу кўринган темир йўллар
қамраб олармикан бутун дуёни?»

«— Қамраб олади».

«— Демак, уруш бўлмаса,
аммо фақат уруш эмас,
чегараларда сўроқ-савол қўйилмаса ўртага,
машинани темир йўлга солиб юбориб,
дунёнинг бу бошидан у бошигача
сайр этса бўларкан-да?»

«— Денгиз келса тўхтайсан».

«— Минасан кемаларга».

«— Аэроплан ундан ҳам яхши».

Исмоил кулди.

Бир тиши синиқ эди.

«— Аэропланда учмайман, уста,
онам васнят қилган учма деб,
чумолига ҳам берма деб озор».
Оловиддин катта қўлларини қўйди
Исмоилнинг очиқ узун бўйнига.

«— Қизиқ бола экансан,

зарари йўқ лекин,

оғайни, аэропланга минамиз.

Одам ўлдирмаклик учун эмас,

осмонларда ором олмакка,

тўйиб-тўйиб олмакка нафас...

Оловни бир ковлаб юбор-чи, энди».

Вагонлар борар соллона-соллона...

Учинчи мавқе 510-номерли вагон.

Биринчи бўлмада жандармлар ва маҳкумлар.

Сержант бир марта ҳам жилмаймади.

Маузерлар шай бўлса ҳам қинларда

кишанлар ечилмади.

Икки дунёнинг вакиллари — икки тарафда.

Китоб ўқиб ўтирар маҳкум Халил,
тиззаси устидаги китоб варақларини очиш учун
жуда катта бир усталик билан
ишлатади занжирли қўлларининг бармоқларини.
Китоб ва қўл занжирлари билан
ўн уч йилдирки у бирга,

бу бешинчи сафари.

Кўз ости қовоқларида чизиқлар.

Чакка сочларида оқ.

Халил балки қариди бир оз.

Лекин китоб, кишан, юраги ўша-ўша.

Энди

юраги ҳар қачонгидан умидвор.

Халил ўқир экан китобини

«Кишаним, — деб ўйлади бирдан, —

сендан омоч ясаймиз кишанимнинг темири».

Шундай гўзал эдики бу фикри,

бирдан алам қилди унга

ўлчовли, ўлчовсиз шеър ёзолмаслиги.

Қабза бекатида тўхтаб яна

юриб кетди поезд.

Баланд темир кўприк ичидан кечди.

Ўнгда замин қўйилаб кетар

балки юз,

балки юз эллик қулоч

ва у ерда,

тубанда —

Эски Хисор қишлоғи

ва қалъаси

ва тор, узун йўлда кетаётган икки отлик,

зайтун дарахтлари ва ҳатто бўм-бўш денгиз

қутидан эндгина чиққан ўйинчоқларга ўхшар

(шундай кичик)

ва узоқ

ва теранда бўлмаганлигидан

ва жуда тез орқада қолмаганлигидан —

— ана шу сабабли —

бу баҳор ойдинлигида

ажиб кўринарди,

Маҳкум Фуод
 кўрди ва ҳеч қачон унутмаяжак
 ҳув пастда,
 икки чавандози ила кўп узоқ
 катта шаҳар томон
 тўғри кетган йўлни.
 Кўзларида илк мартаба
 Истанбул ғойиб бўлгани учун
 бошлади дафъатан ўз уйдан сўзламакка:
 «— Дадам,— деди,— маним дадам
 бир ажойиб киши бўлган экан,
 Баҳрия*да мансабдор.
 Уйда биргина суврати бор.
 Маълумдирки, узун фас остида
 устарада олинган катта боши.
 Сўхтаси совуқ.
 Буни қарангки, Машрутият бўлганда
 содиқликка онт ичдим дея
 никоҳини янгилаган.**
 Уч йилдан сўнг пенсияга чиқди.
 Кулаксизда*** боққоллик дўконини очди.
 Сўнгра 1338****да
 Истанбулнинг озод қилиниш даврида,
 октябрь ойида ўлди.
 Мурдаси шундоқ ерда ётарди,
 ошхонада ёп-ёлғиз.
 Болалар кўчада марш қилардилар.
 Маҳкум Сулаймон Фуодга тегишди:
 «— Сенинг ижтимоий чиқишинг
 сал ноаниқ экан:
 реакцион милитаризм
 ва майда ҳунармандлик».
 Фуод сўз бермай давом этди:
 «— Ҳали ҳам кўз ўнгимда отам.
 Узун сариқ бармоқли бир одам.

* Баҳрия — флот.

** 1908 йил ёш турклар инқилобидан кейин ҳам баъзилар тахтдан ҳайдалган султонга содиқ эканликларини билдириб, никоҳ ҳақидаги янги қонунни тан олмас эдилар.

*** Истанбул районларидан; «шамолсиз» деган маънони билдиради.

**** 1922.

«Қуён» магазини усталаридан бири
(кемасозлик корхонаси).

Қўна хаттотларга ишқибоз эди.
Ёдида, ҳайит кунлари саҳар пайти эшитиларди
азон айтган овози.

Жаҳли чиқди, ўқимай қўйди
арабчани тақиқ қилишгандан сўнг.
35 ёшида сил бўлиб ўлди».

Сулаймон сўради:

«— Онанг-чи?»

«— Мени туққану ўлган.

Отамнинг ишхонасида улғайдим,
унинг асбоб-ускуналар сандиғида.

Бу бир яшил сандиқ эди.

Отам мени ётқизарди ичини бўшатиб».

510-номерли учинчи мавқе вагон.

Йўлак.

Йўлакда бир талаба юрар.

510-номерли учинчи мавқе вагон.

Иккинчи бўлма,

сардин қутиси, лимон,
оқ пишлоқ, нон ва шишалар.

Хотин,

эркак

ичмоқдалар.

Давлат операси гастролга кетаётир.

Саккиз артист

ва машҳур бастакор Маҳмад Али.

510-номерли учинчи мавқе вагон.

Биринчи бўлма.

Оппоқ тишларини кўрсатиб кулар

қўли занжирли Фуод,

чунки қўли занжирли Сулаймон

университет талабасига ғижиниб қарар,

талаба эшик ойнасидан Малоҳатга

боққани учун.

Қўли занжирсиз Малоҳат,

нозик, қонсиз билакларининг

эркинлигидан мағрур

ва қўлларини ишлатмак

имкониятидан хурсанд,

олма емакда.

Талаба ҳамон қараб турар.
Сулаймон овозини кўтарди баланд.

Жандарм Ҳайдар
 ҳақ берди Сулаймонга,
 эшик пардаларини туширди
ва маҳкумларнинг деҳқон жандармлар-ла
 аҳбоблиги мана шундай бошланди.

Қўли занжирли Халил
(Балки ҳар ненинг фарқига борар,
балки йўқ)

хира кўзларини тиззасидаги китобдан узиб
 жандарм Ҳайдарни саволга тутди:

«— Қишлоғингизда неча хонадон бор?»

«— Элликка яқин».

«— Қўш ҳўкиз кўпчиликда борми?»

«— Икки хонадонда».

«— Нечасининг ҳўкизи тоқдир?»

«— Тоқ ҳўкизлиги ўн беш хонадон чиқар...»

«— Ҳўкизи бўлмаганлар?»

«— Беш-олти хонадон».

«— Қолганлари демак...»

«— Бир жуфтдан».

«— Сенда-чи?»

«— Менда-да қўш ҳўкиз».

Сулаймон сўради яна:

«— Бормидир ерсизлар ҳам?»

Човуш жавоб берди:

«— Бор, нега бўлмасин».

Фуод суҳбатга аралашди.

Муҳаббат ортди

ва инсон дўстлигида шундай бир он бўлдики
 (Шубҳадан ва буйруқдан устун),
 деҳқон жандармлар

бир-бирларига боқдилар,
дўрилдоқ овозлари ила лаззатланиб,

сафолни бир иш қилар каби

 маҳкумларни

қўл занжирларидан қилдилар озод.

Йўлак...

Талаба кезиниб юрибди.

Бешинчи бўлмадан бир йўлчи отилиб чиқди йўлакка.

Бу, паст буйли, нақш тикилган шимли киши —
пишиллаб,
терлаган шошқинлик билан очди
бутун деразаларни
ва сўнгги дарчадан ташқарига чўзилиб
чуқур нафас олди уч карра.
Сўнггра тўпиқлари устида орқасига ўгирилди кутилма-
ганда.

Манглайи тор ва узун, ёноқлари салқи ва кенг.
Қалласи бир ҳайбатли нок сингари
турар елкаларида.
Жовдираган ғилай кўзлари кўрди талабани.
«— Жоним бегим,— дея сўзланди,—
бўғилишимга сал қолди.

Бизнинг бўлма айиқларга тўла,
ифлос,

тер,

сассиқ,

дарчаларни очтирмайдилар ҳам».

Яқинлашди талабага:

«— Талабамисиз?

Кўрниниб турибди

каскетингиздаги бўри сувратидан.

Тўғри, баъзи ахлоқсиз болалар ҳам

шундай каскет кияр эмишлар,

эшитганмиз.

Шундай дейишади.

Кўрмагандим ўзим.

Бундай ишлар билан алоқамиз йўқ.

Магар, тажриба қилмадик, десам ёлғон бўлур.

Инглизлар Истанбулга келганларида

тўнсиз шотланд баччаларини...

Ёлғиз эронликларга тўнкашар, бекор.

Инсон дегани ҳар завқни тотиб кўргани яхши.

Яшамак

завқланмак демакдир.

Бироқ пулинг бўлсин экан, оғайни,

ишқ-мишқ, ҳаёт-маёт.

Ҳар нарсанинг оллоҳи пулдир.

Қани анови айиқларга тушунтиролсанг.

Дераза очтирмайдилар-ку.

Қаранг,

сизга оталарча насиҳат:

ҳар нарсадан азиздир инсон сиҳати,
соғлиқни эҳтиёт қилинг,
нонуштада тухум ютинг, хўпми?
Уйимда уч болакайим бор.
Уч тухум ютишади ҳар сафар нонуштада.
Уйимда бир қоида ўрнатганман:
ишдан қайтишим билан
оналаридан сўрайман аста,
ярамаслик қилмадиларми болалар,
ювош ўтирдиларми?

Шунга қараб
қуш бир нарсалар келтириб қўяр токчага:

ё олма,
ё апельсин,
ё ширинлик,
қуш келтирмас албатта, йўқ,
мен келтираман.

Фақат менинг кенжам
кўргандир-да бир оқшом
эртаси кун онасига:
— Қуш отамга ўхшайди,
отамнинг худди ўзи,— дебди.

Умуман мен шундай ўйлайман:

одам
боласининг ақли закосини текшириб борсин,
мен ҳар доим текшираман.

Машҳур ҳикоят бор:
Подшолардан бири шаҳзодага
Рамил* ўргатмоқчи бўлибди».

Талаба кулиб қўйди:
«— Бу ҳикояни биламан»,— деди.

Кейин шунчаки гап учун:

«— Хизмат қаерда, амалдормисиз?»
дея сўради.

«— Оҳ,

умуман амалдор десангиз ҳам бўлади-я.
Истанбул етимхона идорасида мухосибман**
Нури Узгурк.
Ойликхўрмиз.

* Рамил — каббалистика.

** Бухгалтер.

Ўз вақтида Салажакда
кичик амалдор ҳам бўлганмиз.
Хунармандлик, савдогарлик ҳам қилдик.
Ҳар бало,
коврилган қаҳва сотишдан бўлак.
Бир шу ишда ишқибозлигим қолди.
Шофёрлик ҳам қилдим.
Машина ўзимники эди.
Таксиларнинг куни туққан пайт эмасмиди.
Ҳеч унутмам, ёзнинг бир куни,
бир мижозни Жуфтаҳовуларга
ташлаб қайтардим.
Олдинда бир аёл кетарди,
қора манто кийган.
Сурухига ўхшаш болдирларига кўзим тушди.
Ёнига келиб тўхтатдим машинамни.
Юзларига қарадим:)
оилали аёл, кибор.
Кўзлари катта-катта, сим-сиёҳ.
Шайтон урди мани,
эшикни очдим.
— Марҳамат,— дедим.
Утирди.
Жўнадик,
қаерга кетяпмиз?
На у айтади, на мен сўрайман.
Ойнадан кўзларини кўраман,
кўзлари шундай қора,
шундай шаҳло,
ҳалигиндай.
Жаддабўстондан юқорига бурилдик.
Аранкўй, Ичаранкўй*, қирлик.
Чинор остида тўхтатдим.
Атрофида тўп ўйнайди инсу жинс,
эшикни очиб аёлни туширдим.
Индамади.
Ерга ётқиздим.
Чурқ этмади.
Албатта, ўпа бошладим.
У бут сингари сукутда.

* Аранкўй, Ичаранкўй — қишлоқларнинг номлари.

Нима бўлса бўлди, гапни чўзмайин,
ишни бажариб турдик.

Машинага чиқдик яна.

Орқага қайтдик.

Қаерга боряпмиз?

На у айтади, на мен сўрайман.

Яна автомобиль ойнасидан

Кўзларини кўраман

кўзлари ҳали деганим каби қора,
ҳали деганим каби катта-катта.

Қизилтупроққа келдик,

қаршимизда чироқлар.

Тўхтатдим сабзавот дўкони ёнида,

эшикни очдим.

Аёл тушди, юрди,

бурилди-ю, кўздан ғойиб бўлди.

Хўш, нима дейсан бунга, бегим?

Умуман, нечук англатайин,

ёки албанлар айтган каби

нечун англаттирайин?

Мана, ўн уч, ўн тўрт йил ўтди орадан,

ёдимдан ҳеч кўтарилмас

ўша пошо хотини,

у пошо хотини эди, шубҳасиз.

Оҳ, у замонлар қорин қўймагандим,

мўйловим ипакка ўхшарди,

нақ тухум сариғидай.

Қадикўйининг Париж маҳалласида

кезиб яшардим.

Даврон сурдим, бегим, даврон.

Қани, анави айиқларинг тушунса буни.

Дераза очтирмайдилару.»

Дераза очтирмаганлар — бешинчи бўлмадалар.

Гилам-хуржун соҳиби

сўлда,

энг бошда

бурчакда ўтирибди

айёр,

баҳайбат,

йиртқич қуш каби...

Бошида фетр шапкаси, эгнида пальтоси,

қора шими, кийилиб ётилаверганидан шалвираб кетган,

ечиб құйган оёқларидан эски калишларни,
 тахта устида құлларига яқин
 ва жонли құллари қадар
 оппоқ жун пайпоқли оёқлари.
 Суҳбатни тукли қулоқлари билан эмас,
 оёқлари билан тинглайдир.
 Парилар ҳақида борар эди гап.
 Қаршида Сарик Сайфиддин
 (Адабозорининг Черкас қишлоғи оқсоқоли)
 кекирдак чўзиб ҳиқилдоғни, ўйнатаркан
 тушунтирарди:
 — Бисмиллосиз кўйлагингни ечмагил.
 Ҳар бир ишнинг боши бисмилло.
 Йўқса кўйлагингни парилар олиб,
 туғиб қўяр.
 Аравакаш Салим Сайфиддинни,
 (эски шаҳарлик, эллик ёшларда, кал)
 қувватлаб деди:
 — Отлар билан ҳам шундай, !
 кечаси отни бисмиллосиз боғласанг охурга,
 ҳақ сўзим,
 парилар минар ҳайвонингни,
 оптирарлар шафақ қизаргунга қадар.
 Ва майда-майда ўрарлар ёлларини.
 Неча марта кўрганман ўзим:
 отхонага кирсам эрталаб,
 ўлар ҳолда ётар бечора ҳайвон,
 қора терга ботиб
 ва ёллари келин сочлари каби ўрилган.
 Ечиб бўлмас ўримларни ҳеч,
 кесмоқдан бошқа йўли йўқ.
 Парилар шундай, отларга
 миниб олиб кечалари
 қайларга борарлар ой шуъласида?
 Ҳар кимсанинг дарди ўзига етар.
 Унутдинг деб бисмиллони, Раббим,
 гоҳ-гоҳ париларни бошимизга бало ётар.
 Қандай экан ўзи ағам, ажабо?
 Инсонга ўхшарми?
 Феъли ўхшайди, аммо:
 Уғри,
 истаганда ёмонлик қилишга тайёр...
 Эшик ёнидаги татар юзли киши

(Бурса қишлоқларидан
«Меринос» фабрикасида қоровул)
Салимга жавоб берди:
«— Мен кўрганман.
Олти ҳафта кечаю-кундуз
Кўзимга кўринган ғалати одамлар.
Бу иш создан бўлди.
Созларнинг подшоҳи — тўққиз торли соз.
Қаердаки соз устаси бор деса.
 Хоҳ қаҳратон қиш бўлсин,
 хоҳ етти кунлик йўл бўлсин
мингаштириб отимга
 қишлоққа келтирардим.
Лекин мен аввалига соз тилини била олмадим.
Машҳур созчи уста бўларди.
Лўли.
Уста Алиш деса ҳамма танирди.
Бир куни ўша Алиш менга шундай деди:
— Қўлингга бир марта лаънат тегмаса,
Соз чалишни ҳеч вақт ўрганолмайсан...
— Яхши,— дедим мен,—
қандай қилиб қўлимга лаънат тушади?
— Лайлатулқадр туни,— деди Алиш,—
ўша кеча созни ушлайсан.
Ҳаложойга, терс ўлтириб
созни чала бошлайсан.
Айтганини қилдим Алишнинг.
Етиб келди қадр кечаси.
Кирдим ҳалога.
Терс, ўтирдим.
Торни чертдим.
Овоз бермади торлар, турдим,
бураб кўрдим сознинг қулоқларини.
Бефойда.
Овози чиқмас,
гўё овоз деган нарса ер юзида қуриб кетгандай.
Гилос ёғочидан қилинган нохунни ташладим.
Бармоқларим билан чалиб кўрдим торларни.
На жўшар торлар, на овоз берар.
Резинадек узаяру тортилар симлар.
«Додимга ет, Алиш,
 бу қандайин иш,
 девона бўлдим-ку»,—

деган пайтимда бир нечаси пайдо бўлди кўз ўнгимда:

Бирлари нўхат бўйидан кичик.

Бирлари минор сингари буюк.

Кўйлаклари бизнинг кўйлақларга ўхшаш,
аммо бошларида кулоҳлари бор:

қизил, яшил, узун, суйри.

Ҳаммалари отлиқ — суворий.

Қиличларин суғуриб от солдилар мен томон.

Ташқарига учиб тушдим.

Олти ҳафта кеча-кундуз кетмадилар кўзимдан,

бобом созни ёқди синдириб.

Кишанга солдилар мени уйим олдида.

Домлага ўқитдилар.

Фойдасиз.

Уста Алишни чорладилар охири.

Лўли Алиш

тутди қўлимга ўз созини.

Мен чала бошладим.

Чаларканман эсим жойига тушди,

чаларканман ақлим жойига келди.

Шундоқ қарасам, денг,

қаршимда на суворий бор, на қилич.

Ва лекин ўша кундан бери

мендан уста созанда йўқ

бутун Бурса вилоятида...»

Тўхтади.

Аравакаш Салим ҳўмрайиб боқди унга

гилам-хуржун соҳиби

иккита оқ кўзини слагандай

силар эди жун пайпоқларини.

Ингичка овоз келди рўпарадан

гўё калтакланган кучукчанинг овозидай:

«— Менинг ҳам қорнимдаги сув

ҳар ҳолда жинларнинг иши.»

Бу чўпдек озғин

қунишган бир киши эди.

Юзларининг юпқа,

заъфарон териси ёпишган суяқларига,

кўзлари эса чақчайганди.

Кўпинча ўлим ўз ишнини

инсон юзидаги суяқлардан бошлайди.

Ўлим сакарялик Шокирнинг афтидан бошланганди.

«— Менинг ҳам қорнимдаги сув
ҳар ҳолда жинларнинг иши».

Цирроз касали бор эди Шокирнинг.

«— Билганимни сўзлайман, мен ахир,
доктор афанди сув олди қорнимдан, ўн пақир.
Уч кунда шишиб кетди қайтадан яна.
Шифоси йўқ, иложим қанча.
Жинлар кириб олган ичимга,
биламан,
ўламан.

Мени касалхонада қолдир, доктор бегим,
дедим,

давлат учун неча жангу жадалда
қон тўқдим.

Юмшоқ каравотда ўлсам нима бўпти?— дедим.
Тингламади доктор.

Ҳар ҳолда юмшоқ каравотга
бошқани ётқиздилар —
дунёдан умидин узмаганларни.

Менда яра бор, дард бор ва лекин
мендан умид йўқ.

Муниципалитет берди поезд пулини,
мана энди битта-битта қайтйпмиз орқага.

Мунча ҳам пешонамиз шўр экан,
ҳамманинг ичидан танлаб
менга келиб ёпишса, нетай,
бу касаллик, ҳе, ўша...»

Ҳарака бекати. Поезд тўхтади.

Машинист Оловиддин
тушди паровоздан.

Орқа филдиракларини, уларнинг орасини текшириб
кўрди.

Ёш ва сабрсиз эди машина.

Гўё жонли ва томирлари уриб тургандек,
эгарланган тулпор сингари тетик.

Ҳарака бекати
шинамгина оромгоҳ.

Ҳараканинг ўзи эса узоқда,
бир соатлик масофа,
кўринмайди бу ердан.

Бекатда гилос сотишар эди.

Гилосларни қизил исирға мисоли

тақибдилар узун таёқларга.

Йўл четлари зайтунзор ва гилос боғлари.

Бекат қаршисида чит фабрикаси

денгизнинг ён тарафида.

Поезддан қараганда фабрика ичи
кўринаётгандек.

Деразадан узаниб гилос олди маҳкум Сулаймон.

Талаба чашмадан сув ичиб қайтаётганда

поезд ҳаракатга тушганди.

Сулаймон кўриб қолди уни.

«Поездни қочирамиз бу ярамас занғардан»,

дея севинди.

Аммо талаба бир сакраб чиқиб олди вагонга.

Баъзан денгизни кўздан йўқотиб

— қисқа бир муддат —

сўнгра яна денгиз ёқасини танлаб

Яримчага тўғри кетарди поезд.

510-номерли вагоннинг бешинчи бўлмасидагилар

уруш тўғрисида суҳбатлашиб борарди-
лар.

Гилам-хуржун соҳиби

қора соқолининг устига осилган бурнини

(бурун деганимиз пичоқнинг дастаси каби)

аҳён-аҳёнда ушлаб қўяркан,

тингларди.

Эски шаҳарлик аравакаш Салим:

«— Немисларнинг нияти пучдир,— дерди,—

ахир бир кун қаншари синар,

қўли пичоқли,

вайронлик ва қирон келтирувчи зотнинг

ё ит ўлими, ё хоинлик,

ёки ювиндихўр бўлмакдан ўзга

чораси йўқдир».

Эътироз билдирди сариқ Сайфиддин

(Черкас қишлоғининг оқсоқоли):

«— Немисларни билмайману

аммо урадиган одам пасткаш бўлмайди.»

Аравакаш Салим бақариб берди:

«— Баттар бўлар.

Зиндонқопилик Хусайн оға

машҳур одам эди.

Бизнинг Эскишаҳар пичоғи билан шуҳрат қозонган.

Ҳамда олтин билан ўйнарди.
Нима бўлди охири?
Ёнида бор-йўғи олтмиш тангаси бўлган бир ҳариф
сархуш Шариф
фоҳишахонада дабдала қилганда унинг оғзи-бурнини
изтиробда қолди.
Қололмади юртида ортиқ.
Кейин эшитсак,
мурдасини топибдилар зовурдан.
Қармоқ билан балиқ овлаб кун кечирмоқчи бўлган экан.
Бир балиқ тутай, балиққа тўяй дебди,
тиқилиб қолибди зовурда.»
Гапга аралашди гилам-хуржун соҳиби.
Овози юмшоқ ва бўртган эди
очилган пахта сингари.
«— Немис ғалаба қилур.
Мен катта бир ердан эшитдим.
Гитлер деган кофир бўлса-да,
муслмонмиш дейдилар,
диндорлигини яшириб юрармиш аслида.
Кўринг, бунча давлат бир бўлиб
енга олмадилар уни.»

Аравакаш Салим шоша-пиша оғиз жуфтлади.
Сариқ Сайфиддин
қасд олгувчи фурсат келгандек
ҳақоратли зафар-ла боқди,
Салимнинг кепатасига энгашиб
деди:
«— Қаранг-а,
урадиган одам пасткаш бўлмас эмиш».
Гилам-хуржун соҳиби давом этди гапида:
«— Бир пошо бор,
эски пошолардан.
Мухорабада

кофир-инглиз устидан
ғалаба қозонган бир ўзи.
Ҳозир истеъфода,
тижорат қиладир ва газетчилик.
Дермишки, ё немислар-ла бирлашмак керак,
ёки йўл бермак керак, кирсинлар.
Катта пошодир бу

ва газетачи.

Биринчи жаҳон урушида
мағлуб этган бир ўзи
инглиз-кофирни.
Мёнга баққоллик дўконини берган Ҳожи Нури-бей
танирди уни.

Ҳожи Нури-бей деди менга:
— Немис энди Болқонга на юнонни киритар
ва на инглизни.

Ва лекин, худога шукурки, биз мусулмонмиз,
одам санайди бизни.

Биз немис ила иттифоқ тузиб
отила билсайдик инглизларга,
бир кунда етар эдик Шоми Шариф шаҳрига».
Қортоллик Қозим,

ёхуд Ёёлар қишлоқлик
ёхуд истанбуллик Қозим афанди,
(қирқ беш ёшларда,
бўрига ўхшаш одам)

Шокирга «бир чекиб кўр-чи» деди.

Сакарялик Шокир
(қорнидан ўн пақир сув чиққан) —
туз ёки тамаки босар каби
яйдоқ ярасига,

сигара чекар эди қимтиб
лабларининг орасига.

Нақадар даҳшат эрур бу ҳасрат —
юмшоқ каравотда ўлмак армони.
Буни сакарялик Шокир билгай фақат.
Қортоллик Қозим,

бўлманинг тахтасига қўйди бошини.

Қисилди сариқ бўри кўзлари.

Вагон билан баробар
у ён-бу ён солланар боши

ва Шокирни кузатар,
ўйлар «Мамадча, Мамадча, Мамад...»

Ва тақир-туқур
тўхтовсиз такрорлар тақирлаган ғилдираклар
(борган сари тез-тез, борган сари қаттиқ):

«Мамадча, Мамад.
Мамадча, Мамад».

Уруш йиллари, Мамаднинг юзи,
симсиёҳ тўнкаларга уринган
қоронғилик ичра зўрға

суринган каби

бир узун йўл устида кўринарди Қозимга.
Бу куннинг роҳат ҳиссини туймак
нечун бу қадар осон?
Кечмиш фалокатнинг хотиралари
нечун бу қадар оғир?
Позантида стрелкачи эди қортоллик Қозим...
Уч юз ўттиз учинчи йўл...
Кеча-кундуз сарҳадларга қўшинлар жўнар.
Қаердан бошланур, қайларда тугар,
қайинларни ёндирар паровоз ўтхонаси.
Тутиб кетган темир йўл бўйини
куйган ўтинлар иси.
Аскарликнинг қўрқувси.

Мамадча, Мамад*

тўрт жабҳада қўпди қиёмат.
Қирқ кишилиқ вагонда саксон Мамад,
юз Мамад, Мамадлар қатма-қат.
Поездлар борар,

Мамадча, Мамад,
Мамадча, Мамад,

бу берк вагонларда йўқдир марҳамат...
Сўнгги бекат эди у пайт Позанти.
Стрелкачи қортоллик Қозим ечинди,
чордона қуриб бит боқишга бошлади.
Тоғу тош тўла мамад,
тоғу тош тўла аскар,
кетаётганлар оч, ташна, қайтаётганлар чўлоқ-ногирон,
Улим оллоҳнинг амри,
очлик бўлмаса фақат.
Оч одам бўри бўлар,
очлик итдан баттар қилар инсонни албат.

Мамадча, Мамад,
Мамадча, Мамад,

бўлинма бошлиғида йўқдир марҳамат...

Позанти

чўл бағрида, ёндирар қуёш, ёқар.
Стрелкачи қортоллик Қозим боқар:
Мамад— мўйлаблари осилган, этсиз, ориқ,
оёғида яримта чориқ.
Бир мамад ерга бағрин бериб алаҳсирар,

* Мамад, Мамадча— кўп тарқалган исм. Халқда аскарларни ҳам Мамад деб аташади.

бир мамад айғир тезагидан арпа излар,
топганини тозалаб ювар
ва қуритар офтобда.
Сўнгра ошайди Мамад.
Тоғу тош тўла мамад, тоғу тош тўла аскар,
ўлим худонинг амридир,
очлик бўлмаса, албат.

Мамадча, Мамад,
Мамадча, Мамад.

Йиққан арпалари бир ҳовуч фақат
айғир тезагида йўқдир марҳамат.

Айрилиш сўлида тайёр темир йўл,
тайёр темир йўлнинг устида вагон,
вагонда ўлтирар олтига немис,
юзлари қип-қизил, сонлари семиз.
Стол устида ейишар макарон.
Балки унчалик ҳам семиз эмасдир,
биноқ қортолликка шундоқ кўринар.

Мамадча, Мамад,
Мамадча, Мамад...

немис бўлишида борми каромат?
Немис вагонига бир ит боғлиқ.
Жунсиз, қулоғи кесик, сағриси ёғлиқ.
Макарон ер ити ҳам ҳатто.

Балки макаронни доимо емас,
Биноқ қортоллик Козим шу тахлит кўрар.

Мамадча, Мамад,
Мамадча, Мамад.

Қара, темир йўлда Мамадча юрар,
Мамад итга қарши бетма-бет борар,
гоҳ юриб, гоҳ тўхтаб, гоҳи бир сакраб,
тўрт қўли устида гоҳи эмаклаб
қопмоқчидай борар, бошин авайлаб.

Мамадча, Мамад,
Мамадча, Мамад.

Олиб қочди Мамад итнинг ошини,
Олиб қочди орқасига бурмай бошини.
Оч одам бўри бўлар,
Очлик итдан баттар қилар инсонни албат.
Олти немис олқишлади Мамадни,
кўнгилларин хуш айлади бу ҳолат.

Мамадча, Мамад,

Мамадча, Мамад...)

Тоғдан-тоққа сакрайди каклик,
агар яраланса каклик қаноти,
уча олмас
бечорага йўқ мадад.
Қўшинларнинг маркази Салимия қўрғони,
истироҳатдан қайтди

ғиж-ғиж Мамад.

Баданида яраси битди.
Битди унга бу— истироҳат,
Жонидан тўйди Мамад,
юрагида очилди яраси.
Хизматнинг охири бўлмай-ку ахир.

334 санаси.*

Ҳай, кулинг кўкка соврилгур
Салимия қопқаси!..
Қазарма ҳовлисида

тупроқнинг юзида

битлар қайнаб ётар.
Оёғингда чарс-чарс эзарсан.
Мамаддан сўриб олинган қон билан кезарсан.
Бу қон битни тўйдирган,
бу қора ва ўлимтик қон.

Салимия казармасида Мамаднинг эти
териси биланмас, тук билан эмас
бит билан қопланган тамом.

Ҳовлида рўйхат ўқишарди,
жанг-жабҳага чақиришарди,
Мамад қашинаркан ўнгига боқар,
жавоб қилмас,

чунки узилгандир умиди,
Мамад қайсардир энди.

Этини очликка, битга едириб,
қунига юз Мамаднинг ўлиги чиқар.

Бош човуш рўйхат ўқир, саҳарга қадар,
овозинг борича бақир,

бақир!

Мамаднинг бу эшикдан тириги чиқмас,
аммо давлат Мамаддан кучли.

Бир кун

эрталаб яна бу ёнда—

* 1334 ҳижрий йил кўзда тугилмоқда.

ҳовлида Мамад дегани қум-қум,
балки ўн минг,

балки ундан зиёда.

Бир дарёким, Мамад, Мамад,
қашинган безабон,
инсон устига инсон...

Янги бош човуш стол устига чиқди,
узун бўй,
қора мўй,

ялтирайди каскаси ҳамда кўнгли тўқ,
рўйхат ўқир— жавоб олмасдан.

Бир соат, икки соат,
Мамад қайсар, човуш ҳам қайсар.

Икки соат, уч соат.

Жавоб қилган Мамад йўқ.

Тоқати тоқ бўлди човушнинг.

Сўкинди «Ҳа, онангни, хотинингни...»

Мамад умидли, ҳамда якка эса тоғларда,
қўрқувлик бўлмай,

ўн минг умидсиз Мамадни

казармада сўкмоқ ҳам

ўшанчалик қўрқувлик.

Ўзанди стол оёқларига Мамаднинг қўли.

Човуш қўққисдан ерга йиқилди.

Мамад эгилиб кўтарди уни,

солди.

Човушнинг баданида

на эт, на суяк, на-да янги каскаси қолди.

Муҳофаза лашкаргоҳига берилди хабар.

Муҳофиз Мамадлар келдилар,

тўқ, битсиз ва семиз улар.

Гўё бўрилардек ташландилар подага.

Олаговур, қиёмат.

Мамад қочар, қувлар Мамад,

бир, икки минг қурбонлик қўйни

ажратиб олдилар,

вагонларга тиқдилар,

ҳайдадилар Ҳайдарпошо

вокзали томон...

Вагонлар қирқ кишилик бўлса-да,

саксон Мамад, юз Мамад ортилди-ю,

қулфланди вагонларнинг эшиги.

Поездлар борар Мамадчаларга тўла.
Мамадча, Мамад...
Мамадча, Мамад...

Мен ҳам бир кун
бир Мамадни ўлдирдим чоғи,
тош зинада, Салимия казармасида.
Қўлида нонни бор эди Мамаднинг,
Мамад қаердан топган нонни?..
Қим билади, дейсиз...
Мамад сариқ мўйлабли эди,
қора эди нон.

Мен қизил қушоғимни узатдим.
(Тўрт қулоч,
порпирайди,

юнг аралаш ипакдан.)

«— Сен,— дедим,— бир бурда нон бергил,
мен бир қулоч кесиб берайин.»

«— Йў-ў-ў-қ», деди.

«— Икки қулоч?»

«— Йўқ».

«— Уч қулоч?»

Мамад ипак қушоғимнинг
Мўйлаби сариқ.

Мўйлабли сариқ.

Қўлидаги нонга қарайман,

кўзларида эса қушоғимнинг шуъласи.

Қорнига бир тепдим,

тош зинадан ағдарилиб

йиқилди Мамад.

Гўё қайини тахтасидан чиққан пайраҳа—

бир суяк парчаси тешиб чиқди

калласин.

Менинг қўлимдадир нон,

лекин зиналарнинг тошида қон,

иссиқ ва қизил,

чўзилиб оқар,

менинг ипак қушоғимга ўхшайди.

Мамадча, Мамад.

Мамадча, Мамад.

Очлик йўлга чиққанда,

Мамаддан Мамадга бўлмасми шафқат?!
Вагон билан бирга солланар

Қортоллик Козимнинг боши;

очилар, қисилар сариқ бўри кўзлари,
Қаршисида сакарялик Шокир
яқинлашар.
узоқлашар,
яқинлашар,

Қортоллик Козим,
кечмиш кунлари сурати аро
эшитарди, вагондаги қўшнилар гурунгини.
Гоҳ бу ерда,
гоҳ йилларнинг ортида яшар.

Гапни бўлар гилам-хуржун соҳиби сергак,
«— Немисга қарши туриб бўлмайдн, зотан,
бир нарсамиз борминки қарши турсак?
Инглиз берган уч-тўрт синиқ қурол биланми?
Бормас узоққа,
ҳали кўрарсан бир кун эрта тонг
аэропланлар
бостириб келар устимизга,

қуш эмаски булар,
қўшоғиз мйлтиқ-ла отиб ташласанг,
илвасин эмаски илинтирсанг тузоққа...»
Қортоллик Козим
кўрмакда кўз ўнгида бўй-басти билан Мамадни,
яланг оёқ.
Елкасида қўшотар,
патронтошда мартин ўқи.
Қўлида болта...

Сана 335.

«Қувваи миллияда»* Мамад — партизан
орқалаб олгандек бепоён кўкин,
Измир тоғларида навбатда турар,
на умидли, на умидсиз,
иккисидан ҳам айрилган кўйи,
ола кўзларида қайсарлик фақат.
Сесканиб ўрнидан турди

қортоллик Козим,
чиқди йўлакка.

Татар юзли киши деди унинг ортидан:
«— Гугуртинг борми?»

* Туркиядаги (1919—1922) миллий озодлик кураши даврида ташкил топган партизан отрядларини шундай деб аташарди.

«— Марҳамат...»

Очиқ қолган эшикдан

гилам-хуржун соҳибининг овози келар:

«— Немиснинг қудратини қилолма таъриф».

Татар юзли киши сўкинди:

«— Бу тўнғиз,

немис диверсанти бўлмасин тагин,

поезд полисига берсакми хабар?»

Кулди қортоллик Қозим,

оғзида тишларининг ярми йўқ эди,

бир болакай каби куларкан,

хунук эмасди оғзи...

«— Диверсантдан баттар,— деди,—

диверсантдан баттар,

чайқовчидир эҳтимол.

Ёхуд бозорда даллол».

«— Бу йил урушни тугатар немис,

инглизни енгар бегумон».

Нури Ўзтурк,

етимхона мухосиби,

елкасини бурди талаба томон:

«— Эшит,

бизнинг айиқлар сиёсатдан очдилар-ку гап,

умуман мен инглиз тарафман, аммо

баъзан, шубҳа ин қуради ичимга.

Сиз нима дейсиз?»

«— Урушда ютадиган

урушга кирмади ҳали».

«— Тушунмадим.

Йўқ, умуман тушунмадим, шаксиз,

худди шундай,

яъни— биз.

Умуман, рост айтасан, биродар,

умуман, бизники бўлур Кавказ».

Тингламасди талаба,

кўзи маҳкумларда

боқар биринчи бўлма томон...

Ичкаридан овозлар келар:

қаҳ-қаҳ отиб кулар маҳкум Сулаймон...

Қортоллик Қозимнинг

масрур шуъла билан ёнар эди кўзлари,

йўлакда эшитилар

Сулаймоннинг сўзлари:

«— Сен кўп яша, Халил шоввоз,
бизнинг иқтисодчилар ҳам
қани шоир бўлсалар бир оз,
нима деган эди Энгельс:
«Шоирлар келажакни сезарлар»—
шунга ўхшаган бир сўз.

Демакки бу икки мисра—
яна бирданига ёдига келди,
йўқ, яхшики, келмади, майли,
бир оз шоирона аммо кўп гўзал:
«Ўлимнинг сўнг майдонидир бу,
Ғолиб севгинг ва ҳаётинг».

Яримча бекатида тўхтади поезд.
Яримча — олчазор макон.
Бунда чексиз мевали боғлар,
шохларини ботиб ётар шафтоли, гилос...
Яшил ва қизил.
Қуёш, туғилиш ва баракат, ранглари,
шодумон инқилоб қўшиғи каби ёнар
Яримча боғларида.

Маҳкум Халил
китобини ёпди.

Пуфлаб, артди кўзойнагини,
боғларга боқди

ва шундай деди:

«— Шундаймисан сен ҳам, Сулаймон,
мен билмайман,
масалан, кемада Бўғоздан ўтиб
Қандиллига етганда,
Истанбулни кўрганимда дафъатан,
ёки Қаламиш қишлоғининг
юлдузлари ва анҳор сасига тўла
ойдин кечаси,
ёхуд Тўпхона қирларида тикка келганда қуёш,
ҳатто трамвайда
ёқимли аёл билан келсам рўбарў,
ҳаттоки, Сивасда, турмада
тунука қутида ўсган заъфарон чечак,
табиат яратган неки гўзаллик кўрсам
мен яна қайтадан,
яна бир карра англайман

бугунги инсон ҳаётининг
бутунлай ўзгармаги кераклигини...»

Яримчадан силжиди поезд,
510-номерли, учинчи мавқе вагон.
Учинчи бўлма,
Басри Шенер,
яшил кўзлари катта,
сурма қўйган сингари қора,
бурушиқ зайтун каби териси,
оғзи кичик, бурундор.
313-да туғилган Флорина шаҳрида,
бобоси ҳурматли киши эди,
ўрмончи эди отаси

ва машҳур қори.

Басри руштияга қадар ўқиди.
Фақат мактабдан ёдида қолгани — бир марш:
«Тожи ҳуррият-ла туғдинг
бир қуёш шаклида сен»*
Флорина бекатида
подшони қаршилаб
нозик саслар ила айтадилар бу маршни.
Султон Рашид,
рангин бир ўйинчоқ каби
Басрининг ёдидадир.
Байроқлар-ла безанган бекатда кўрар уни:
хушсурат чол,
эгри, калта оёқларида панталони,
қизил фаси

ва пахта сингари соқоли бор...

Басрилар Болқон уруши даври
Эдремитга кетдилар кўчиб.
Отаси ўлди.
Онаси бўйнидаги тиллаларни буздириб
узун киприкли туялар олди Басрига.
«Ҳикояи кесик бош»да ёзилган шундай:
Туяларнинг фариштаси бор эмиш,
жаннат дарбозасин посбонлари эмиш туялар.
Санчиққа дармон эмиш юнглари,
бу муборак юнг устида ётган

* Султон Рашид Маҳмуд (1909—1918) ҳукмронлик қилган даврда яратилган қасида сатрлари.

шайтонламас эмиш ҳеч қачон.
Басри зайтун мойи ташиди туяларда
ўн тўққиз ёшига қадар.
Қочоқларга дуч келганда тоғларда
нон, қатиқ берди.
Қарвонсаройларда ўйнади қимор,
сўнгра сотди узун киприкли туяларни,
сўнгра уч ой беркиниб ётди.
Измир исловатхоналарида
332-да Басрини аскарликка олдилар.
Чаноққалъа, Сўқанлидара.
Басри бир кечаси кирди хандаққа.
Бошланди бомбардимон.
Кўкда юлдузлардан кўпдир
оловланган снаряд,

тупроққа кўмиб юзини
юмди кўзини.
Кўзларини очса шафақ ёришган,
ўзидан бўлак жонзот йўқ эди.
Басри ҳали мажақланган жасадларни
қўришга ўрганмаган эди.
Қўрқув каби айёр,
қўрқув каби жасур,
қочиб кетди жабҳадан
қўрқувнинг паноҳида.
Маузери бўйнида, кетиб борар Басри,
дөмига тортар уни
қўрқув каби узун,
қўрқув каби собит йўл.
Тақиртоғ, Силиври.
темирчилик дўконларнинг ёнида ётар,
сўнгра кирачи араваларда.
Сўнгра номозшом вақти
йироқларда кўринди
Истанбул.

Мана,
ёнғин олган жой Фотиҳ дея аталур.
Отди бир бурчакка
маузери ва патронтошларни,
эртаси, қуёшли чаршанба куни
ўн бир мажида* бериб

* Мажида — қадимий турк тангаси, йигирма қурушга тенг.

кийим-бош сотиб олди Янгижомадан.
 Қўрқув— аҳмоқдир.
 Ўзини қўярга жой¹тополмай юрар Басри,
 куппа-кундуз, бир еда тутиб олардек уни.
 Қош қорайди.
 Яна Фотиҳ, ёнғин кетган ер.¹
 Ертўлада кўринди шам,
 қоғоз ва муҳрлар,
 беш одам кўрди Басри.
 Қўрқув шубҳадан кучли.
 Келишиб олдилар.
 Олти ой машҳур карвонсаройнинг
 қоровулхонасида
 даволанма ва рухсат қоғози сотди Басри,
 ҳам йиғирма беш қурушга
 қизил ҳарбий нишонлар.
 Қўрқув— зуккодир.
 Шу қадар зуккоким,
 Басрига, Басри номига
 ҳарбийдан озодлик васиқасин ёздирди қўрқув.
 Истанбул шаҳри, алвидо,
 ассалом, Оқҳисорнинг Сўгутлар қишлоғи.
 Сўгутлар қишлоғида
 албатта,
 Ҳасан деган одам бор,
 Ҳасаннинг албатта, онаси бордир,
 урушдаги Ҳасандан
 инвалид, човуш Басри—
 муштипар онага салом келтирган ахир.
 Тамаки чопиғи пайти яна бунинг устига.
 Ҳасаннинг қора қош,
 фақат бир кўзи кўр онаси
 Басри човушни уйида
 албатта меҳмон қилар.
 Нақадар ҳорғин бўлсалар-да тул хотинлар
 эслайдилар қоринлари устида
 эркак билан ўтган кеча ҳорғинлигини.
 Бир кўзи кўр бундан истисно эмас,
 Басри, қора қош, тоқ кўзли тул ёрига,
 тамаки даласига кўникди,
 қўрқувга кўника олмади фақат,
 яшади Сўгутлар қишлоғида битимга қадар.
 Ўша қутлуғ кун, билмадики йиғлатар эди

бир бева хотиннинг
бири очик, бири юмуқ кўзларини,
бозорда сотди ўз қўрқувини
ва хотинининг аробаю ҳўкизларини.
Оҳ, менинг қора қош бева ёрим,
эй, сиз жизгин тамакизорлар!
Эй, сен Сўгутлар қишлоғи, хайр, алвидо!

Измир.
Измирнинг қадимий хотиралари...
Басри белбоғидаги пулни совуриб бўлган пайтда
Измирга юнон кирган,
партизанлар урушарди тоғларда.
Яхши қол энди, кофир Измир шаҳри, алвидо!
Басри қонли Бўғозда Черкас Адҳам билан
шерикчиликка иш бошлади.
Кечаси қишлоқлар босилди,
чинорларга одамлар ўсилди.
Беш қўлини оғзига тиқувчи Басри,
бутун сармояни тўгди белбоққа.
Ёмғирли, қоронғу кечада бир кун—
жуфтакни ростлади:
Алвидо, Черкас Адҳам,
бегим, алвидо!

Улуғтоғ.
Бурса.
Гарчи Бурса душман қўлида бўлса-да,
тарякхона, қиморхона очмоқ—
даромад келтирмайди деб бўлмайди.
Қанча азоб чекса баъзи инсонлар
шунча кўп афъюн чекар,
шунча умидсизлик билан қимор ўйнар.
Қиморхона очди Басри.
Уйланди.
Ўғил туғди хотини.
Қўйиб юборди.
Бурса озод бўлган куни
наша сотди бедаво Басри
йигирма тўрт соат,
бунинг шарафи учун,
ўғлини бағрига босиб

севинчидан йиғлади.
Ҳозир ўғли ўн тўққиз ёшда.
Измирда ўқийди.
Хунармандлик. билим юртида.
Басрининг Бурсада икки ҳовлиси бор,
Эдремитда зайтунзор боғи.
Қаҳвахонаси ишлаб турса-да,
ёпилар тездан.

Чунки Басрининг уч соатга
яна уйқуси қисқарди,
ажойиб қўрқув яна унинг ўртоғи—
ўғлидан қўрқарди.

Буринини чўзди Басри Шенер,
ташқарига боқди дарчадан.
Кўз олдидан суръат-ла
ўтаётган симёғочларга қараб нотинч
юраклари сиқилди бирдан.
Севмасди ортиқ
суръат-ла
чопаётган нарсаларни ҳеч.
Вагонда Басрининг қаршисида
нозиккина букри киши ўтирар,
лекин бу нозик одам
жасорат ила кўтариб юрар букрисини,
жуда ингичка билакларининг учуда
жуда катта ва суякдор қўллари осилиб турар.
Кўриниб турар чўққайган тиззасининг ўрни
ложувард пантолонида.
Ҳар ҳолда, унинг кўриниши
қариқизларга ўхшайди:

маҳзун,
севимли,
мўъжаз.

«Фидокор авлод» романида ёзилганидай,
хаста, кекса отасига қарамак учун
турмушга чиқмаган.
Қалин, оғир қабоқлари остида
маъсум гўдакнинг кўзлари,
бу кўзлар
ёмонликни ўйлай олмайди.
Фақат дўрдоқ лабларига ўроғлик оғиз
бир даҳшатли сўкиш сақлар ичида бесас.

Шундайди сўкишим, товушга айланмаган,
айлана олмас.

Адабозорлик эди букри Карим.
Урушда ўлганди дурадгор отаси.
Муҳораба деганда Каримнинг хаёлида
оппоқ қордек ёстиқда қора соқолли
мурданинг юзи,
Фахри-бей ерларида картошка йиққани,
ғоз боққани,

дарслик китоблари,
яна сочлари олтин каби сариқ
пешонасида чуқур тиришлари билан
волидаси гавдаланар.
918-да Карим Эскишаҳарга кетди,
мактабга, холалари, тоғаларининг ёнига.
Тоғаси темир йўлда машинист эди.
Душман қўлида эди Эскишаҳар.
Карим ўн тўрт ёшда эди.
Букри эмас эди,
туппа-тузук эди ниҳол сингари
ва дунёга ғоятда қизиқадиган бола эди.
Тоғаси поезд ҳайдаб юрган кезлари
холалари бермасдилар нон
(жуда узун сочли иккита кампир).
Ҳинд аскарлари билан дўстлашди Карим.
Улар

— ғалатн нарса—

туркчани билншмас.

Соқоллари-қора,
қора кўзлари порлоқ.
Қўлларининг усти жигарранг,
кафтлари эса оқ.
Тикан симлар устидан Каримга
отишарди бу амакилар
бисквит қутиларини,
катта бир омборлари бор эди.
Карим ўша ерда ўйнар эди уззу кун.
Омборда нўхат, ловия, майиз
солинган қоплар,
— ғалати нарса—
ҳаммаси хачирлар учун,—
яна сандиқларда ўқлар,

милтиқлар.

Бир кун Қаримга машинист тоғаси деди:

«— Омбордан милтиқ ўғирлаб кел,
кофирларга қарши қўзғалган
зейбекларга* юборажакман».

Омбордан милтиқ ўғирлади Қарим,
бир марта,
яна бир марта,
беш,
ўн.

Ҳиндистонлик дўстларини алдади у,
Зейбекларни кўпроқ
севгани учун.

Шу орада қора соқолли амакилар ҳам
жўнаб кетишди.

Бекатгача кузатиб борди Қарим.
Эртаси кун Лефка кўпригини портлатиб,
зейбеклар Эскишаҳарга кириши билан
тоғаси Қаримни қўлидан тутиб
уларга топширди..

Шу кундан то бу кунга қадар
жанговар қўшиқдир умри Қаримнинг.
Эскишаҳардан олиб кетдилар уни.

«Хўжаэли дастаси»** қўмондони ёнига.

Қўмондон— бароқ қош, бадқовоқ эди.

Қарим тез ўрганди. отга минишни,
чўпон бўлишни

(зотан бунга уқуви бор эди),

қоялардан кичкина улоқ каби сакрашни,

ўрмонда бекиннишни

ва бутун фаросати билан Қарим

неча бор бир ўқ отимича ўлимга яқинлашиб,

«Начора, ўлган ўлди» деганларида

душман ичидан ўтиб, шошиб-пишиб

келтирарди хабар,

элтарди хабар.

Уни машҳур «капитан» каби

ҳурматлашди партизанлар,

бирга ўйнаган ўртоқ каби

Қарим ҳам севди партизанларни.

Ниҳол сингари жасур, фархунда гўдак

* Партизан.

** Ўрмоннинг номи.

шодланиб ўйнаётган бу мудҳиш ўйин
давом этди 1337-йилга қадар...

Хўжаели ўрмони— қарағай ва эманзордир,
юқсак,
қалин.

Қўк юзи кўринмайди.

Сокин бир кеча эди.

Сийрак ёмғир ёққан эди бир оз аввал.

Бироқ нам бўлмаганди ерда япроқлар,
шатирлатиб,

зулмат қўйнидан борарди Қаримнинг оти.

Сўлда,

олдинда

тепа этагида ёнарди гулхан:

«Тоғорачилар» деб танилган

кофир партизанлар бўлиши мумкин.

Шохлардан томчилар тушарди

Қаримнинг юзига.

Отнинг боши зимзиё қоронғилик қўйнига

кириб борарди.

Дайди Ражабнинг ёнидан қайтарди Қарим

Қоғозлар келтирган,

қоғозлар олиб кетар.

Дафъатан тўхтади от,

ҳайкалдек қотди:

тоғорачиларнинг гулханини кўрдими—

яна бирдан оёққа қалқди.

Шошиб қолди Қарим.

Тизгинни отди.

Қучоқлади отнинг бўйнидан.

Телба каби чопарди ҳайвон.

Тилар эди Қаримни буталар, дарахтлар.

Қайинзор, эманзор ўрмон

ўтарди икки ёндан қора бўрон сингари,

ким билади неча соат ўтди шундайин.

Ўрмон тугади бирдан.

Ойдин.

Қарим айни суръат ила кетаркан,

Армашанинг пастида, Боштегирмон ёнида

от кутилмагандай қоқилди ерга,

думалади Қарим.

Ўрнидан турди.

Ёдига илк келган нарса—
соатига қарамоқ бўлди.
Ойнаси синган эди.
Минди отига яна.
Оқсар эди жонивор.
Аста-секин йўлга тушдилар.
Чап қулоғи қонар эди Каримнинг.
Киразжага келдилар етиб
(Сопонжа ва Орифия ораси).

Тўхтади Карим,
зўрға нафас оларди.
Гейвага келди эртаси оқшом.
Бели шундай оғрир эдики
тушолмади отдан,
туширдилар.

Каримни бир аравага ётқиздилар.
Адабозори.
Кейин балки ўн кун, балки ўн беш кун,
аравалар, аравалар,
кейин, яна, яна оғир нафаси.
Яхшихон,

Кўня,
Сила наҳияси.

(Бунда мажруҳ ҳарбийлар учун
ёғоч қўл, ёғоч оёқ тайёрлашарди.)
Ниҳоят Ҳатжахон қишлоғидан
синчи табиб— Ҳасан Уста.
Ҳали ҳам тушларида кўради Карим:
ингичка сўқмоқдан эшакда келиб
қошига эгилган
бу чўтир кишининг юзини.
Табиб беморни уқалаб-уқалаб босди,
хушдан кетгунга қадар.
Сўнгра мумга солди бу синган новда каби
бола гавдасини.
Иигирма кун ўтди орадан.
Кейин бир кун чошгоҳ пайтида
мумнинг ичидан
Каримни букри чиқардилар.

Карим истиқлол нишонини ола биларди.
Аmmo нишони йўқ.
Карим букурсиз ҳам қола биларди.

Аммо букури бор.
Ҳозир 1941-йил,
вагон дарчаларидан кириб келаркан баҳор,
Карим ўйланар...
«Балки бир ой ўтмасдан
исми шарифим қамоқхона дафтарига тушар».
Чунки кўп йиллардан буён
Карим телеграф маъмури,
180 лира пулни ишлатиб қўйди -
олти ой бурун.
Ҳатто, хаста, жон талашиб ётган дўстига
ўша пулни берган бўлса ҳам
қамоққа тушгай барибир,—
давлат молини еган...

Даринжага яқинлашмоқда поезд.
Басри Шенер
қарар Каримга.
Катта бурни остида қайчиланмиш мўйлаб ила кулимсаб:
«Эҳ, дунёи қўтир»— дея ўйлайди —
«Эҳ, дунёи букур»
«Ким билар, бу қандай расво одамдирки,
оллоҳ уни бу ҳолга солмиш».
Букри Карим Басри Шенерга боқар:
«Қандай хушфеъл одам,— дея ўйлайди,—
қандай хушсурат одам,
балки кўпам азоб бермасмиди,
шундайин бир ҳакимнинг қўлига тушсам».

Очилди бўлманинг эшиги,
чиқди Нури Ўзтурк,
(етимхона мухосиби);

тик турди.
Ташқарига қараб бақирди:
«— Бу ерда бўш жой бор.
Дарча ҳам очиқ.
Марҳамат қилинг, бегим.
Ҳар ҳолда, ўртоқлар ҳам тоза одамлар».
Талаба жавоб берди йўлакдан:
«— Сиз ўтиринг,
мен бир оздан сўнг келарман».
Нури Ўзтурк
Карим букрига боқди.

Англади букри Карим,
дераза ёнидаги жойини бўшатди.
Неча йилдирким одатланди бу киши,
ажиб муомала қилар одамлар билан.
Ҳеч бир нарса талаб қилмас кимсадан,
талаб қилганларга берар борини.
Ва пулни ишлатиб қўйган кунидан бошлаб
даҳшат-ла
катталашиб борар
оғзининг ичида бир сўкиниш;
шундайин сўкишким овоз чиқариб айтиб бўлмайди,
иложи йўқ.

Йўлак.

Маҳкум Сулаймон йўлакка чиқди
маҳкум Малоҳат билан бирга.

Малоҳат буғдойранг жувон.

Узун ва нозик қуш бўйин,

дудоқлари қирмизи; бебўёқ.

Фақат оёқлари катта эди,

қўллари эркакча.

Талаба йўл берди, табассум ила

Малоҳатга.

Малоҳат ўтди.

Сулаймон талабага юзланди қўпол...

«— Хонимни бировга ўхшатдингизми?»

«— Йўқ.

Лекин бир нарса...

Сиздан бир нарса сўрамоқчи эдим.

Ўртоқларингиздан бири, Халилбей,

муҳаррир Халилбей эмасми?»

«— Ҳа, ўша, нима эди?

Танийсизми Халилни?

«— Асарларидан

ва суратларидан.

Ўзи билан суҳбатлашсайдим...»

Сулаймон ўйлади:

«Қим бўлди бу, полисми?

балки бирор хотинбоз?»

Сўнгра тайин этди

(махфий иш ходими

ва эркак ҳисси-ла):

«На полис,

на хотинбоз,
шуҳратли кишиларга ҳаваскордир.
Балки ҳамдарддир ҳам».
«— Яхши.
Бирпасдан сўнг киринг!
Суҳбатлашамиз.
Фақат ичкарига кирганингизда
унутмангки, бу ғоят муҳим,
салом-алиқдан сўнгра
човушнинг ёнига чўкинг
ва дарҳол, човушдан бошлаб,
ҳаммасига сигара тутинг.
Қишлоқи жандарма қишлоқига зулм қилади,
шаҳарликдан эса шубҳаланади,
фақат қишлоқилар айёр деб ўйлайди.»

Қайтди Малоҳат.
Талабадан ажралди Сулаймон.
Қортоллик Қозим билан кўз уриштирди.

Тўхтади поезд.
Даринжа.
Ёш бир зобит тушди иккинчидан,
бир ҳомиладор хотин минди учинчи вагонга.
Занг урди.
Гудок.
Ҳаракат.
510-номерли учинчи мавқе вагон.
Йўлак.
Бир одам
биринчи деразадан ерга қарайди,
қарар тўхтамасдан келиб-кетаётган тупроққа.
Тупроқ ила баробар
айни сурат-ла

хаёлига келгани шудир:
«Нақадар тез ўтмоқда тупроқ.
Қишлоғимиз четида ўсган терақдан
телеграф устун қилса бўлармикин?
Истанбулда трамвай устунлари темирдан.
Дунёни кезиб чиқса одам
Истанбулдай шаҳарни топармикин?
25 сўради, 30 бердик.
Олармикан мени ёдига?»

Шоҳи кўйлак кийганди.

Жонига жоним.

Борсам эди бир сафар яна.

Отлиққа боқ, отлиққа.

Хўп кўркам эканми, жонивор.

Аммо бир кунлик йўлни беш соатда боса олармиди?

От поездга етолмайди.

Поезд билан автомобиль баслашса
автомобиль орқада қолармиди?

Докторбей тезлатди тагин,

доктор эмасми — кўчалар очиқ унга,
бизнинг қишлоққа келса агар докторбей
нима бўлар Таҳсин Хўжамнинг ҳоли?

Нақадар тез айланар тупроқ.

Қишлоғимиз чеккасида ўсган теракдан
телеграф устунни қилса бўлармикин?

Докторбейнинг онаси — катта хоним
сарой боқчасида айланиб юргандир ҳозир.

Эккан қовоқларимни совуқ урармикин?

Сендан хурсандман, деди,

менга доктор афандим,

қайтганингда ҳузуримга кел,

ишга олурман, деди.

Ажабо, олармикан?

Бу кун ўтди, эрта ўтар.

Инсон эртаси нима бўлишин билармикан?

Кўйлар кўп экан хийлагина.

Эчки ҳам талайгина.

Итини кўрсангиз нақ бўрининг ўзи,

савлат тўкиб юрипти-я!

Бир эди, иккита бўлди.

Тур кет, тур кет...»

Айланиб тош излади.

Ўзини тутиб олиб, кулди.

Куларкан чўзилар тиришлари

ёноғининг думбул териси узра.

Сариқ оғзинга шуъла тушгандек шу пайт

ярқирайди сийрак, оппоқ тишлари.

Бу киши сўзакка бўлган мубтало.

Қатталиги чақадай бир яра —

оғриқ бермасдан,

очилич ёрилди,

билинтирмай ва қонсиз.

Бу киши сўзакка бўлган мубтало.
Ўзи билмайди аммо.
Кулумсаб боқади мовий осмонга,
енгил ва эриниб учаётган қушга.
Докторнинг боқчасида мардикор экан,
тушунтира олмасди ўзига,
яъни Чанқирилик Дурмушга,
Истанбулда сўзак олганини 30 қурушга...

Кўппаклар нарида қолдилар.

Бурилмакдадир поезд.

Орқадаги вагонлар кўринар,
битта-битта
бир-бирига боғлиқ
ва жуда узун.

Инграр инсон бирданига
бу жуда узун ва жуда орқадаги нарсаларга
боғлиқ бўлганидан.

510-номерли учинчи мавқе вагон.

Йўлак.

Бир одам

мовий кўкка ўралган Чанқирилик Дурмушнинг
орқасида ўтирар,
эшикка суяниб,

қишлоқда

масжид деворининг остида тургандай
ҳорғин.

Гапга қулоқ солиб ўтирар.

Елборувчан табассум ила осилган мўйлаби,
оқ чизиқлар бор эди, буғдойранг, ингичка бўйнида.

У балки бировни ўлдирмоқчидир.

Билмайди.

Мактубда айтилмаган.

Фақат ёзувнинг «эни бу
бўйи бу»

бўлгай даласига

— зобит васиқасида муҳр урилгандай
айни ўша қишлоқдан Аҳмад ўғли Бакир
қилгандир тажовуз.

Эҳтимол ичида бордир Бакирни
болта билан ўлдиражаги.

Фақат англай олмас эди у
нега шундай қилар, не учун.

Паттачи келди.

Чанқирилик Дурмуш парво қилмади унга.
Лекин бошқаси типирчилаб қолди ўрнида,
табассуми яна ҳам ёлборувчан суратга кирди,
қўрқа-писа, сиқилиб-нетиб
нуфуз маъмурига паспорт тутгандек
узатди паттачига паттасин.

Паттачи оғир ҳаракат билан,

виқор билан,
қилган ишидан мамнун
паттани тешди

ва чертиб-чертиб деди:

«— Оғайни, ман этилган бу ерда ўтирмак,
бор,

ахтар,

боқ,

ҳар ҳолда ичкарида бўш жой топилар».

Йўлакда татар юзли киши,

созга ишқибоз,

Меринос фабрикасининг қоровули,

ҳикоя айтарди қортоллик Козимга

Чаноққалъага доир:

«— Майнинг олтинчи куни кечаси,

яраландим саккиз еримдан.

Иккитаси битмаган ҳали,

сирқирайди гоҳи-гоҳида.

Рўбарў турибман инглиз билан,

жуда ҳам яқин.

Душман хандақига тушар ирғитган қўл бомбамиз,

уларники бизнинг хандаққа.

Ҳужумга ўтдик.

Уч қадам юрмасдан йиқилдим ерга.

Қорнимдан отибди инглиз.

Ҳушимга келиб кўзимни очдим,

осмон тўла юлдуз.

Бизникилар чекинишибди.

Хандақдан ўт очади тинмай инглиз.

Уқ визиллаб учар бошим устидан.

Суруниб бора бердим, тупроқ суриб,

бир ёндан, ўзимизнинг хандақлар томон,

бир ёндан,
«ҳай оллоҳим, дейман, ортимдан урма, дейман,
паноҳингда асра ўзинг.»

У пайт бошқа фикр келмас инсон ақлига
мурдалар менга илашар,
тўғриси, тўқинаман уларга ўзим,
ким чалқанча ётар

оғзи тўла қон,

ким юз тубан,

ким чўккалаб турар

қўлида маузер

музлаб қолган бегумон.

«Худоё, худовандо, дейман ўзимга, ёпирай,

ўлдирадиган бўлсанг ўлдиргин,

қўлимда милтиқ билан

тиз чўкиб кофирга тик боқиб ўлай».

Хуллас, тонг отди.

Ёришди теварак-атроф.

Биз хандақнинг ёнига бордик.

Милтиқ узатдилар.

Ичкарига тортиб олдилар мени.

Кейин ҳисоблаб кўрдим

уч соатда босибман,

20—25 қулочлик ерни.

Анча вақт ётдим икки букланиб.

Яралар бошлади сирқирамоққа.

Туш пайти мени бир ўртоқнинг

елкасига ортдилар.

Келдик санитар қисми ёққа.

Чодирлар.

Чодирларнинг ичида қоқилган қозиқлар.

Сомон тўлдирилган қозиқлар орасига.

Бўй-бўй ярадорлар ётар сомон устида.

Йиғлаган дейсанми, сиқтаган дейсанми.

Сўкинган дейсанми динидан, имонидан.

Кўйлагимни қайчиладилар.

Онадан туғилгандек қолган эдим яланғоч.

Қимдир ҳарбий шинелини устимга отди.

Бинт йўқ.

Яралар очиқ.

Худо шафқат қилди менга,

қон оқмас,

қоришиб тупроққа

қотди.
Бир муддат кетдим ҳушимдан.
Қўлтиғимдан олишганида ўзимга келдим.
Ташқарига олиб чиқдилар.
Вақт оқшом.
Кун ботар-ботмас.
Ташим сарин, ичим ёнарди.
Қатор-қатор аравалар тизилди,
санитарлар ярадорларни
ортишар араваларга
устма-уст,
ортаётган каби бўш буғдой қопларин.
Остида қолганнинг жони нечадир.
Ўн, ўн беш ярадор ҳар аравада.
Бақирган дейсанми, ўлган дейсанми.
Йўлга тушдик, умуман,
Арибурун йўллари тошлик
аравалар зўрға судранар.
Қоронғу чўкди.
Чалқанча ётибман,
остимда ғимирлар бировнинг гавдаси,
кўксимда икки оёқ,
ярми йўқ бирининг.
Кетяпмиз пастликка қараб.
Юлдуз тўла осмон.
Сарин-сарин шаббода,
Кетма-кет борар арава,
манзилгоҳга етиб келдик тонготар.
Бу ерда бир чодир.
Биров бақиради чодир ичида:
«— Қаерликсан?»
«— Фалон ерлик.»
«— Отангнинг оти?»
«— Фалончи.»
«— Ўзингнинг отинг?»
«— Фалончи.»
«— Аравакаш, ташла-чи қани?»
Аравакаш кўтариб отар,
навбат менга келди.
Чндаш мумкин эмас оғриққа, йўқ,
онаси, авлодини сўкдим аравакашнинг.
Кўникиб кетган,
«сўк, дейди, биродар,

огзингга сиққанича сўк».

Ётқиздилар қум устига.
Кетар, келар денгиз тўлқини
ёруглашди теварак-атроф.
Минг ярадор қум устида эҳтимол,
эҳтимол ундан зиёд
кутиб ётдик ярим тунгача,
пароход келди:

икки трубали,
денгиз рангида.

Сўкина-сўкина, бақириб-чақириб
юкладилар бизни кемага,
бўш қопларни юклаган каби.
Кеча ичи жаҳаннам,
лаҳта-лаҳта қон,

ёғ,

тер,

кема омборига туширдилар мени.

Йўлга ҳозирлаб қўйилганмиз.

Етти кеча-кундуз қолиб кетдик.

Қуртлаб кетди яраларим.

Шинелни кўтариб қарайман:

боши қора

танаси оппоқ қуртлар.

Жониворлар ақлли,

эгилиб қарасам қочишар

яраларимнинг ичига қараб.

Етти кун, етти кеча.

Оллоҳ жонингни олмаса олмас экан.

Туркнинг жони қаттиқ,

чидайди.

Сиркачига келдик саккизинчи кун,

лангар отди капитан, лекин,

«Бўш ер йўқ бу ерда», дея
қилмадилар бизларни қабул.

Хуфтон вақти яна лангар ташланди.

Келиб эдик Ҳайдарпошо ёнига.

Тиб мактаби касалхона эди у пайтлар,
улар мумкин дедилар.

Палубага чиқдим мен

бир денгизчи елкасида —

бир оз оқсарди.

аммо темир каби чайир эди бу лаз боласи.
Бисмиллоҳ деб боқдим тўрт томон.
Истанбул порлаб турарди.
Оҳ, жоним, Истанбулим.
Ишқилиб, касалхонага жойлашдим.
Деворлари оқ,
электр чироқлар.
Тўшама тошлар

 төрилган текис, тоза,
замбилгалтаклар ҳозир...
Ётқиздилар мени замбилга — роҳат.
Худо давлатга завоп бермасин,
дуо қилдим давлатни у пайт...»

Татар юзли киши адо қилди сўзини.
Пешонаси қатма-қат тириш,
кичик, ўткир ияклариди
 оқ, сийрак туклари.

Бўри кўзларини қисиб кулумсади қортоллик Қозим.
Талаба

 (суҳбатни тинглаганиди узоқдан)
шошқин бир аламли хаёлга чўмди
ва ҳайратга,
сўнгра бир ғамгусорлик ила ўйланди.
«Минг афсуски, тез афу этгайлар..»
Ўйларини давом эттирди:
«Бир нави балиқ,

 бир нави ёғоч,
 бир нави маъдан каби
мамлакатимизда бир нави инсонлар борки...
ҳаётининг маъносини билдирувчи баҳо
ва бир турли унутилмаган хотираси:
 урушдир»

Яна давом эттирди фикрини:
«Бу жабҳада ўлимни кутганлар каби
 жасурманми мен?
Ўлимини кутганлар ва ўлганларнинг бари
жасурми эдилар?
Бугун кутаётган ва ўлаётганлар-чи?
Бу ишнинг жасорат ила
 алоқаси борми?»

Бу хандақларда,
чўпон қассобхона кундаси томон
ҳайдаб келган қора молларми ё?

Елғиз баданлари ила эмас, йўқ,
шуурлари ила тобе оломон?

Йўқса, янглишми ўйлаганларим?

Шундай хандақлар бормикан,

токи мен у ерда

севинч ила ўла билайин.

Ҳақ эрурман бу замон.

Ва лекин келгач у кун —

ўлимдан аввал, бир неча соат

қилурманми афсус-надомад?»—

Талабанинг фикри бузилди,

паттачи ғавғо қиларди

татар юзли одам-ла.

Сабабини тушунмади талаба.

Кўпдан пушаймон бўлганга ўхшарди

бу татар юзли киши.

Паттачи шундай мағрур ўз ғазабидан.

Нури Узтурк,

(Етимхона мухосиби)

етган эди бўлган воқеанинг тагига,

бутун овозларни босиб бақирди:

«— Афандилар, бас қилинг,

Жаноб паттачи давлат маъмури,

демак, ҳақоратлар давлатга тегар,

дарҳол акт тузилсин».

Паттачига ниманидир маъқуллар, Козим,

«Яхши, шундай бўла қолсин, Козим оғабей»,—

деди паттачи.

Талаба кирди

Нури Узтуркни учинчи бўлмага тортди.

Жанжал босилди, аммо,

ҳеч кимса тушунтира олмас

нечук давлатни ҳақорат қилганини

татар юзли кишига.

510-номерли учинчи мавқе вагон,

Аёллар бўлмаси.

Етти йўловчи.

Энг каттаси ўлтирар

деразанинг ёнида.

Қора елдирмаси ичида

суяклари қолган эди унинг ёлғиз.

Новча, оқ

ва қошсиз.

Этсиз ёноқлари,
 катта буришиқ оғзи ёпиқ тақа-тақ,
 очилмаган гўё ҳеч қачон.
 Уйларди раҳматлик Шариф оғанинг хотини,
 Ратиб ила Ёқубни ўйларди.
 Уйлари оғир ва эринчак,—
 ботқоқликда шивирлаган қамишлар янглиғ.
 Ўз ўғли эди Ратиб.
 Угай эди Ёқуб.
 Бирини тупроқда,
 бирини қамоқда.
 Ёқуб ўлдирди Ратибни.
 Уйларди раҳматлик Шариф оғанинг хотини,
 Шоҳанда хоним ўйларди.
 Марҳум ўғлига куймасди,
 умрида ҳеч нарсага ачинмади зотан,
 фақатгина бир марта,
 попуқ оёқ хўрознинг ўлимидан бошқа.
 Бу ёруғ дунёда ҳеч кимсани севмади.
 Оқ, қонсиз вужуди
 умрида бир кеча бўлсин,
 муҳаббатни сезмади.
 Кимсасиз, ботаётган кема сингари,
 қўрқинчани, танҳоликни гавдасига ортарак
 кунлар сайин чўкарди.
 Душман эди Ратибга.
 Душман эди Ёқубга.
 Ратибга душман эди:
 елкалари қисқа ва эгик,
 қўллари аёл қўллари каби,
 қон томмас қамчисидан,
 инсонларни севади дея,
 эътирозсиз рози бўлгани
 ва Шариф оғазодалик унвонин
 Ёқуб-ла бўлишиб олгани учун.
 Ёқубга душман эди:
 Маузери, қамчиси, этиклари
 мўйлаблари билан ўхшагани учун отасига,
 уни бўлак аёл туққани
 ва тегирмон унга теккани учун.
 Қўрқоқ эди Ратиб,
 Ёқуб жасур эди.
 Ратибни ўлдирди Ёқуб

қаҳвахонада,
чинор остида
бир ўқ ила отиб
нақ пешонасидан.

Чошгоҳда келтирдилар Ратиб жасадин.

Қуйдилар тахта узра.*

Чап қўли тахтадан осилиб қолди.

Қуёшда ялт этди ота мерос тилла узуги.

Хотин қошсиз, оқарган юзи,

ёноқ суяклари ила типпа-тик

ўғлининг бошида турди:

«Ёқубни осарларми?»— дея сўрди.

Ёқубнинг олтин сочли хотини ёнига

Шоҳанда ўз қўллари билан

ётқизганди Ратибни.

Ёқуб ё ўзини ўлдирар,

кетар,

ё ўлдирар Ратибни,

ва Ёқубни осарлар...

Ер, жой, молқўра, тегирмон,

Шариф оғазодалик,

ҳар икки эҳтимолда

қолмас бўлиниб.

Лекин Ёқубни осмадилар.

Етти йил қамоқда ётди.

Қосимда* чиқар эмиш.

Раҳматлик Шариф оғанинг хотини —

рангин ипаклар ила

каштага нафис нақшлар чекиб бежаган каби

роса етти йил

заҳмат чекди Шоҳанда хоним,

қамоқда ўлдирмак учун Ёқубни.

Ёқубни, уч марта отдилар,

заҳарладилар бир марта.

Бир ўлимни тайёрламакка

сабрлар, ҳийлалар, умидлар тўла

машаққатли етти йил кетди.

Ниҳоят Шоҳанда хоним унутди бутун,

адоват недандир, адоват нечун?

Шундай унутдики у, бир кун,

«Ўлди Ёқуб» деганларида

кашта, игна тушиб кетди бармоқларидан

* Қосим — октябрь.

ва умрида илк дафъа,
йиғлади фарёд уриб.
Шодлигидан дедилар.
Ҳолбуки, ундай эмас.
Бу — дунёда Ёқуб ўлимидан бошқа
умиди йўқлигидан
йиғлади шўрлик.

Лекин қосимда чиқади Ёқуб,
кураш давом этажак.
Минг шукурким, яккаш
ўликларни ўлдириб бўлмас такрор.
Уй тутар раҳматлик Шариф оға тулини.
Янги кашта ҳозирлар каби ўйлар ўлимни.
Энли ияклар остида
соқов ва ўжар
оқ рўмолин тугуни.
Олтмиш ёшдадир ҳозир Шоҳанда хоним,
қўллари хинали эди.

Деразага яқин, юқори рафда
тебранади бир сават гилос.
Даринжадан чиққан
иккиқат аёл
оч кўзларини саватдан узолмасди.
Сават Шоҳанда хонимникидир.
Ҳомиладор хотиннинг чап томонидаги Амина хоним
жасур ва бир оз буйруқ оҳангида
пичирлади:
«— Бир, икки ҳовуч гилосингиздан беринг,
опоғойи,

боши қоронғудир эҳтимол...»
Ҳомиладор хотиннинг эски қалпоғи остида
қизарди мўъжаз қулоқлари.
Қилт этмади Шоҳанда хоним.
«Кампир кардир»,— ўйлади хоним Амина
ва такрорлади сўроғин,
баланд овоз билан янада қатъий.
Шоҳанда хоним парвойи фалак.
Ҳомиладор хотин титраб кетди уялганидан.
Амина хоним
унинг карлигига тамом инонди —
бақирди Шоҳанда хонимни туртиб:
«— Хоним, опоғойи... ҳой...»

Шоҳанда хоним

сўнгаларини шақирлатиб
елдирмаси ичидан тўкилиб кетадигандай
оғир-оғир турди жойидан.

Саватни хинали қўллари билан
рафнинг устидан олди
ва очиқ деразадан ташқарига
тўкди гилосларни.

Кейин саватни жойига қўйиб
сўнгаларини қора елдирмага ўраб
ўтирди.

Эски қалпоғи титрар,
йиғларди ҳомиладор хотин,

Амина хоним
шоҳи рўмолини орқага ташлаб
(шоҳи рўмоли билан

Шоҳандага яқин олганди ўзин)

«— Қизим, Парихон,— деди,— чоп, юқорида
жандармлар бор,
маҳбусларни олиб кетишяпти.
Боя гилос олишган эди.
Озгина беришсин.
Йўқ эса ўзларида, топишсин,
ойим салом айтди, де».

Парихон ўн тўрт ёшда эди.

Сочлари қирқилган.

Пайпоғи калта.

Буғдойранг оёқлари нафис, узун.

Туфлиси локланган.

Парихон сакраб турди ўрнидан,
отилди ташқарига.

Амина хоним таъриф этди қизини
ҳомиладор хотинга:

«— Қизим жуда ақлли,
келаси йил битиради ўрта мактабни.
Французча шундай ўқийдики,
ҳайрон қолдирди
полковникнинг хотинини.

Худо хоҳласа аёл доктори бўлар,
отаси рози эмас,

мен-ку хоҳлайман.

Уй ишларига ҳам яхши:
овқатни-ку қийворади.

Саккиз ёшидан бери ювар идиш-оёқни,
Мендан жуда қўрқади.
Бир кун уриб ўлдираёздим.
Отаси зўрға тортиб олди қўлимдан.
Полковникнинг хотинига дедимки:

Қиз дегани ҳам ўқисин,
ҳамда калтак дегандан қўрқсин...»

Ойдин қишлоғидандир Амина хоним.

отаси машҳур афалардан*.

Юнонлар Ойдинга келган пайтлари

Кофирларга қарши афалар

гарчи тузсалар-да иттифоқ

— бироқ

воз кечмади фурсат-фурсатда

бир-бирини отмакдан.

(Шухрат учун, ўлжа учун, қўмондонлик
талашиб).

Шу йўлда ўлдирилди Аминанинг отаси,

қизининг кўз ўнгида,

ўз уйида,

бир кун эрталаб...

Саккизида етим қолди Амина.

Ҳозир у ўттиз ёшда.

Оёқлари йўғон, кўкраги осилган,

қориндор жувон.

Бироқ бу беўхшов, қўпол гавда устида

ипак каби нафис рухсори:

Унинчи аср Ажам нақшларида

кўрганимиздек.

Даданинг** нағмаси, девон шеърида

бизга етиб келган бу гўзал чехра...

Парихон келди,

нафис, узун, ҳовучи тўла гилос.

Амина хоним

гилосларни берди ҳомиладор хотинга.

Ҳомиладор хотин,

ёш ҳайвоннинг илоҳий очкўзлиги-ла

ер экан гилосларни,

Парихон билан сўзлашар Амина хоним.

«— Айтдингми, жандармларга

* Партизан қўшинлари бошлиқларидан.

** Дада — машҳур турк шоири Шайх Фолиб (1758—1799).

отаннинг ким эканин?»

«— Мен айтмадим, сўрадилар ўзлари».

«— Жандармларми?»

«— Йўқ, кўзойнакли жаноб,
китоб ўқияпти,
ҳар ҳолда маҳбус бўлса керак».

«— Маҳбус?

Нима деди отаўғни кимлигин
билгандан кейин?»

«— Ҳеч нима.... Ҳа... қаерликсиз, дея сўради».

«— Ойдинлик деб айтсанг бўларди...»

«— Айтдим.

Қишлоғиданми, ўзиданми?— деди».

«— Қишлоғидан десанг бўларди».

«— Айтмадим, ойи...»

«— Нега айтмадинг? Қишлоқлик бўлиш
айбми ё, тўнғиз?...»

Амина хоним куларди.

Сўнгра гўзал рухсори тундлашди бирдан
ва Парихонни койиган бўлиб,
бўлмадагилар эшитсин учун атай
сўзлади ҳомиладор аёлга:

«— Биз ойдинликмиз, ҳамшира хоним.

Деҳқонмиз.

Жандарма човушидир*

Парихоннинг отаси.

Холамнинг ўғли — Ҳусни човуш.

Мол-мулк ўзимизда қолсин деб
оила қурдик.

У бошқани кўзлаб юраркану,
мажбур қилди онаси.

Ҳусни човуш билан ўн беш йил

ҳамшира хоним,

бормаган жойимиз қолмади.

Қора денгиз соҳилларида лазлар,
шарқда курдларнинг орасида бўлдик.

Курдларнинг қуйруғи бор дейишарди,
ёлғон экан.

Қуйруқлари йўқ.

Холос жуда қизиққон, жуда фақир одамлар.

Давлатмандлари ҳам бор,

* Сержант.

аммо кам, беклари...
 Ун беш йил оламни кездим,
 кўрдик ҳар нени:
 киносини, театрини.
 Балга ҳам бордим, худо ҳаққи,
 Диёрбакирда, мана шу рўмолим билан.
 Юзбоши хотинлари билан покёр ҳам ўйнадим
 Қиресунда, бутун қиш ичи,
 омадим келди, худога шукур.
 Облигацияга ютдим бир куни.
 Уни олган эдик уч киши,
 ҳар кимга минг лирадан тегди.
 Бу дунёдан оладиганимни олдим.
 Пенсияга чиқиш пайти яқин қолди Хусни човушнинг.
 Интернатга боради Парихон.
 Биз човуш билан қишлоққа қайтамиз.
 Човуш,
 «Мен ер билан ўралаша олмайман,» дейди.
 Дўкон очади.
 Очсин.
 Ер билан мен ўралашайин».
 Митти хотин ўтирар эшик ёнида,
 лилипут эмас,
 (лилипутлар билиниб туради)
 лекин ҳайратланар инсон
 унинг бу қадар кичиклигидан.
 Ғамгин эди катта-катта мовий кўзлари.
 Тириш-тириш сепкил тошган қўллари.
 Сўраб қолди Аминадан дафъатан:
 «— Демак, ҳарбий экан-да эрингиз?»
 «— Ҳарбий, жандарма бош човуши...»
 «— Менинг ҳам икки ўғлим ҳарбийда,
 оддий аскар — тўпчи,
 Галибўлида...»
 Шундай...
 Урушга кирамизми деб,
 сўрамакчи эдим,
 болаларим «кирамиз, она», дейди.
 Ёш, ақлсиз болалар.
 билмайдиларки...
 Қизиқ, урушмак истайдилар.
 Эрингиз тўғрисини билади.
 Бирор нарса дегандир сизга...»

«— Ҳусни човушнинг айтишича...
Ҳусни човуш, урушга кирамиз, дейди».
Титради сепкилли қўллари митти хотиннинг:
«— Демак,
меникилар ёлғон гапирмабдилар,
эй парвардигор...»

Амина хоним митти хотиннинг сўзини бўлди:

«— И-ў-ўқ,
Ҳусни човуш кирамиз, дейди,
мен кирмаймиз, дейман.

Капитан ҳам кирамиз, дермиш
хотини кирмаймиз, дейди.
Урушиб нима қилишарди?
Урушсиз ҳам бинойидек яшайди инсон...»
Аввал қўрқиброқ, кейин қатъий
эътироз билдирди Парихон:

«— Яхши, лекин Ватан-чи, она?
Ватанга босиб кирса-чи душман?
Муаллима хоним айтдики:
«Ватаннинг ҳар қаричин
қонимиз-ла ювгаймиз
турк бўлган — бош эгмас»,
деди муаллима хоним.

Кейин унутдингми сен
Жумҳурият байрамида нима деган радио?
ёки ёлғонми?»

Митти хотин ҳасрат-ла боқди Парихонга:

«— Қизим, ҳали гўдаксан,
униб ўс,

келин бўл,
ўғил кўр,

шунда уруш нелигин сўрайман сендан».

Парихон шайланаркан жавоб бермакка,
аралашди суҳбатга шу пайт
ҳавойи, мовий ипак каби бир овоз:

«— Энди хотинлар ҳам аскарликка олинур,
уруш ёлғиз эркаклар учун эмас.

Бомбалар остида қолди қанча нораства».

Бу Шодия эди.

Шоҳанда хонимнинг қаршисида ўлтирарди.

Қадимий бир истанбулча қўшиқ бор,

Бу қўшиқда райҳон ҳидли ошиқ бор.

Фаси бир ажаб узун,

Фаси бир ажаб сиёҳ,
Қалбининг шикваси оҳ..
Кўзойнаги тилло, мўйлаби тилло,
Хаёли — беқароринда кечиб ўт-саҳро,
зор кутар тутганча гул-ҳадясини

Адалар бўйида Шодиясини,

Дермиш: «Қайда у мушки анбар лайлоқлар?»

Дермиш: «Сарғайиб сўлаётир япроқлар».

Дермиш: «Менга маскан бўлгунча тупроқлар,

Мени шод эт, Шодия, бошинг учун...»

Ва шуниси қизиққи,

Ҳозир учлик шляпаси ила Шодия
510-номерли учинчи мавқе вагонда
болаларни ўлдирган аэропланлардан
сўзлаб турганига қарамай,
хаёлига соларди одамнинг
Адалар бўйида кутилган Шодияни.
Шундай адоли ва нозанин.
Безакли шамсиянинг кўлкаси бордек
Шодиянинг юзларида.
Бу шамсия чапга эгилган бир оз —
юррак тарафга, махмур, сафоли...

Поезд Измитга яқинлашмоқда.

Унга полиз майдонлари,

кўзлари боғлиқ отлар айланар.

Кимдир мурватини бураб қўйган ўйинчоқ каби
айланади кўзлари боғлиқ отлар.

Сўнгра, кўринар денгиз.

Қаршида, денгиз узра,

Кўлчук ва Тегирмондара орасида кема:

«Ёвуз».

Кўркам,

яқинда бўялган, балки,

фақат узоқдан қаралса агар

одамни ҳайратга солар даражада кўримсиз.

Гўё биров елканларидан тутиб

осонгина сув устига қўндирган дейсиз.

Ҳеч бир ери

— ҳатто ёзувлари —

қаҳвахоналарнинг деворига осилган

сувратларга ҳам ўхшамас.

Сўлда қоғоз фабрикаси.

Бир аэроплан юксакда учар.
Яланғоч бир бола борар йўлда.
Бир денгизчи.
Чодра ёпинган хотин.
Яшил байроқча тутган киши.
Семафорлар.

Сув омбори.

Стрелкачилар.

Қайга бўлса,
Нени бўлса ташимакни кўзлаган
юк вагонлари.

Расмий ишоратлари ила бошланди Измит бекати,
Поезд секинлашди.

Қортоллик Қозим, татар юзли киши билан
йўлакка чиқди.

Поезд тўхтади.

Қортоллик Қозим, татар юзли киши билан
вагондан тушди.

Бекатдан бир оз нарида
кўринди осма кўприк.

Усти гавжум.

Эгилиб,

бекатда турган поездга қарадилар.

Кутмакдалар поезднинг
оёқлари орасидан ўтишин.

Қортоллик Қозим

кўприк ёнидаги бир дарахтни кўрсатди

татар юзли кишига:

«— Шу кўприк ёнидаги дарахт йўқми?

Орт оёқда айниққа ўхшаб турган,

чапдаги, катта дарахт?

Қара-чи,

шоҳлари кўприкдан ошган.

Шунга осганлар Али Камол ўлигин.

338-да,

кундузи,

чошгоҳ маҳал,

Истанбулда, Бейўғлида

соқол олдираётган пайти ушлашган...»

«— Ким у, Али Камол?»

«— Газета муҳаррири.

Инглизлардан пора олганмиш.

Халифа кишиси эди.

Кўзойнакли.

Йўғон.

Қаламидан қон томарди,

фақат мурдор,

фақат разил қон.

Баъзан қалам душманлиги

жароҳатлар

маузер душманлигидан ортиқроқ».

«— Измит бизники эдими ўшанда?»

«— Эндигина олгандик.

Ҳали Истанбулда эди инглиз.

Инглизларнинг мовий кўзлари ичидан

ўғирлаб келтирдилар Али Камолни.

Олти, етти соатдан кейин келар эмиш деб

гап тарқалди.

Пристанга тўлди оломон.

Балки Измит халқининг тўртдан учи,

хотин-халаж, бола-чақа...

Мен катта жомедан боқардим,

кўзимда дурбин.

Кўринди моторли қайиқ ниҳоят.

Ботиб, чиқиб келарди.

Югурдим пристанга.

Мен етиб бормасдан Али Камолни

қайиқдан олдилар.

Тепаликда, сарой майдонида

ҳукумат биноси бор,

ўрда қароргоҳи.

Келтирдилар.

Бино қаршисида Майдон.

Кўчалар гиж-гиж одам.

Ўймалашар чумоли каби Измит халқи,

фақат гинали, фақат марҳаматсиз, хурсанд,

байрам жойи каби

Измит шаҳри.

Ҳаво ҳам иссиқ, парча булут йўқ.

Ўтди 20 дақиқалар.

Али Камолни

олиб чиқдилар ҳукумат биносидан.

Ташлади бир қадам.

Атрофида зобитлар, полислар.

Юзи оҳак каби оқ.

Ўзи оқ сариқ.

Бирдан аҳоли бошлади бақирмакка:

«— Йўқолсин Али Камол!»

Тўхтади.

Қайрилди.

Орқасига боқди

«хукумат уйининг дарвозасига,

балки қайтиб кирмак учун ичкари.

Лекин эшик оғир-оғир ёпилди.

Гандираклаб ўн қадамча юрди илгари.

Бақирарди оломон.

Бир тош учиб келди орқадан,

бошига тегди.

Яна бир тош, бу сафар юзига.

Синди кўзойнаги,

мўйлабига қон силққанин кўрди.

Қимдир «урррр!» дея ҳайқирди.

Тош,

ёғоч,

чирик мева ёғилди, кўклардан.

Муҳофизлар ташлаб қочди Али Камолни.

Халойиқ, қора булут каби ташланди унга.

Не қилсалар қилдилар ўша ерда.

Сўнгра очилди бир парча оралиқ,

қарасам, ётарди юз тубан,

иштончан.

Яланғоч бадани шишган, оқ, моматалоқ.

Нафас олаётган каби туюлди менга.

Арқон боғладилар сўл оёғига.

Эсимдан чиқмайди,

сўл оёғида на пайпоқ, на ботинка, на бошқа,

фақат ўнг оёғида осилган пайпоғи.

Судрадилар мурдани оёқларидан,

қиялик томон, бошини тошларга уриб,

чопар оломон.

Бирдан узилди арқон.

Боғланди янгиси.

Ибрат оларлик ҳол.

Халқнинг ғазаби ёмон.

Бир чидар, икки чидар...

Хуллас, Измит шаҳрини

шундай кезди Али Камол.

Кейин, боя айтганимдек,

осдилар кўприк ёнидаги дарахтга

Ўлигини.

Кейин, ўликни туширдилар.
кўйлагими, иштоними, ишқилиб, бир нарсаси
бир-икки ой осилиб турди шохларда.
Ундан кейин, кўп вақтдан кейин
сотилди дўконда унинг соати, бошқаси...
Биттасини биламан,
унинг бир пой пайпоғини
беш лирага сотиб олган —
хотира учун».

Татар юзли киши сўради:

«— Соати олтинмиди?»

«— Олтин».

«— Яхши қилишмабди,

соат олган ҳам,

пайпоқ олган ҳам, яхши иш қилмабди.

Хайрлик дейдилар, инонма.

Осилган одамнинг моли бежайр.

Яхши қилмабдилар,

зотан измитликлар иши ҳам тўғри эмас.

Одамнинг гуноҳи бўлса,

давлат берар жазосини,

ҳукумат осар.

Одамни ўзнча ерпарчин қилмак,—

давлатни беҳурмат қилмак демакдир.

Мен Чаноққалъада яраланиб

Ҳайдарпошо касалхонасида ётган пайтим...»

Кулди қортоллик Козим:

«— Яхши, лекин сен

ҳақорат қилдинг давлатни ҳали».

«— Мен-а?»

«— Сен».

«— Ёлғон...»

Мен давлатга қарши чиқмайман».

«— Давлат маъмурига қарши чиқдинг-ку».

«— Мен паттачи билан баҳслашдим».

«— Темир йўл давлатники,

паттачи ҳам давлат маъмури».

Бу сафар татар юзли киши кулди:

«— Бундан чиқди

Меринос фабрикасининг қоровули —

мен ҳам маъмури?»

«— Бўлмасам-чи».

«— Ҳеч-да, маъмур эмас на мен, на паттачи,
Паттачи, қоровул ҳам маъмурми?
Мен полисни ҳам маъмур демайман.
Комиссар бўлса бўлак гап.
У маъмур...»

Баҳс узаядиган.

Занг урилди.

Татар юзли киши, қортоллик Қозим
чопдилар вагонларига.

Поезд силжиди...

Измит шаҳридан борарди поезд,
бозорнинг ўртасидан.

Йўқотди жиддиятини,—
трамвайга айланди.

Бош буриб қарашар унга
шаҳарликлар, уйлар, дўконлар.

Уйғота олмади уйқуларидан
файтун отларини-да
бутун шовқини билан.

Майнинг бир куни пешин маҳали
Измит шаҳри қолиб кетганди ортда
кирганида саҳро қўйнига поезд,

топди эски жиддиятини,
«Соғинганларни қовуштирувчи»
деган отини.

510-номерли учинчи мавқе вагонда
манглайи дераза ойнасига босилган
бир инсон юрагидан

йўқолган дунё ўтарди.

«Қадим Юнон»дан эди Кириос Трастеллис.

Корент канали устида

Патрас шаҳри билан рўбарў

Масолонги* портидан эди.

Унинг иши йўқ эди Фидий, Ҳомер, Арасту билан.

Севарди денгизни, иссиқни, оломонни,

уни таажжубга солган нарса

Илбизлар ва саккизоёқлар** эди дунёда.

Унинг қалбидаги Юнонистони —

балиқчи кемаларнинг сўрилари,

Масалонги портидаги бир қаватли уй

* Жойларнинг номлари.

** Илбиз, саккизоёқлар — денгиз жониворлари.

ва дўстларидан иборат эди.
Не бўлди Юнонистонга? Не бўлди?
Кириос Димитриос Михаил Трастеллис!
Ҳозир 1941 йил,

май ойида
денгизни,
юнонни,
уйни
жойлаб бир чамадонга
қайга кетаётирмиз?

Нечук танго-тоқ қолдинг ёруғ оламда
дарбадар бўлдинг?

Ўлдирилди ёру дўстлар.

Корентда сувлар остидадир балиқчи кемалари,
гўё шиша сандиқлар ичра
инсон жасадлари каби ётарлар.

Бу йил Гитлер зобитлари ер илбизларни.

Отанг Афинада,

Сакизда онанг,
опанг Искандарияда

ва сен 510-номерли

учинчи мавқе вагонидасан.

Измит чўлидан ўтмакда поезд.

Қирларда шундай баҳор фасли,

шундай чошгоҳ пайти,

осмон ойдинлиги

бир ишқ оҳанги каби юмшаркан,

дарахтлар кўлкаларин тупроққа тўшаркан

осуда, майин,

янада ёш,

янада жўшқин,

янада яшилланаркан,

қушлари, подалари, ҳашароти билан майсалар,

танбал ва бахтиёр

зоғорабалиқлар каби қимирларкан кўлмаклар

бир масъуд таассуфдир инсон юрагида

бугунги дунёда яшамакнинг кадари.

Боқар деразадан Михаил Трастеллис.

Фақат бу тупроқ ҳеч бир нарса сўзламас унга.

Тилини билмаганидан эмас.

Шундай чошгоҳ пайти,

шундай баҳор фасли,

на юнонча, на туркча,

тупроқчадир тупроқнинг тили.
Қайғули эди Михаил Трастеллис.
Шундай қайғули эдики, на тупроқни
на инсонни, на жаҳонни ўйлай оларди.
Ҳолбуки, шу вагонда, шу пешин вақти,
инсонга,
ва бугунги дунёга доир эди қайғуси.

Измит чўлидан ўтмакда поезд.
510-номерли учинчи мавқе вагон.
Биринчи бўлма.
Жандармлар ва маҳбуслар суҳбатда.
Маҳкум Малоҳат жандарма Ҳайдардан сўради:
«— Болаларни севасанми?»
«— Севмай бўларми?»
Сўрабдиларки, «оллоҳдан улуғроқ не бор» деб,
«бола», деб жавоб берган эканлар.
Рост гап,
бола худо қўрқувини биларми? Билмас!
Бироқ бировдан қўрқмаса, қўрқмагани улуғдир.
Болаларнинг борми, опа?»
«— Бор.

Онамга ташлаб келяпман.
Уч ёшга қадам қўйди.
Келгуси йил олиб келаман».

«— Турмагами?»
«— Ҳа, турмага».
«— Тўғри, болага барибир.
Болага ва мушукка.
Қамоқми ё жаннати аъломи...
Отаси қаерда?»
«— У ҳам маҳбус.»
«— Қаерда ишларди?»
«— Тамаки фабрикасида.
Мен ҳам ўша ерда ишлардим».
«— Омбордами?»
«— Ҳа».
«— Омборларни биламан.
Бизнинг қишлоқдан Иброҳим деганимиз
Самсунга бориб кирди тамаки фабрикасига.
Уч йил ишлаб сил бўлиб ўлди.
Сен қаерга боряпсан, эринг олдигами?»
«— Йўқ, у бошқа турмада».

«— Худо ёр бўлсин, опа,
илож қанча?
Куйинма кўп, яхши бўлади».
Маҳбус Халил жандарма Ҳасан билан
сўзлашарди.

Жандарма Ҳасан сўради:

«— Васиқа қоғоз билан берармикан
нонни ҳукумат, сен нима дейсан?»

«— Шунақага ўхшайди».

ўйланди жандарма Ҳасан,
сўнгра давом этди бурнини тортиб:

«— Шундай бўлгани яхши».

«— Нега?»

«— Иззат қилмак керакдир нонни,
халқ унутиб қўйди нонга иззатни.

Бир бурда ўзлари ер,
бир бурда итга отар шаҳарликлар.

Жонга дармон эрур нон.

Холос қишлоқда солиқлар камайса эди.

Арзонлашса эди қорамол.

Менда ер-жой истаганингча,
аммо бошин силамакка мушугим ҳам йўқ».

Жойларни таништирар

Малоҳатга жандарма Ҳасан:

«— Алавий қишлоғи бор,
бир соатлик йўл
бизнинг қишлоқдан.

Одамлари меҳнаткаш, лекин
топинурлар хўрозга.

Алавийда шундай қўрғонлар борки
қазисанг

дев суратли харсанглар чиқар,
сопол идишлар, олтин кийиклар.

Ҳукумат аралашди ҳозир бу ишга.

Анқара музейига юборарлар топилмаларни.

Ҳеч музейда бўлганмисан, опа?»

Малоҳат кулди:

«Бўлмаганман».

«— Мен Истанбулда бир марта кирганман».

«— Ҳарбий музейгами?»

«— Йўқ, бошқасига.

Кўрадиган жой.

Қаёққа қарасанг, кофир подшоларнинг тош

ҳайкаллари.

Афтидан, у пайтларда темир бўлмаган шекилли.

Бўлсайди улар ҳам Отатурк ҳайкали каби
темирдан тиклашарди.

Кўпчилиги яланғоч.

Хотинлар ҳам бор.

Қабрлари ҳам ўша ерда.

Бир вақтлар улар ҳам яшашган,
энди тошга айланиб туришар музейларда».

Маҳкум Фуод билан човуш
сўзлашар уруш ҳақда.

Деразадан боқар маҳкум Сулаймон.

Ичида Фикратнинг бир шеърин ўқир:

«Ошанг, афандилар, ошанг,
бу хоин — иштаҳа сизники...»

Измит чўлидан ўтар поезд.

510-номерли вагон, бешинчи бўлмасида
ётарди гилам-хуржун соҳиби Ҳалим оға,
қора соқолининг

ва оқ жун пайпоғининг ичига кириб.

Рутубатли, иссиқ инида ётган

бир маҳлуқ сингари.

Поезд тўхтади.

Ҳалим оға боқди деразадан.

Вагон чироқлари ёнмаган,

ташқари қоронғу эди.

Поезд қандайдир бекатда.

Ҳалим оға кўрмаган, жуда катта бир бекат.

Бекат қоронғу эди,

унинг чироқларини ҳам ёқишмаган эди.

Олағовур, гавжум.

Ноғора чалинарди.

Чарс-чарс ёнаётган чироқлар бор эди
одамларнинг қўлида.

Кимлардир бақириб-чақирарди.

Ноғоралар, бекат ва қоронғулик
чира*ларнинг ранг-баранг қизиллигида
янада катталашгандек кўринарди.

Қор ёға бошлади бирдан,
паға-паға қор.

* Ч и р а — қарағай чўпи, учини ёқиб қўйилса, ўчмай ёнаверади.

Ноғоралар янада қаттиқроқ чалинди.
Қизил эмас,
яшил байроқлар.

Байроқлар кўринди.
Бир киши бекат томига чиққан эди.
Бошида қалпоқ,
белида кумуш камар ва эгри қилич.
Урушда инглизни енгган
газетчи пошо эди бу,
таниди Ҳалим оға!
Ҳолбуки, бу тунгача ҳеч кўрмаган эди уни.
Яна диққат-ла боқди,
бақриб юбораёзди.
Баққол Ҳожи Нури пошонинг ёнида эди,
Қўли билан ишора қиларди Ҳалим оғага,
«Бу ёққа кел, кел, кел» дея.
Ҳалим оға югурди томга,
ўпди пошонинг этакларидан.
Автомобилга ўтирдилар икковлон.
Чанқири валиси*нинг автомобилдан катта.
Ёмғир ёғарди.
Гўё ёғ кесгандек

шоссе устидан
учиб борар эди машина қушдек.
Пошо қаршисида ўлтирганди Ҳалим оға.
Шофёрнинг ёнида эди гилам-хуржуни.
Пошо, Ҳалим оғанинг соқолига энгашиб деди:
«— Бўлди, кўп шукурким, тез бўлди бу иш,
Гермон билан бирлашди Туркия,
урушга кирдик.

Ҳозирлан,
кимсага ҳеч нарса дема, ҳатто Ҳожи Нури-бейга.
Нон васиқа билан берилади,
унинг борми?»

«— Бор, пошом».

«— Шакар жамғардингми?»

«— Жамғардим, пошом».

«— Лампамой?»

«— Олдим,

зайтун дони, сўк, гуруч, нўхат, ловия,
нимайики керак бўлса, ғамладим».

* В а л и — губернатор.

«— Жуда соз.

Сен Ҳожи Нури-бейдан ҳам бойиб кетасан».

«— Соянгизда, пошом».

«— Эрта ҳамма билади,
бугун сен бил, очма оғзингни.

Шоми-Шарифда бирга адо этамиз
жума намозини».

«— Иншоолоҳ, пошом».

«— Ҳожи Нури-бейдан ҳам бой бўласан,

Ҳожи Нури-бейдан ҳам бой,

Ҳожи Нури-бейдан...»

Пошо билан чорбоғнинг этагида ўтирарди у
оппоқ ва ипакдай нафис Миср бўйраси узра.

Пошодан сўради:

«— Кофир Гитлер, чиндан ҳам мусулмонми?»

«— Мусулмон.

Ўз кўзим билан кўрдим ҳаммомда.

Кофирлар ҳаммомда лунги аврот тутмайдилар,
суннат қилинган».

Бир мушук ўтди Ҳалим оғанинг оёқлари орасидан,
уzun туклари товланган,
қип-қизил бир мушук.

Ҳалим оға орқасидан тушди мушукнинг.

Мушук қочар,

у қувлар,

мушук қочар,

у қувлар.

Қувди бозор ҳаммомининг ёнига қадар.

Мушук ичкари кирди.

Тарозбоннинг қизи Шарифа чиқди ташқари.

Қўлтигида ҳаммом бўғчаси,

диркиллаб келар,

ёноқлари қип-қизариб ловиллар,

рўмоли остида ҳўлдир қора сочлари.

Ун бешга кирган-кирмаган.

Ҳалим оға ўради қўлларига

Шарифанинг сочларини.

чалқанча ётқизди шакар қоплар устига.

Ёқасини очди оға.

Ўпди чап ёноғидан.

Ёноқда тиш ўрнидан қон оқди

оппоқ бўйнига...

Пошо Ҳалим оғанинг кифтига қоқди.

Вали дастурхонида ўтиришаркан,
лўла-кабоб ер эди пошо.

Ҳалим оға:

«— Пошом», — деди.

«Оллоҳнинг амри бор: тўрт мартагача уйланиш
мумкин.

Изн бер,

шариатнинг ҳукми ижро бўлсин яна».

Пошо кулди:

«— Бўлади, бўлади, Ҳалим оға,
вақти келмади ҳали.

Қиз билан имомнинг никоҳидан ўт».

«— Рози эмас отаси».

«— Хотинингни қўй.»

«— Ер-жой, икки дўкон қўлдан чиқади».

«— Қара, ундай бўлса изла чорасин...»

Ошхонада кир юварди Ҳалим оғанинг хотини.

Эрининг ичкарига кирганини сезмади.

Эгилди.

Орқаси кўриниб турар эшикдан.

Қўллари тахта тоғорада юраркан

Қалқиб учарди қора кўйлак ичида

ориқ курак суяги.

Ҳалим оға хотинига ва ошхонага боқди.

Ошхона томи тешик, ялтирайди юлдузлар.

Ҳалим оға оёқ учида,

сассизгина йўналди,

яхшики ботинка ости резинка.

Борди хотини томон.

Унг қўлига олди пальто ичидаги болтани.

Уч еридан учганди болтанинг юзи.

Чопди хотинини гарданидан.

Қон чиқмади,

калла ерга тушмади,

терисига осилиб қолди бўйнида.

Солланар экан калла

Ҳалим оғанинг юзига боқди:

«— Оға, нима қилдинг?— деди, —

бир урдинг, яна бир карра ур».

Ҳалим оға билади.

«Арабзанги»* китобидан эсида қолган,

* Арабзанги — афсоналар китоби.

бир марта чопмак керак.
Яна бир урса тирилиб кетар.
Урмади.

Хафа бўлди калла,
қумрол қошларини чимирди,
сўнгра нозик буғдойранг бўйнидан узилиб
тушди ерга.

Калла узилиб тушаркан
йиртилди бўйнининг териси,
тол новдасининг қовзағи шилиниб тушгандай.

Тўп қилдилар каллани
мактаб болалари.
Бошладилар ҳарбий шуъба боғчасида
ўйнамакка.

Оға болтасини кўтариб
ўтаркан йўлдан,
юзбошининг ўгли бир тепиб отди
бу инсон бошидан ясалган тўпни
оғанинг қучоғига.

Тўпга боқди оға,
хотинининг калласи эмас, —
калласи эмиш Ҳазрат Алининг.
Ҳалим оға йиғлай бошлади —
ниҳоятда қўрқиб кетди у.
Пошо нима гаплигини сўради.
«— Хотинимни ўлдириб қўйдим, пошом» деди.
«— Зарарсиз.

У ўлди, сен кўп яша.
Қолган деймиз бомба остида.
Сен бир Истанбулга бор,
кўнглингни ёзиб кел бир оз.
Ҳожи Нури-бейдан кўра
эътиборлироқ одамсан энди.
Газетхонамга кир,

қаҳва нчамиз...»

Ҳалим оға учинчи мавқе бир вагонни кирага олди.
аммо бўлмасиз, умумий вагон.

Тоқ бошига,
нафси учун...
гилам тўшади ҳар тарафига вагоннинг.
Сўнг пайпоқларини ечиб

иштончан,
узанди ўртада.
Манқални ёқди.
Жазвани* қўйди.
Жазвада қаҳва кўпирди.
Қаршисида тарозибоннинг қизи
Шарифани кўрди.
Соқолининг шундай остида.
Оппоқ, йўғон сонлари,
буғдойранг кўкси...

Белидан қучишга
юбораркан қўлларини
бирдан тўхтади поезд...
Гилам-хуржуннинг соҳибни
учди ҳавога,
думсиз,
қанотсиз,

булутнинг устигача.
Сўнгра,
тасодифан бир юлдузга уриб бошини
тушди қўрғошин каби
денгиз тубига.
Силкиниб уйғонди.

Поезд тўхтаган эди чиндан.
Деразага ташландилар бўлмадагилар,
говуллашарди.
хуштаклар,
бақирган овозлар.
Ҳалим оға сирқираган бошини тутиб
сўради:

«— Не бўлди, сурил, ҳей,
мен ҳам кўрай-чи...»
Ҳеч ким жой бермади деразанинг ёнидан.
Тушунтирди татар юзли киши:
«— Сен ухлаб ётардинг.
Бирдан зинг этиб тўхтади поезд.
Ост-уст бўлдик ҳаммамиз.
Қарасак бекат эмас,
худонинг чўли.

* Қаҳва пиширувчи махсус идиш.

Паттачилар ерга тушдилар,
бақирдилар...»

Ҳалим оға қолганига қулоқ солмади.

Оёғида жун пайпоқ
отилиб чиқди йўлакка:

«— Менга маълум бўлганди
кўргандим тушимда,
тушим ўнг чиқди», — дея қичқирди.

Ерда,
локомотив ёнида турар
машинист Оловиддин.

Улоқда отини тўхтатиб
бирдан ерга тушиб
тизгин ушлаган
чавандозга ўхшар эди у.
Терлаган эди локомотив
буғларини сочиб,

хирқираб
ҳорғин-ҳорғин оларди нафас.
Кўмирчи Исмоил сўзланар юқорида:
«— Уста, қайси вагондан берилди тормоз?»

«— Невлай, энди биламиз».
Вагонлар қаршисида бақирарди
поезд бошлиғи:

«— Афандилар,
тўполон қилманг,
хонимлар,
тушманглар вагонлардан!»

Келди Оловиддин поезд бошлиғи томон.
Сўзлашдилар.

Қайтди.
Орқада қолган йўл устидан
одамлар ненидир кўтариб олди.

Сўради кўмирчи Исмоил;
«— Улибдими, уста?»
«— Маълум эмас».
«— Нега ташлабди ўзини?»
«— Билмадим.»

«— Нима дейсан, уста,
муҳаббат йўлидами?
Яъни бир қизни севгандир,
бермагандирлар унга,

ёхуд бузуқдир хотини».

«— Наҳотки, шунинг учун.

Билмадим».

«— Севгидан бўлмаса, пулсизликдандир,
қарайдики — чора йўқ».

«— Эҳтимол».

«— Еки ўртоқларидан бири
қаттиқ ҳиёнат қилгандир унга»:

«— Ким билади».

«— Ундан ҳам тўғриси, уста,
бечоранинг паттаси йўқдир».

«— Мумкин.»

«— Қара,

миямга яна бир нарса келди.

Чет элда, ўғли,

қариндоши,

бошқаси бордир.

Бомбалар остида ўлгандир балки.»

«— Азбаройи худо, билмайман, Исмоил».

«— Хўп, яхши, сен нима деб ўйлайсан, уста?»

«— Менимча, очиқ қолган вагон майдончасининг эшиги,
шўрлик билмаган буни,
тойиб,

йиқилган...»

«— Бундай бўлмаган, уста.»

«— Нега?»

«— Негалигин билмайман-ку,
аммо бундай бўлмаган».

Ўйларди машинист Оловиддин.

Сўнгра маъюс кулимсиради:

«— Сен ҳақсан. Исмоил, тўғри.

бундай бўлмайди.

Одам шунчаки ўлмайди.

Улимни истамак учун

бу кун бу дунёда

шундай сабаблар борки...

Инсонларни шундай маҳв этарларки,
вагон майдончаси эшигининг очиқ қолишига
ақлим бовар қилмайди».

Исмоил фақат охирини англади

бу узун жумланинг,

фақат охирини маъқуллади у:

«— Ақлим бовар қилмайди,

уста...»

Уликни аравага ортдилар.
Бу эллик ёшлардаги бир киши эди.
Машинист Оловиддин

 чиқди локомотивга.
Ишорат қилди поезд бошлиғи.
Поезд ҳаракатга кираркан,
510-номерли вагоннинг бешинчи бўлмасида
гилам-хуржуннинг соҳиби
ўнг келмаган тушининг азоби билан
қора соқол калёнга ўхшаб
сигара чекарди.

Соат ўн саккиздан

ўттиз саккиз кечарди.

Биринчи китобнинг охири

ИККИНЧИ КИТОБ

I

Гулдан нафис бўйли Арнавуткўй қулупнайи,
Коватокка ўралмиш кабоби ила келар
Ҳайдарпошо бекатининг
буфетига баҳор.

Шунга қарамай

Ҳасан Шавкат

бир тилим оқ пейнир билан ароқ ичарди,
ва соат

ўн саккиздан ўттиз саккиз кечарди.

Шатранж нусха дастурхонда

қўллари титрарди Ҳасан Шавкатнинг

кўзлари қадаҳида.

Хаёлида Анатоль Франс китобин номи:

«Lö grim dö Silvestr Bonar».

Уйларди:

«Таржима қилмак керак туркчага».

Уйларди:

«Таржима қилинганмикин, ажабо?

Қай замон?»

Билмасди:

таниқли адиб бўлганидан буён

туркчада ўз ёзмаларидан бошқасини

ўқимай қўйганини.

«Сильвестр Боннарнинг жинояти».

Номи ажойиб.

Жинояти нима эди аммо?

Кимдир ўзи Сильвестр Боннар?

У китобда бўйи бош бармоқдай,

ҳатто бош бармоқдан ҳам кичик

бир одам эди шекилли.

Сильвестр Боннар-ла суҳбатлашармиди
шам ёруғида,
қўлёмаси лотинча бир китобнинг,
қизил чарм муқоваси устига чиқармиди-ей.
Ё булар бошқа бир романдаги можароларми?

Ҳасан Шавкат ўйланар,

кўзлари қадаҳида:

«Бош бармоқ бўйли одам, яъни
биз ила шам ёруғида суҳбат қурган киши
биз қадаҳ-ла юзма-юз қолган пайтимиздаги
виждонимиздир эҳтимол.
Сен, менинг бош бармоқ бўйлигим,
(худди мен сингари қумрол сочли ва пакана)
тирпаниб ўтирди осилтириб оёқларини
қадаҳимнинг қирғоғига.
Титрамаса бу қадар қўлларим менинг,
санчқичимнинг учи билан туртиб юборсайдим,
қадаҳдаги ароққа чўкиб бўғилар эди.

Тишлари чурук,

овози гўлдирар,

ва тушида

онасининг ўлигин кўрган гўдак сингари
чирқираб сўзланар:

Ҳасан Шавкат, дейди у,

Ҳасан Шавкат,

сен ўлган одамсан энди,

нечук бу ҳолга тушдинг?

Сени кимлар бу ҳолга солди?

Қачондан бери бу аҳволдасан?

Ҳолбуки қандай йўлни танлади баъзилари.

Энди улар эски бир хотира каби сенинг

қўлларингни сиқишар.

Номуссиз марҳамат-ла боқишар юзингга.

Албат,

улар кўпдан унутдилар, Ҳасан Шавкат,
оқ гвардиячи ва арман пансионларидаги
ёндирилган зайтун ёғи ва сийдик ҳидини.

Энди қара, қандай сурлик ва зафар ила
суркалишар хотинларга.

Улар кўпдан унутдилар

ямоқли иштонларнинг қаҳрли уятини.

Дунё бутун неъматлари билан уларники энди.

Ортиқ адабий мақолачалар ёзмакка мажбур эмаслар
лицей талабалари ҳамда ёш зобитлар учун;
икки лиралик мақолача,
эллик ёшида.

Аммо нечун, Ҳасан Шавкат?
Аммо нечун?
Сендан ақллироқми улар?
Йўқ!
Билимлари зўрми?
Йўқ!
Сендан кўра айёрмидир,
сендан кўра ёлғонлари озроқми,
сендан кўра озроқ севадиларми ўзларини?
Йўқ, сендан кўра кўп.
Ҳатто рассом Маҳмуд
беш минг лира олди биргина сувратига.
Сендан кўра танбал,
сендан кўра сархуш.

Ҳасад қилурсенми?
Балки.
Эътироф эт.
Ҳаммасини бирдан кўмишга шайсан,
бир кунда,
вабо қириб кетса дейсан дафъатан.
Ҳолбуки сен ўлажаксан улардан аввал.
Жигарингнинг ярми чириб битган.
Баҳор келди, Ҳасан Шавкат,
Новдаларга нам югурди.
Қушлар уя қурдилар,
қушчалик ҳам бўлмадинг сен...

Перрон гавжум.
Соат роса 19 да қўзғолар тезкор Онатўли поезди.
Ҳасан Шавкат қадаҳининг тепасидан
перронга боқди.
Нури Жамилни кўрди.
Филдиракли ойнаванд кўчма китоб дўконининг ёнида
турар,
китоб варақларди.
«Қара, — деди Ҳасан Шавкат,
бош бармоқ бўйли одамига, —
Нури Жамилга қара.

Ёзлик уй сотиб олибди Саудияда.
Даромади беш юздан ошиқ.
Балки немис элчисидан ҳам олар.
Қандингни ур, Нури Жамил,

қандингни ур.

Сен ҳам кўпдан унутмишсан
рутубатли,

умидсиз ва паришон ярим кечаси,

тепамизда

йироқ юлдузларга қоринтириб ёлғизлигимизни.

Галатасаройдан судралиб ўтиб
меҳнат банки қаршисида узала ётганимизни.

Мен ароқ ичгандим,

сен қора дори,

сен лаънати,

сен — чўлоқ!..»

Нури Жамил чўлоқ эди.

Нури Жамил

Ҳасан Шавкатнинг

бош бармоқ бўйлик одам-ла

суҳбатидан беҳабар

фавқулодда жиддият билан сигарасини ёқди.

Қайтариб берди қўлидаги китобни.

Ётоқли вагонга чиқаётган

Таҳсинга боқди.

Дафъатан ифлос нарсани кўриб қолгандек

буриштирди юзини,

жўрттага,

намойишкорона.

Таҳсин,

(депутат ва доктор)

қоп-қора мўйловлари

ҳали гўштдор олчадек лабларига осилган

ва кўзларнинг энг ранглисини ташиган

новча, қориндор бир киши.

Нури Жамилнинг нафратидан хабарсиз

ётоқли вагонга кирди.

Ҳасан Шавкат

қадаҳини қўлига олди

айлантирди

яқинлаштирди кўзларига.

Чиндан-да уни тинглаётган одам бордек
қадаҳнинг ичида,

сўзланди:

Биласанми, бош бармоқ бўйликкинам,

Нури Жамил ёрилиб ўлар ҳозир,

Таҳсинга ҳасад қилар.

Лаънати чўлоқ.

Кўзи депутатликда

вакилликни кўзлар эҳтимол.

Биламан, не йўллардан юриб келганин.

Мақолаларини ўқиганимдан эмас,

уларни ўқимақдан мен озодман, кўп шукур.

Биламан ҳеч бўлмаса сигара чекишидан.

Немиснинг ҳар бир ғалабасидан юраги

Пруссия пиёда қўшинининг ноғорасидек уради.

Гитлерни шунинг учун ҳам кечира олмайманки,

у хоинлик имконини берди

Нури Жамил кабиларга,

мудҳиш орзулар ортди юракларига уларнинг.

Мудҳиш,

кўтара олмаслик қадар.

Зотан шундан чиранадилар,

шундайин аҳмоқона,
ҳаёсизларча.

«Ҳаёсиз»нинг недир янги туркчаси?

Чиғатойчадан олурлар яна.

Бизнинг туркчамизда

«утанмаз», «сиқилмаз» десакми?

Йўқ,

«ҳаёсиз»да янада кўпроқ яланғочлик,

янада кўпроқ юзсизликка ўхшаган маънолар

бор.

Афсуским, ҳовучларимни ҳаёсизларча тўлдириб

бир қизнинг таранг,

юмшоқ,

бир жуфт маммасини силамадим,

менга насиб қилганларининг ҳаммаси

сўлғин ва шалвираган эди...

Бош бармоқ бўйлик одамим,

очиқ сўзлашаман сенинг-ла:

Сотилиш қўлингдан келадими?

Йўқ.

Ойда беш юз берсалар-чи?

Имкони йўқ.
Етти юз бўлса-чи?
Таҳликасиз,
обрўни туширмасдан?
Қисқа, олимона мақолачалар,
бетараф мақолалар учун?
Албатта.
Мумкин.
Йўқ.
Айғоқчиликдир бу!
Нечун бундай қўрқинч сўзлар-ла ўйлайсан?
Аммо ҳаққинг бор.
Пул ёмон нарса.
«Мулкчилик — ўғриликдир» деган Прудон.
«Сен бир майда буржуа анархистсан», деди менга
бизнинг коммунист шоирларимиздан бири.

Недан?
Сира анархист эмасман.
Пул?
Пул ёмон нарса.
Иқтидор мавқеи-чи?
Мавқе иқтидор?
Қўмонда бермак, буюрмай имкони?
Ҳам бошқа чора бўлмаса-чи агар?
Ҳам аниқ бўлиб қолди энди:
 немислар ғалаба қозонажаклар.
Зотан, баъзилар-ла ҳисоб-китоб қилишим керак.
Баъзилар биланми?
Ҳаммаси билан, бирваракайинга.
Демак, гап тамом?
Шошилма,
қаноатим, эътиқодим не бўлур?
Эътиқодинг ўзгармасми
бош бармоқ бўйликкинам?
Ўзгарар.
Ҳасан Шавкат,
сиёсатни тушунмайсан сен.
Тушунмак шунчалар қийинми?
Бир разил ёзувчи экан Нури Жамил,
 энди эса...
Тўғри...
Унча кучли эмас.

Фақат...

Шундай қилиб Ҳасан Шавкат
секин-аста, аста-секин,
ўзи сезмаган ҳолда
бош бармоқ бўйлик одамни тинчлантирар экан,
Бош бармоқ бўйлик одам дафъатан
қадаҳнинг қирғоғига чиқиб тикилди,
бақирди овозининг борича:
«Сен Нури Жамилдан бадтарсан, даъюс,
фосиқи маҳрум...»

Ҳасан Шавкат юзига қон гупурди.
Қадаҳдан бир ютим ичди.
Чайқалди қадаҳ.
Бош бармоқ бўйлик одам чўкди қадаҳга.
Тишлари чирик.
Овози палағда.
Бўғилди арақнинг ичида.
Ҳасан Шавкатнинг жони ачиди
ярасига туз сепган каби.
Ва бир томчи ёш оқди
сўл ёноғидан...

Перрон гавжум эди.
Нури Жамил

поезднинг
биринчи мавқе вагонига кирди.
Қизил духоба вагон бўм-бўш эди.
Бундай вагонлардан икки-учта бор.
Ҳаммаси кўҳна,
эски замондан ёдгор,
(шукурки, менинг юртимда тез эскирар замонлар),
янгилари чармсимон клеёнка.
Мамнун эди Нури Жамил,
духоба вагон тўғри келганидан.

Отасиз,
фақир,
касалга чалиниб ўтди Нури Жамилнинг
болалиги,

ўзида йўқ нарсаларга ҳасад қилиб
ва фақат
болаларгина
фақир бўлиб туғилганлар эмас,

кейин фақир бўлган болаларгина
сеза оладиган
куйиш оғриғидай моддий ҳасадлар ичидан
ўтди.

Балки бир оз шунданми
(ёшлигида, ундан сўнгроқ ҳам)
бутун умр бўйи фақирликдан нафратланиб,
ғира-шира қоронғиликда,
қўрқиб,

беркиниб,

танилишдан хавфсираб,
бойликка сизиниб яшади
ва баъзан
шахсан ўзи ўз шахсига қилган ҳақоратни
ортга қайтармакчи бўлгандай гина билан
тўла.

Ёмғирли бир байрам тонгидир,
ёнг мудҳиш болалик хотираси Нури
Жамилнинг

Устиёпиқ бозордан олинган кўйлакнинг бўёғин
ювиб юборди ёмғир.

Гўзтепадаги катта ҳовлининг меросхўри
(саккиз ёшлардаги дўмбоқ бир бола)

олтин сопли жажжи қиличи,

ҳарбий формаси билан

зиналардан чопиб тушиб

йиғлатди уни.

Энди бир оз омадидан мамнун эди Нури Жамил
духоба вагонга дуч келганидан.

Чунки шундай оқшом ёруғлигида энди,

бу оҳори тўкилган юмшоқ ўриндиққа кўмилиб

маҳзун қониқиш ила ҳидлар эски духоба терини,

қисқа елкалари билан ҳис қилар

султон ёвари*нинг

зарҳалли эполетларини.

Духоба вагонга етишмак учун

роса ўн беш йил уринди Нури Жамил,

худди ўзига ўхшаган инсонлар орасида,

мушукка,

кирпига,

* Адъютант.

товусга
ва қирларда иттифоқлашган
шоқол подасига ўхшаган инсонлар орасида.
Уларда душманлик икки юзли эди,
дўстлик

тайёр эди хиёнатга.
Ҳаммаси Нури Жамил каби фақат ўзини
ҳақли кўрарди,
фақат ўзини жасур,
фақат ўзини бахтсиз...

Ва худди унинг каби
ўз даҳоларининг инкор бўлганлигига амин эдилар
кўз кўрмаган

ваҳший кучларга тўла дунёда.
Ва ҳаммаси Нури Жамил каби
каллаларининг қувватини сотарак ўтардилар,
бир-бирларининг юрагини, этини,
одамлигини ердилар.

Инсоннинг
ўзига ўхшаган инсонлар-ла бўғишгани зўр
нарсадир

пешин чоғи жазирасида
бир ботқоқ манзараси каби ҳазин.
Балки бу ҳузни сизди Нури Жамил,
сезмади балки.

Фақат бўғишди ўн беш йил,
дўстларсиз,
ҳорғин,
сархуш ва уйқусиз.

Фоҳишахонага киришга ҳам пули йўқ эди баъзан.
Баъзан ўзига ўзи сўзларди,
хусусан эски қўшиқларни тингларкан.

(Эски қўшиқларни тингларкан
болалигида бўлмаганичалик болага айланарди):
«Кўп китоблар ёздик,
минг беш юз сотилди баъзилари.
Буларни ўқиганнинг ярми аёл
ҳеч бўлмаганда,
бу аёлларнинг ярми ёшдир,
бу ёшларнинг ярми гўзал,
бу гўзалларнинг ичида албатта,
биттаси бордирки,

мени сева олар.

Қайдадир у?»

Нури Жамил ичиб олиб маст бўлган чоғлар
трамвайда хотинларга
бақира-бақира осиларди,
айниқса ёнида кишиси бўлганларга
ёхуд алаמידан бўғилиб
ўйларди бир бошқа дунёни.

Унинг ҳуззли сархуш дунёсида
инсонлар устидан ўзи ҳукмрон эди,
фақат бир ўзи,
одамларга ҳоким,
одамлардан узоқ,
кибрли, золим, бешафқат.

Ва бу дунёда ҳам
худди бугунги каби инсонлар ўладилар.
Ўзи ўлмайди.

Бир гап уқмас, сур сархушликки, охири йўқдир.
Яшар юлдузлар сингари
буюк қоронғуликнинг
қўрқувини сезмасдан.

Ҳеч бир китобни сўнгига қадар ўқимади Нури Жамил
ва ҳеч бир китобни «ўқимадим», демади.

Индивидуалист, либерал, демократ эди Нури Жамил
1933 йилга қадар.

Юқорига кўтарилмак учун
«Шахснинг мутлоқ озодлигида» эди умид.

1935 га қадар
ҳукуматга муҳолиф эди Нури Жамил
демократ эмас дея.

1935 да баҳор чошгоҳи эди,
Нури Жамил бир журнал редакциясида,
(полис мудирлиги, шантаж ва Интелиженс сервис
билан

боғлиқ бир журналда,
Нури Жамил хиёл-хиёл сезар эди буни).
1935 да баҳор чошгоҳи эди,
Нури Жамил деразанинг синиқ ойнасига боқди;
ялтиради ойна
ва ойна устидаги сочлари ўсиқ,
юзи чандиқли оч бир одам

бу ўзи эди.

1935 да баҳор чошгоҳи эди.

Турончи ёшлар бостириб кирдилар редакцияга.

Нури Жамил «ўрта демократлиги» учун
калтак ейишига оз қолди.

Ҳолбуки овқат емак истар эди
синиқ ойна устидаги бу одам,
шундай очиққан эдики қорни...

Бир нарсаларга етишмак учун
бўғишмак ўн беш йил,
сўнгра йиқилмак
шундайин қуёшли баҳор қўйнида...

Нури Жамил янги бир ҳамла учун
қувват сизди ўзида,

(бу унинг ўз таърифи)

эски шапка каби улоқтирди демократлигини,
(бу таъриф ҳам уники)

ва Рифат-бей ва унинг ўғилларининг
қарамоғига ўтди.

Улар газета эгалари эдилар.

Энг кўп нусхали газет чиқарардилар.

Янги фан шуҳратин

яратардилар

йигирма тўрт соатда.

Ва газ, тегирмон ишлари, Крупп фабрикаси,
ва кўп даромад келтирувчи элчихоналар билан
муомала қилардилар.

Буни биларди Нури Жамил
(фақат бу таъриф уники эмас).

Энди Нури Жамилнинг

(бир кечаси ётиб қолган маст бўлиб),

Меҳнат Банкада ўз ҳисоб дафтарчаси бор.

Энди уйланган.

Озроқ ичади,

кўпроқ машҳур.

Энди бизда у демократиянинг энг

илмли душманидир

ва мухолифдир ҳукуматга:

тоталитар жабҳага кирмайди, дея.

Гавжум эди перрон.

Нури Жамил боқди духоба вагон деразасидан:
деразанинг остида бир киши турарди:

Аҳмад Унбоши.

Бир мақола мавзуи келди Нури Жамилнинг бошига:
«Уруш майдони— темирчининг ўчоғидир,
Миллатлар олишмоқ учун у ердан ўтишлари керак»...
деб бошлайди.

Ҳолбуки ўзи бу ўчоқда куймаган,
куймасди,
Чунки— кулди— чўлоқ эди, худога шукур.

Қаршида
ётоқли вагондан тушди Таҳсин:
кўзларнинг энг порлоғини ташиган
депутат, доктор.

Нури Жамил
Аҳмад Унбошининг
(Болқон урушида,
биринчи жаҳон урушида,
юнон урушида қатнашган Аҳмад
Унбошининг)

ётоқли вагондан тушди Таҳсин:
Лабидаги кулгуси сўнди дафъатан.
«Нимага кулганимни билди Таҳсин,
бутун дунё билди тездан...»

Шундайин бир ҳиссиёт-ла
ўйлаш билан ўйламаслик орасида,
мантиқли ва мантиқсиз,
қўрқув тушди қалбига.

Бир гуноҳининг далилидай бўлиб кўринувчи чўлоқ
оёғига боқди.

Гўё уни яширмақчи бўлгандай
бор оғирлигини солиб ўрнидан турди.

Алам қилар эди унга ғоятда.

Деразанинг ёнига келди.

Ўзини Таҳсинга ва бутун дунёга
кўрсатмакчи бўларди.

Бошини чиқарди.

Аҳмад Унбошининг кифтига урди:

«— Мана сенга битта сигарет, чекиб ол, аскар».

Аҳмад Унбоши ҳайрон бўлмади бу ҳурматга.

Ҳорғин

боқди

деразадаги кишига.

Сигаретани олди.

«— Раҳмат, бегим,»— деди.

Нури Жамил

ёноқларида икки чизги,

юзи яшил

ўтирди қизил духобаларга.

Туйқусдан эринчаклик билан

юмди кўзларини.

Вокзал буфетида Ҳасан Шавкат

айни ўша столда,

айни ўша бир тилим оқ пейнир.

Қурбон бўлган бир моҳитоб оламидай тобоқда турибди.

Оҳ!

Ароқ, олтинчи қадаҳ.

Айни ўша бир тилим оқ пейнир.

Дунёга келамиз бир карра.

Бир теп-текис йўл бўлса,

бир йўл бўлса чексиз-поёнсиз,

икки ёни тол бўлса.

Ёш бўлсанг,

ҳеч nasib бўлмаган бир ёшликни ато қилса,

ўларча ёш бўлсанг, қушдек енгил учсанг,

тегрангда айланса дунёлар...

Оҳ,

еттинчи қадаҳ.

Айни ўша бир тилим оқ пейнир.

Бу овозлар қайдан келар?

Бу овозлар қайга кетар?

Бир карра бир ерда бир моҳитоб бўлди қурбон.

Бир келди, қайта келмас.

Товоқда қўл тегмасдан тураркан оқ пейнирнинг тоти,

темирйўл вокзалида айланмоқ ҳаёти.

Ҳасан Шавкат,

еттинчи қадаҳини

айни ўша бир тилим оқ пейнир билан ичарди.

Вокзал соатида

ўн саккиздан қирқ саккиз кечарди...

Ухларди Нури Жамил

сап-сарик манглайининг қоқ ўртасида

қандала билан ухларди.

Тиқ этган товуш йўқ вагонда.

Қон исига ўхшаш бир нарса.

Қулфланган қассоб дўконига ўхшаш манзара,
бир исланган рўё мамлакати — қизил духобалар.
Ухларди Нури Жамил,

кичкина,

муштдек бўлиб

ухларди.

Бир дўсти келди Ҳасан Шавкат дастурхонига,
қандай қилиб, қай пайтда танишгани,
сўнг дафъа қаерда суҳбатлашгани,
ҳатто исмин эслаб бўлмас дўстлардан бири.

Ҳасан Шавкатнинг ёдида

фақат бир нарса қолганди ундан:

локланган туфлиларида бошмалдоқларининг мўралаган
суяклари...

Ҳасан Шавкатнинг дўсти

тушунтирарди:

«— Мен, оллоҳ, дейман,

сиз табиат деяверинг.

Бир интиқом,

бир маънавий қувват бор, бегим бейим.

Оҳу фиғондан қурилди Оврупо,

оҳу фиғон бирла йиқилур.

Кўз ёшга йўғрилган иш

хайрли бўлмас.

Золим отанинг болалари айбли туғилур.

Масалан, бизнинг Изник дара бойларининг

болалари зўрга судралиб юришар бугун.

Баъзиларнинг пули-ла бирга

ақлини ҳам олди оллоҳ,

сиз, табиат, деяверинг.

Али пошонинг ўғли:

Ер-мулклари бор эди, бейим,

отда ўн соатда ўтиларди у бошидан бу бошига.

Бурсада ҳаммомлари.

Али пошо ҳукмронлик қилган

саксон қишлоққа.

Пошоликни зўрлик билан олган дейдилар Абдул

Ҳамиддан.

Бурсада, баъзи эски кабобчиларда

ҳали ҳам фотосуратлари бор:

ёқасиз камзул,

ичи бўри терисидан тикилган пўстин,

этиklar,

маҳаллий усулда бичилган шим,
галифе эмас фақат.

Дев каби таянган ов милтиғига,
одамни ейдигандек кўзлари чақчайиб турипти.
Бу важоҳат суратларда қолгандир холос.

Али пошонинг авлоди ва номи
шон-шуҳрати каби яқинда сўнар,
Кичик қизи Муторакада фоҳиша бўлган эди,
юнон зобитлари билан Бейўғлида топишган эди.
Аввал айтганимдек,

бир ўғли сўнг қолган меҳмонхонасида
яшайди ҳозир.

Бу меҳмонхона қирқ хонали,
харобазор,
нурамакда ҳар тарафи.

Бу харобазорда бойқуш каби якка-ёлғиз,
эси оққан,

бутун вужуди титрар,
кўриқлар худди қўйхонани қўриқлагандай,
қўни-қўшни бир бурда нон ташламаса
очидан ўлар.

Бир маънавият бор,
мен оллоҳ, дейман, бейим,
сиз, табиат, деяверинг».

Ҳасан Шавкат дўстининг сўзини бўлди:

«— Мен на оллоҳ дейман,
на маънавият,
на табиат.

Мен ҳеч нарса демайман.

Шу тобоқда бир тилим оқ пейнир бор,
ҳатто шуни ҳам емайман,
ея олмайман, яъни...

Иккинчи тилимга пулим етмайди.
Қандай золим, қандай мулкдор бўлган отам.
Оврупонинг ҳалокати билан ҳам ишим йўқ.

Биз ҳам ҳалок бўламиз,
бир оз аввал,
у билан баробар.

Нақадар гўзал сўзларим бор эди
инсонларга айтмакка,

ҳеч бирини айттирмадилар.
Ҳаммамиз бир ахлатданмиз —

энг ёмонимиз ҳам,

энг яхшимиз ҳам.

Бир тилимгина пейниримни
сизга қилурман инъом,
марҳамат,

олинг, энг...»

Ҳасан Шавкат пейнирли тобоқни сурди
дўстининг олдига...

Перрон.

Униформали бошкомиссар ўтди перрондан,
катта эшик томонга,
шаҳдам одимлари сипо
ва мағрур!

Қачонки қай ерда полис шошилиб ўтса
турли эҳтимоллар келар одам бошига.

Ёлғиз полисларнинг
маъмурлик шарафи камайиб қолмас
учиб юрса-да, сакраб юрса-да.

Бир лейтенант,
бир нарсалар деди мингбошининг қулоғига,
юрди катта эшик томон мингбоши.
Ўз жойида қолди лейтенант,
эндигина ёғланган наган каби ярқираб.

Перронда кўпайди бирдан
қидирув полис маъмурлари.
Шапкалари, қулоқлари бир хилда.
Шу қадар ҳаракат қилурларки кўзга ташланмаслик
дарҳол кўзга ташланурлар.

Бекат бошлиғи сўзлашар диспетчер ила,
иккови-да ҳаяжонда.

Қатта эшик ёнида турган киши
ўтди чапдан ўнгга.

Паст бўйли, семиз.

Шапкасини олди бошидан.

Жакетининг тугмасин солди.

Қовуштирди қўлларини дўмбоқ қорни устида.

Эгилди.

Қута бошлади.

Аҳмад Ўнбоши

(уч уруш қатнашчиси

ва «Сабр қил, ҳамшаҳар, манзилга оз қолди»

сўзлари билан донг таратган)
ҳали поезд ёнида туриб
Нури Жамилнинг сигаретасин чекарди.
Ўз ҳорғинлигини қари дўсти каби тинчлантира-
тинчлантира, жигарранг кўзларини ёшлантира-
ёшлантира боқарди бўлаётган ҳодисаларга.

Аҳмад Унбоши
тикали сим билан ўралган қоронғулик ичида
нимадир юз беришин сезиб турарди.

Бирданига саросимада қолди оломон.
Қатта эшикдан бошлаб
пўкаклари олинган шишалардек одамлар
шапкаларин олиб
эрилди.

Ҳазин эди ушбу манзара.
Қатта эшикдан энг олдинда бир киши кирди вокзалга.
Гўё эшикдан эмас,

кенг мрамор зиналарни босиб
таъзимга эрилган яланг бошлар устидан кирди.
Ҳолбуки, яқинроқдан қаралса
тарбияли одамга ўхшар эди.

Кибрсиз,
балки жасур,
лекин иродасиз бир инсон.

Бурни юмалоқ ва
кўп ичганлигидан
қизилдир бир оз.

Еноқлар буришиқ,
этли

оппоқ.

Кўзлари
сабрли қари шимол хотинларининг
кўзлари сингари рангсиз.

Жимгина юрарди.

Тингларди позик бепарволик-ла
пастдан юқорига
яъни ўзига отилган пичингларни.

Саросима шу башара туфайли экан-да,—
ўйларди Аҳмад Унбоши,—
кўпчиликни эргаштириб юрган бу одам

ким бўлди экан?
Ҳар ҳолда катталардандир».
Ўзича кулди,
кизиқ нарса келди шу пайт хаёлига.
«Ҳай, жоҳил қишлоқи,
бизнинг Али буни кўрса борми,
ноҳия мудирини деб ўйларди.
Ахир бу валидан катта,
депутат ҳам эмас.
Депутатдан каттадир вали,
Нозирлардан бўлса ажабмас.
Қара, қандай гўзал таъзимлар.
Менга қолса,
одам боласи саждадан ўзга маҳал
бундай эгилмас.
Фақат аскарлик қилмаган, кўриниб турибди.
Бўлганда ҳам зобит бўлган баҳарнав.
Шундайини юрадимини йўқлама пайти қўмондон?
Еган шапалоқларини ҳам беҳудадир.
Аскарлик дедингми, аскарликда
юриш: бир,
шапалоқ: икки,
мардлик: уч

шарт бўлади.

Жанг қилмасдан ҳам мард бўлиш мумкин.
Бу охиргиси албатта.
Сабр қил, ҳамшаҳар, манзилга оз қолди.»
Аҳмад Ўнбоши кулиб қўйди ичида.
Бирдан юз одимча нарида
уч йўлли, икки юлдузли
погонга тушди кўзи.

Қайдандир пайдо бўлиб,
тўғри унга қараб келарди.
Аҳмад Ўнбошининг
синиқ ойна каби парчаланди
ичидаги кулгуси.
Дарҳол жиддий тусга кирди.
Қаддини ростлади

ҳар бир нарсани ўйламасди ортиқ.
«Катталардан» бўлган киши
ётоқли вагондан бир оз нарида
атрофдагиларнинг ўртасида
нозик бепарволик ила турарди.

Бурҳон Ҳзадор
каттага бир нарсалар сўзлар.
Бурҳон Ҳзадор
бемалол ўтқизгани гавдасини
очиқ, узун, йўгон сонларининг устига,
жундор қўлларининг ҳаракатлари
ташвишсиз ва оғир.
Чап кўзини пирпиратарди,
ҳеч бир маъно йўқ эди бу пирпиратмада
айёрликка доир,

касалликдир балки.

Бурҳон Ҳзадор
1300 ҳижрийда Сивас шаҳрида туғилди.
Камонкешзода деб аталарди
фамилия жорий этилмасидан аввал.
Раҳматлик отаси карвончи Ҳсмон оғадир:
Қорахисорда ер-мулк,
Сивасда икки дўкон,
150 хачир.

Бурҳон 1320 да мактабни битирди.
Биринчи жаҳон уруши даврида хачирларни фронтга
олдилар.

Уч карра бадал берди;
1330 дан 34 га қадар.
Отаси етмиш ёшида ўлди.
Сулҳ. Истанбул.
Бурҳоннинг қўлида 25 олтини,
юнонлар қўлида
Онатўлининг папирос қоғозлари.
Яшасин миллатчилар;
Буюк Миллат мажлисига ариза берди Бурҳон.
Папирос қоғозларида —
ой ва юлдуз белгиси энди.

Сармоя яна юнонлардан.
Бурҳон эса уларга шерик.
Биринчи партияси жўнатилган йил:
1337.

Биринчи апартаман: 1340.
Сивасли Аҳмадпошо масжидини
таъмирлаш: 1341.
(Бу сивасли пошо қайсидир подшоҳ даврида,
қандайдир ёғоч синчлар

олган экан немислардан).

1342 да Бурҳон

ўн ўришли касалхона павильони қурдирди.

Ўша йили иккинчи апартиман — турар жой.

Темирўл иншооти:

1925 дан 34 гача,

800 километр.

35 да фильм қилмак фикри—

Сивасли Аҳмад пошога доир.

36 да темир печка заводи.

Ўша йили нашр этилди

Сивасли Аҳмад пошо тарихининг

биринчи тобоғи.

37 да маъдан разведкаси Арзум тоғларида.

Пассажир вагонлар ательеси — 1938.

39 да ўғли Берлиндан қайтди,

қурилиш муҳандиси бўлиб.

Кейинги йил

хотинларни Сивасга жўнатди,

Сивас узоқ, бежавотир жой.

Бурҳон ичкилик ичмайди.

Ҳаром йўлга кирмади у бир карра ҳам.

Ўзи кетса ҳам, уй ичидагилар балларга боришмайди.

Қизи америка коллджида ўқигандир.

Шляпа киймайди, берет кияди.

Бурҳон Ўзадор

Америка доллари ила миллионер.

Ва шу йил

янгидан ёзилган васиятномада

давлатининг ярмини бола-чақаси билан хотинига,

ярмини хайрли ишларга васият қилган.

Эски васиятномада ҳолбуки,

(1931 да ёзилган)

давлатининг тўртдан учи қолар эди хайру эҳсонга.

Баъзан унинг

яқинларини ҳайратга соладиган даражада

яланғоч ва ёлғонсиз пайтлари ҳам бўларди.

Бундай пайтларда чап кўзини тез-тез

йиғлай-йиғлай деб турганини қайтармоқчи бўлгандай

пирпиратарди.

Бир кун эрталаб

бош муҳандиснинг хонасига кириб

ҳовлиқиб, дедик:

«— Мен васиятномани ўзгартирдим.
Ҳисоб бермакка мажбур эмасман сизга.
Бу менинг шахсий ишим.
Бу ишда ҳеч ким ҳисобот сўрамас мендан
ёлғиз оллоҳдан ўзга.

Аммо одамзод қизиқ,
ғалатиман ёки мен ўзим.
Бир нарса тиқилиб қолган бўғзимда,
сўзламасам агар бўғажак.
Бунча пулни тер тўкиб топмак қийин.
Билмадим бошқалар қандай,
менинг топганларим тер тўкиб топилган эмас,
авваллари аён ва маълум эди менга,
сўнгра унута бошладим аста-секин,
ёхуд унутишни истадик ўзимиз.

Ҳаёт экан,
инсон юрар, юксалар, ўрлар,
бир кун шундай бўларки,
илк ҳаракат нуқтасига бир бора
қайрилиб боқмас.

Бизни олиб чиқаркан етти қават ернинг остидан
зумрад анқо қуши,
унга бутимиздан гўшт кесиб бергаймиз.

Сўнгра Қоф тоғига чиқиб олганимиз дам
унутамиз қушни,
биз бу ерга ўз кучимиз ила чиқдик, деймиз, ҳа.
Ўз кучимиз: бутимиздан кесиб берилган гўштми?
Ҳолбуки қуш гўштимизни емади ҳам,
чидади, оч, беилож сени юксалтирмақ учун.
Берди гўшт парчасини қайтариб сенга.

Гап шундай, беғим.
Ҳа, кеча иккита уста келди ёнимга,
ёнингизга юбордим, синамак учун.
Ҳа, кейин ательеда иш соатларини
беш-олти минутга, беш-олти минутга узайтиринг бир оз.
Хайр, ҳозирча яхши қолинг».

Ўша кун оқшомга қадар
Бурҳоннинг чап кўзи
тинимсиз учиб турди ёшланиб.

Онатўли тезюрар поездига чиқдилар
икки юлдуз — уч лента погонли катта одам,
депутат-доктор Таҳсин
ва Бурҳон Ўзодор.

Кузатувчилар бошларини яна бир оз эгдилар.
Қаршида Аҳмад Унбоши
ҳалиям ўша жиддий вазиятда типпа-тик турарди.
фақат энди
«Сабр қил, ҳамшаҳар, манзилга оз қолди»...

Вокзал соатида
ўн саккиздан эллик саккиз кечарди.
Соатнинг остида бир аёл,
(на гўзал, на хунук)
гўзаллашиб борар,
(на ёш, на қари)
ёшариб борар,
(кўзлари ўйчан)
кўзлари ўйчан,
фақат бу ўйчанликда баданининг
муқаддас талаби бордир,
(лаблари қимтилган)
очилди лаблари
(мудҳиш бир нарсага қарор қилган каби кўринар),
кўпдан бери фургонга мол юклаётган,
ҳозир пешона терини сидираётган
ёш ҳаммолга ҳирс-ла боқарди.
Йигитнинг белдан юқориси яланғоч.
Кўйлагини ечиб ташлаган.
Кўллари пишқин, чайир ва йўғон.
Кўкси кенг ва жундор.
Лаблари гўштдор
ва бурни катта,
Оғир юқларни қучоқларкан,
ҳавога кўтараркан,
сон пайлари тортилиб бўртар,
ажиб кериларди узун оёғи.
Бир карра ётса эди бу ҳаммол ила,
ва бақира-бақира
бир, ўн
юз,
мингта бола туғсайди ундан,
қора, қумрол, қизил, сариқ.

Вокзал соатида ўн тўққиз эди.
Онатўли тезюрар поезди силжиди.

II

Оқшом чўкди, баланд тоғлар.
Қўринмайди йироқлар.
Юракларда фироқлар.
Оқшом бўлди, ёқолмадим чироғимни,
баланд тоғлар қорайди, кел.
Оқшом бўлди, кун ботди.
Оқшом бўлди яна ғариб бўлганга.
Оқшом бўлди, найлайин?
Оқшом бўлди яна босди қаролар.
Оқшомнинг умри кечди.

Онатўли тезюрар поезди ўтди кетди...
Ой туғар, ошмак истар,
Ёра қовушмак истар.
Ой туғар, аён-аён,
Ой туғар омон-омон,
Ой туғар, аёз тушар,
Уртага нурун тўшар.

Урталик оқарди.
Онатўли тезюрар поезди йўлга тушар:
Ёруғлик ниқоб кийди,
ташқарида тун,
мовий ойна сингари кеча.
Пўртаҳол шарбатин рангидадир
вагон-рестораннинг девори.
Биринчи столда катта одам ўлтирар,—
икки юлдуз, уч лентаси ёнида унинг
қаршисида Таҳсин ва Бурҳон.
Сўзлаётган Бурҳон эди:
— Деҳқонларга бир хил кўйлак кийдирмак керак,
арзон,
пишиғидан.

Улар авваламбор яланғоч.
Мен бир лойиҳа тайёрладим
сизнинг, яъни давлатнинг тўқимачилик
фабрикалари учун...
Маслаҳатчи-бейлар билан мудир-бейларингизнинг
ақли етмаса,
давлат идорасида
пашшадан фил ясаса агар,
менга топширинг,

буни ҳам бўйнимга олурман.
Фақат жиддий қонун талаб қилурман.
Бизнинг бу деҳқон ялангоёқларни
кийдирмак даркор.

Таҳсиннинг

(депутат-доктор)

шароб шишасига узанди қўли.

Юпқа узун шишада Қовоқлидара шароби.

Анқарада бир мажор чиқарар буни.

Рейнвейн шаробларига ўхшар.

Ранги тўқ сариқ,

тўқ олтин сингари сариқ,

суюқ жавоҳир мисол.

Юtimi енгил,

нозик

қўлбола шароб каби.

Таҳсин шароб қуйди

биллур қадаҳга,

тонг отишин кутаётган каби қадаҳга боқди,

айёрона овози ила сўзланди юмшоқ:

«— Бурҳон-бейим,— деди—

бу кўйлак ҳақида кўпдан бери ўйлашади, менимча,

Сумербанк, яъни бизнинг,

яъни давлатимизнинг банки

тарафидан ўйланмоқда...»

«— Сумербанк жонбозлик қилмас.

Деҳқон олиб киймаяпти.

Ҳам, мен айтмакчиманки...»

«— Тушунаман Бурҳон-бейим,

униформадай бир нарсани хоҳлаяпсиз.»

«— Балли,

униформага ўхшаган пишиқ бўлиши

ва мажбуран кийдирилиши лозим».

Уч лента, икки юлдуз гапга аралашди:

(Олтмиш ёшларда эди, паст бўйли,

ва ингичка товушини йўғон қилишга уринарди),

«— Бир нуқтага диққат қилинсин, афандилар:

бир хил кўйлаklar берилди баъзи эшикбонларга,

кўрдим,

фарқлаш қийин элик одим наридан

эшикбондан офицерни.

Бундай хатоликка йўл қўйманг яна».

Таҳсин қадаҳдан бир ҳўплади:

«— Бизнинг виночилар ҳали бундай
 шароб қила билмаслар,
ўрганиб олулар кейин
ҳатто Шато Икем шаробидан ҳам нозикроғини
 чинқарамиз.

(Бурҳонга ўгирилди):

Сумербанкининг кўйлаклари балки,
 мукаммал эмасдир ҳануз,
 мукаммал бўлажак.

Аmmo деҳқонга намуна учун,
 мажбуран кўйлак кийдирмак,
 бу— бўлмаган гап».

Бурҳон Ҳзадор, сўл кўзини пирпиратмасдан сўради:

«— Нима учун?

Шляпани мажбуран киймадикми?»

«— У пайтда мажбур қилиш— инқилоб эди,

Ҳозир мажбур қилиш— реакциядир.

Ва ҳар қалай ҳамма гап — одамларимизда,

бир ишончсизлик бор давлатчилигимизга.

Ҳолбуки давлат сизга суянчиқ бўлади».

«— Биз ҳам унга суянчиқмиз».

Жавобга ҳозирланаркан Таҳсин

катта одам суҳбатга кирди оҳиста:

«— Демак, муаммо қолмади.»

Бир нарсадан ранжигандек сўзлади буни.

Юрагига бир маҳзунлик тушди Таҳсиннинг,

бошқа бир одам хаёлига келди—

ўлган эди у.

Бошқа бир дастурхон:

бўш эди энди.

Таҳсин ўйларди:

«Ғолиб инсон эди у марҳум:

ҳеч кимсага ишонмаган, ўзидан ўзга,

музаффар ва муаззам бир қиморбоз.

Қизиқчи, бақироқ, айёр ва ҳоким.

Мен гарчи бу мартабага унинг қўллари билан
эришган бўлсам ҳам

(шу қадар оғир панжали эдики у).

неча бора унинг ўлишини истадим.

Агар дастурхонда унинг ўрни бўш қолса,

зиндоним йиқилди деб ўйлардим.

Улди.

Дастурхонда ўрни бўш қолди.

Унинг меҳмонлари ҳам

ўзларининг бутун меҳрларини
ёнига кўмдилар...

Мен ғоят қартайиб қолганимни
у ўлган куни сездим».

Тобоғига қўзиқорин филесин солди Таҳсин
ва сингиган пон устидаги гўштни кесаркан
катта одамга қараб ўйланди.

«Бу нечундир ундай эмас.

Уртоқ эдилар.

Бирга бошлагандилар ишни.

Бу унинг ўрнини боса билмади.

Қандай изтироб чекади, биламан.

У ҳаммадан, бутун дунёдан хафа.

Энди бировга на яхшилик қилишни истайди, на ёмонлик.

Нақадар даҳшатли бу бепарволиги.

Қоп-қора бир қурт ғимирлар

унинг оппоқ, думбул гавдаси ичра.

Бунинг оғриғи ҳам унинг ўзига.

Бизга нима?

Нечун у ҳеч нарсага эришолмади?

Нима етмас бу одамга?

Эҳтимол у қадар ёвуз эмасдир?»

Дафъатан

йигирма беш йил аввал ўтган

бир кечани эслади Таҳсин:

«Бир эркак бир хотинни қучоқламақда.

Бири чалқанча, бири ерга қараган,

тукдор бир гиламнинг устида эдилар.

Хотиннинг яланғоч елкалари буғдойранг,

бадани иссиқ.

Газчироқ ўчди.

Хотин бир карра балиқ каби айланди,

сўнгра таслим бўларкан

эркакнинг қулоғига

шивирлади нафрат-ла.

БОСҚИНЧИ...

Хотиннинг юраги эркакнинг тагида

айри, иккинчи бир вужуд сингари

типирчиларди.

Ва нариги хонада

хотиннинг эри

Ўлим тўшагида ётарди.

Босқинчи мен эдим.

Энг яқин дўстим эди ўлим тўшагида ётган.

Уч кундан сўнг ўтди оламдан.

Нима бало жин урди мени?

Бу малъун ҳофизани тушуниб бўлмайди...»

Таҳсиннинг юзлари буришди.

Қўзиқорин филесининг бир ушоғи кириб қолган эди
чирик тишларига,

уч лента икки юлдузидан сўради Бурҳон Ўзадор:

«— Сивашли Аҳмад пошо тарихини ўқидингизми,

пошом?»

Бизнинг Сивашли Аҳмад пошога атаб ёзилган.»

«— Уқимадим.»

«— Бир нусха тақдим қилурмен сизга,

Аҳмад пошони танисангиз керак, албатта?»

Пивосиннинг кўпиги ила машғул —

уч лента, икки юлдуз,—

сўзлади:

«— Йўқ, танимайман, қайси Аҳмад пошо бу?

Синфимизда бир Аҳмад Сивас бўларди,

юзбошийди, ҳалок бўлди Болқон урушида...»

Ўзини йўқотиб қўйди Бурҳон.

Қичрайиб кетди гўё йўғон гавдаси.

Қаттакон бурнини қашиди.

Болаликдан шундай қиларди,

биров учун уялган пайтларида.

Таҳсиннинг қора мўйлаби кулди:

«— Бу Сивасли пошо

Қадимги усмонлилардан бўлса керак,— деди —

ёвуз даврида кимсан фалончи...»

Бурҳон тилга кирди қўққисдан:

«— Қайси ёвуз даври, Таҳсин-бей?

Қонуний Султон Сулаймоннинг

энг жасур аскарларидан.

Девширма эмас, чапдаст турк,

ўзим каби асл Сивасли,

арслон каби қўмондон».

Уч лента, икки юлдуз жавоб берди бетадбир,
ингичка товушини йўғон қилиб ўтирмай:

«— Танайман.

Ҳарбий тарихимизда бундай зотнинг
учратмадим отини».

Уч лента, икки юлдузга қараб ўйлади Таҳсин:

«Нечун барин ҳазилга йўйиб,
чекина қолмас.

Аскарый жасорати шулдир эҳтимол?»

Лабларини қонатгудек сўзларди Бурҳон:

«— Бугун болаларга ўқитиляпкан тарих сингари эмиш
янги ҳарбий тарихимиз ҳам, пошом.

Фотиҳлари, Салимлари, Сулаймонлари билан
инкор қилажакмиз барини.

Болаларнинг хабари йўқ

буюк усмонлилар империясидан.

Подшоҳ дейилдими, қўриқчи, деб ўйлайдилар.

Менга шундай туюларким

йиқитмак мумкин қадар

йиқитдик,

ҳаддан ошмайлик энди,

етар ортиқ.

Демократияда инглизлардан

илгари кетишнинг ҳеч кераги йўқ,

анъана қудратига қаранг, қанчалар.

Биз мавлуд ўқитишни унутдик.

Инқилоб қилдик биз, етар.

Озгина мозийга таянайлик-да,

болаларимизнинг тушларига

шоҳона ҳайратлари-ла кирсин

Ёвуз Султон Салим».

Ҳаяжонланди уч лента, икки юлдуз:

«— Фикрларингизга қўшиламан, сиз— ҳақсиз...»

Катта одам суҳбатга кирди:

«— Муаммо қолмади, демак».

Ўйлар эди Таҳсин:

«Ўзга бир даврга кирмакдамиз,

чарчадик».

Яна чўкди ичига қадимий ҳасрат.

Қошиқлади компотини.

Кўзларини пирпиратиб

нариги столга боқар:

у ерда уч киши:

Мусьё Дюваль,

Жозиба хоним,
Усмон Нажиб.

Уччови ҳам Таҳсиннинг оғайнилари.
Усмон Нажиб катта зиёлилардаң эди.
Таҳсиннинг ўзига қараб турганин кўрди.
Кулимсади билиб-билинмас.
Керишгандек қўлини чўзди,
маъдан суви шишасин олди

Жозибанинг олдидан
ва беозор ҳаракат ила

қадаҳига қуйди хонимнинг.
Усмон Нажиб— қўл-оёғи узун бир одам.

Ҳар ерда, ҳар қачон,
шаффоф ва теран сув ичинда
эринчак бир денгиз маҳлуқи каби
маҳоватли ва оғир

қимирларди у.
Баъзан ҳаракатлари шу қадар назокатли ва беозор
бўлардики,
қараб турсангиз

гўё қонсиз, совуқ
ирканч бир нарса
ўрлагандек бўларди
баданингизга.

Бир тарсаки ургингиз келарди
бу зотни одамдек қимирлатмак учун.
Усмон Нажиб хизматга келган кунлар
(кам келарди, озроқ ишларди)
тушарди кўлкаси хона ичига

сўнгахсиз ва ғамгин.
Ўз-ўзини хонасига қамаб оларди.
Креслога ташлаб ўзини
узун оёқларини қўяр эди столга.
Деворда имзоли фотосуратлар:

Гёқалб,
Талъат пошо,
Отатурк ва Инёню.

Нажиб
ўтирган ерида қимир этмасдан,
ярим очиқ кўзлари ила
термиларди деворга соатларча.
Устози эди Зиё Гёқалб.
Дюркхаймнинг отини биринчи бор эшитди ундан.

Талъат пошо фармони-ла ёрдам олди у
махфий фонддан илк бора.
Уни кутарди Мустафо Камол.
Қўлларидан тутди Инёню.
Усмон Нажиб ҳурмат-иззат қилди уларни,
лекин ич-ичидан ёмон кўрарди.
Гёқалб Усмон Нажибга кўра вазмин,
Талъат пошо — Умон Нажибга кўра жоҳил,
Ҳаракатчан эди Мустафо Камол,
Инёню — оғир ва ўжар.

Тўртовлон ҳам

(Усмон Нажиб шундай ўйларди)

буюк жиддият ила пимагадир инонар,
курашардилар.

Ҳолбуки, бу дунёда ҳеч бир нарса йўқ
(Усмон Нажиб учун)

бутун жиддият ила

инонмакка,

қизғанмакка,

интилмакка

ва курашмакка.

Қаҳ-қаҳ уриб кулмак,
фарёд чекиб йиғламак
(Усмон Нажиб назарида)

бўш ва кулгили ҳолдир.

Қайғусиз,

заҳмағсиз келган пуллар,

осонликча келиб кетяпган аёллар,

автолар, иситкичлар,

айёрлигин кўрсатмай кулган кўзлар

(Усмон Нажиб учун)

олтмиш йиллик умрга етар.

У ёғи не бўлса бўлсин

(Усмон Нажиб шундай ўйларди).

Дунёга бир дафъа келамиз,

ўлимни хоҳламаганимизча ўйламайлик,

барибир ўламиз.

Усмон Нажибнинг хотини хиёнат қилди.

Усмон Нажиб буни билади.

Ўтирурлар ошиқлар уйининг дастурхонида
расман.

Кечки овқатдан сўнг Усмон Нажиб

сигара чекаркан,
қарий бошлаган хотини
(оёқлари ҳали ҳам ғоят гўзал)
кичик залда гижиллашар ўйнаши билан.
Қулар айёрона Усмон Нажибнинг кўзлари
кулар, кулгусини қалбга яшириб.
Усмон Нажибнинг ҳам ўйнашлари бор.
Ҳар йил эскиси кетар,
ҳар йил Овруподан келар янгиси.
Хусусан у қадрлайди швед маҳсулотларини,
улар гўзал,
соғлом ва эҳтироссиз бўладилар.
Қулай ишланган соат каби ишлашни биладилар.
Вагон-рестораннинг ҳавоси иссиқ,
очилмаган деразалари.
Ҳаво спиртли,

оврупоча таомли,
уполи,
буғли.

Оперетта декорацияси янглиғ мўъжаз:
қизил абажурлар —

қувноқ,
сохта,
лирик.

Французча сўзлашарди Мусъё Дювал
ва Жозиба хоним.

Ун дақиқадан буён
битта пўртаҳол кесиб,
тинглаб ўтирарди Усмон Нажиб.
Бадавлат усмонлилар филнинг тишидан
ясалмиш тароқлар-ла қашинардилар.
Булар — инсон қўлларига ўхшарди жуда,
нафис, узун дастаси нақшбанд қошиқлар.
Қошиққа ўхшаб кетар Жозиба хоним:
фил суяги каби — сарғиш оқ,
қошиқ дастаси каби — ингичка, узун, кўкраксиз,
ва кичкина боши қўл сингари,
бир нарсанинг ўзидек.
Рассом Умар пошо — отаси унинг,
1310 да туғилди Жозиба хоним.
Қандилли. Босфор. Истанбул.
Бир ёшида султон саройига олинди.
Отаси суратини ёзди уч ёшида.

318 да пианино чала бошлади.
Ун ёшида французча сўзлашар эди
Ун бешдан йигирма ёшига қадар:
«Кандилли юзаркан уйқуларда,
Моҳтобни судрар эрди сувларда».
Турмуш қурди (331).
Эри — ташқи ишлар вазоратида — Муфид-бей.

1332 — Вена.

35 да Истанбулга қайтдилар.

1336 — Париж.

38 да Анқара зиёрати.

Уша йили — Берлин.

Берлинда тўрт йил.

926 — Токио.

Токиода икки йил.

Анқара зиёрати (1928).

926 — Римга саёҳат.

Оқденгиз.

Ллойд — Трестино.

Муфид-бей йўлда юраги ёрилиб ўлди.*

Истанбулга қайтиш.

Жаноза маросими.

(Кўзёшлар, оқ қўлқопли полислар)

1930 нинг сўнгига қадар

хотиралар.

31-йилнинг бошида эрга тегди

банк маъмури Шафиқ-бейга.

Эри ўзидан бир оз ёш.

Ниҳоят пўртақолни арчди Усмон Нажиб.

Пўртақолни суйганидан,

ўзидан

ва дунёдан

мамнун эди у.

Қоқсуяк,

узун

ҳозир букланар каби юмшоқ бармоқлар ичра

швед ўйнаш хонимларидек ёввош, сарғиш оқ,

яланғоч пўртақол.

Кулумсади Усмон Нажиб сезилар-сезилмас.

Ниццадаги «Дюшес де Руан» зиёратида

еган бир таом хусусида сўзлар

Мусъё Дювалга Жозиба хоним.

Фақат бир бармоқ-ла чалинган пианино саслари каби

Усмон Нажиб қулоғига чалинар
таом ислари

ва сўзлар:

«...Лангуст оло морней...

Шеврой оло сентюбер...

.... сетун бонёр ...

.... демис кўзе...

Сос гранд вёнёр.

Шампайн рўзе...»

Одоб ила

ва бир оз маҳзун

тинглар эди мусьё Дюваль.

Қумрол,

гўзал,

йирик бир одам эди.

III

Оппоқ кеча ўтарди мовий ойналарнинг ортида.

Ташқарида ой, денгиз,

ташқарида ой нурига беланган тупроқ.

Буни билмасди фақат вагон-ресторанда

мовий ойналарнинг ичидагилар.

Икки киши ўтирар чеккадаги столда

Кийимлари қора.

Бири сарғиш, бири бугдойранг.

Бугдойранги, Мусьё Дювални кўрсатар:

— Шу французни...

Ташқарида ой, денгиз, ташқарида рўё елкани
денгиз устида.

«... танийсизми?»

«— Қайси французни?»

«— Усмон Нажиб столидаги,

Мусьё Дюваль де Тер.

Мультмиллионер.

Луар наҳри устида нафис кўшки бор,

айни ўрта аср аъмоли».

«— Ҳозир немис жойлашиб олган.»

«— Эҳтимол. Лекин бундан нима фойда?

Бу одам бу ердан телеграф орқали

сут билан таъминлайди бир немис корпусини.»

«— Биздан оладими сутни?»
«— Йўқ, жоним, Франциядаги ер-мулкларидан».
«— Демак, ўз душманини сут билан сийлар экан-да?»
«— Йўқ, жоним, пул ишлайди у».
Ташқарида ой нурига беланган дунё.
«— У бизнинг ерларда қачондан буён?»
«— Ун беш йилдир,
келади-кетади.

Яқин ва Урта Шарқ ила
иш олиб борувчи ширкатга раис.
Ширкатдагилар биздаги цемент, пахта ва порохни қўлга
киритишга уриндилар.

Электрни Сакарядан чиқармоқчи,
Даламон далаларида
меринос етиштирмоқчи бўлдилар.
Уларники эрур Анқаранинг энг зўр отели.
Давлат порох учун қўл кўйди холос —
монополия.

Ўз қўлига олди давлат меринос ишини —
Бурсада қора томли, сариқ девор
фабрикаси бор.

Сакаря электри
ҳали фақат лойиҳа,
пахталари зироат банкининг қўлига ўтди.»
«— Нима қолди уларга?»
«— Цемент ва отель.
Пулни уриб олмакдалар.
Уруш остонамизга келиб турипти.
Цемент — мудофаа учун зарур.
Дипломатияда эса
отельнинг роли катта».
Ташқарида ой, денгиз, ташқарида рўё елкани
денгиз устида.
Инсонга ёлғиз буюк

шафқатли
гўзал нарсалар айтар.

Ташқарида денгиз қирғоғида
далаларнинг, дарахтларнинг зангор дунёси.
«— Бу мусъё Дюваль Усмон Нажибнинг дўстими?
— Дўсти йўқдир Усмон Нажибнинг,
нақд пул олур Дювалнинг ширкатидан.»
«— Таҳсин билан танишми Дюваль?»
«— Бебекдаги вилла цементини-да

Дювалдан олган Таҳсин,
сарик чақа бермасдан».

Ташқарида ой нурида,
денгиз бўйида,
япроқлар ва қушлар билан бирга ухлар эди бир
дарахт.

«— Бир оз хафа кўринади сизнинг мусъё Дювалингиз.
«— Эҳтимол, туғилмаган фарзандининг ўйи билан банд.
Хотини бепушт.

У бўлса фирт католик.
Қўйиб юбора олмас.
Алам қилса керак
бу дунёдан миллионлар орттириб,
лекин бир тирноққа зор бўлиб ўтса».

Оппоқ кеча ўтарди мовий ойналарнинг ортидан.
Буни билмас фақат мовий ойналарнинг ичидагилар.

Ғалати илжайди қора кийганларнинг буғдойранги:

Суйри бурнин жийирди,
сўради ўртоғидан:

«Мусъё Дюваль столида
неча киши бор?»

«— Учта...»

«— Йўқ, тўртта,

Дюваль — бир,
Жозиба — икки,
Усмон Нажиб — уч,
Шинаси-бей — тўрт.

Сиз Шинаси-бейни кўрмаяпсиз фақат,
чунки ўлиб кетган ўзлари,
ўзлари, ўз қўллари ила
оппоқ чакакларига қўрғошин босиб.
Олтмиш ёшида эди марҳум.
Қари одамнинг ўз-ўзини отиши
қари бир одамнинг йиғлашига ўхшайдир,
икки ҳолда ҳам ғоятда аянчли.

Эски Шўрои Давлат аъзоларидан бири,
айни вақтда эски элчи эди Шинаси-бей.

Уни порох ишлари бўйича
идора мажлисига олди Дюваль
(тўғри бир ҳисоб билан

бизда янги одамлар пайдо бўлганин билиб).
Лекин бу тўғри ҳисоб Шинаси-бейга
бир оз хато кўринди.
Бир кунни

эрта тонг
гум-м-м!

Шинаси-бей барчага тилади умр.
Дейдиларки, хонасини ёпиб олиб ул марҳум
ўша кеча тонг отгунча
«Айда» операсин тингламиш граммофонда».

Ой нурида қорайиб бир поезд ўтарди,
қора бир поезд.
Ёлғиз паровознинг ғилдираклари орасидан
оташ парчалари
учқунлар.

Қора кийимларнинг сарғишроғи буғдойрангига деди:
«— Анов паст бўйли, семиз, жундор киши ким?
Кўзлари ёғли зайтун донига ўхшаш?
На қадар ҳаприқиб вижиллар».
«— Кўрдим.

Қосим Аҳмедов —

Муҳожир озарий қардошларимиздан у.
Ёлгон сўзламайин-ку аммо,
Берлиндан ҳозир келган турончи бўлганимда ҳам
бундай зотни қардошим деб атай олмасдим».
«— Шунчалик разилми бу одам?»
«— Йўқ, жоним,

айёр.

Энг олий финанс ва ишлаб чиқариш масалаларини ҳам
тушуна оладиган даражада ақлли.
Ва бир оз муттаҳам.
Бундан йигирма икки йил аввал,
пулемёт овозларига тўла бир кеча, Батумдан,
қандайдир капитан Васильевнинг кемасига мингашиб
большевиклардан қочиб келган.

Қораденгизнинг ўртасида ўлади капитан.
Соқолини айри тараган бир чол эди у.
Кема Истанбулга етиб келган чоқ,
Батумдан ҳечвақосиз каловланиб чиққан
йўловчи Аҳмедов ёнида ҳужжати-ла

кеманинг соҳиби бўларак
Галата бандаргоҳига қўяди оёқ.
Истанбул қуршовда эди у маҳал.
Шу сабаб ҳужжатлар тасдиқланарди
олий англиз комиссарлиги тарафидан.
Икки ойдан сўнг савдо кемаси сотилди
итальянларга,

Аҳмедов ва тутун чиқараётган ҳуққа
ўртасида бўлиб олинди пуллар».

«— На-да аянч».

«— Йўқ, жоним,
шунчаки расмиятчилик.

Мен сизга
яна бир нарса сўзлаб бераман».

«— Сўзламанг, тушундим.

У ерда неча киши бўлган?

Тўртта,

майли, бешта, дейлик.

Бешинчиси, капитаннинг ўлиги».

«— Жуда тушунадиган одамсиз.

Фақат кўзларингиз яхши ажратолмас узоқдан.

У ерда тагин бир ўлик бор,

ўзини ўлдирган.

Ҳатто эгилган Аҳмедовнинг

виски бордоғига,

фақат тузукроқ қаранг, айрисоқол қария —
капитанга ўхшаб кетарми?

Ухшамас.

Ёш, новча, қуруқ,

қиринган бир мурда бу.

Ўлмак учун яширин уч денгиз оша келган;

бир океан,

бир очиқ денгиз,

бир ич денгиз.

Бир америка нефть компаниясин
инженери эди у.

Чикагода бюро ишларида ишларди.

Гангстер бўлмакни ўйлагандир эҳтимол,
лекин ўлмакни ўйламаган ҳеч

Босфордаги отелга етиб келгунча.

Қиринган узун юзидан

соқол олувчи машинкадай ўтиб кетарди йиллар,
Гелибўлуда нефть топилмаса эди агар.

Расмий муҳрли васиқалар
шишаларда маҳсулот намунаси билан бирга
нефть компанияси кашфиётдан хабардор бўлган заҳоти
Истанбулга жўнатди уни.

Қосим Аҳмедов бўлди нефтни топган.
Яширинча отландилар Гелибўлуга. *

(Нефть сирлари, давлат сирлари кабидир).

Шу кечанинг ўзида қазув бошланди.

Мўл ва тоза чиқди маҳсули.

(Нефть ишларида ютмак керак вақтдан),

Дарҳол телеграмма жўнатди инженер:

«Уч юз минг доллар юборинг. Нуқта. Ишлар жойида».

Балки бир оз сархуш эди
телеграмма ёзаркан,
қазув пайтида ҳам эҳтимол.

Америкада ичиш манъ этилган пайтлар эди
у вақтлар.

Аҳмедов «Жон Уокер» шишалари билан
тўлдирди автомобилни.

Ҳикоямнинг охири маълум.

Аҳмедов олди уч юз минг долларни.

(Яна хизмат қилган кишилар билан арра қилинди пул).

Инженер саккиз юз кило нефть

чиқара олди, холос.

Чунки Аҳмедов ҳар қанчалик

вақти-вақти билан тупроқни қаздириб

тубига минг кило нефть қўйдирган бўлса-да,
ҳар ҳолда қазувда сарфлангандир эллик килоси,
юз эллик килоси тупроққа шимилиб кетган».

«— Инженер-чи?»

«— Айтдим-ку, бу ёғи маълум:

Босфорда бир отель.

Эрта тонг.

Алвидо, Америка!

Гум-м-м...

Ғалати нарса:

саҳар пайти

эндигина уйғонган ёруғлик живирлар ва ранглар
билан кетадиган инсонларни ўлимга осонгина олиб
кетади».

«— Қўрқинчли одам бу — Аҳмедов».

«— Тўғри, аммо бу йилтир калла

аввалгидек ишламас ортиқ.

Енидаги жувонга боқинг.
Нақадар нозанин, нима дедингиз?
Ҳар ҳолда бир тилим мандарин каби тотли.
Аммо Анқарага бекор олиб бормакда Аҳмедов.
Қариб кетди Анқара».
Столларнинг биридан
бир эркакнинг гумроҳ кулгу
 овози келди.

Қора кийимлар боқди
 овоз чиққан томонга.

Ҳикмат Алперсой эди кулган.

Ёқимли, тийрак,

эллик беш ёшлардаги бир одам.

Кенг елкалари силкинар қаҳқаҳасидан,
қисилар ям-яшил кўзлари.

Қора кийимларнинг сарғишроғи буғдойрангига деди:
«— Соғлом нарса экан.

Балки бир карра ҳам бўлмаган касал.»

«— Йўқ, жоним,
 сўзаги бор,

балки сўзак касал саналмас».

«— Қандай муртад одамсиз».

«— Яхши инсонман, деб айтдимми сизга?»

«— Хафа бўлманг, мenden».

«— Бундай одатим йўқдир».

Қаршида Ҳикмат Алперсой кулди яна.

Қора кийимларнинг сарғишроғи буғдойрангига деди:

«— Бу одамнинг кулиши менга ёқар.

Очди,

 кенг,

 бемалол.

Ҳар ҳолда юраги оқ бўлса керак».

«— Ҳа, унчалик қора эмас,

электр лампасига ўшар инсон юраги,

ток олдим, нур берар,

ток бўлмаса лампа яхши бўлса-да,

 на порлаб-порлаб ёнар,

 на ўзини кўрсата билар».

«— Ҳазилни қўйинг-чи».

«— Мутлоқ ҳазилмас».

«— Қим бу одам?»

«— Бой Ҳикмат Алперсой.

Пудратчи.

Ҳатто фабрикант.

Улгудек хотинбоз.

Французлар айтгани каби:

«Bon enfan von vivög.»

Ҳарбия Назоратида хизмат қиларди
биринчи жаҳон уруши
кетяпкан дамлар.

Синглиси немис зобитлари-ла жуда яқиндан

аҳбоблик қилаётир, деб

четлатилди хизматдан

Анварпошо тарафидан.

(Сўфи эди Анварпошо,

Ҳали муҳаддароти исломия йўлин тутарди.)

Фақат сулҳ Алперсойнинг додига етди.

Онатўлида

Халоскорлик Ҳаракати

икки йилда

ярим миллион лиралик қилди

Ҳикматни.»

«— Қандай қилиб?»

«— Қурол ва кийилган аскарий этиклар ила.

Буларни Онатўли ҳукуматига юборар Ҳикмат —

Ватанга хизмат.

Арзон олиб, қиммат сотарди —

тижорат».

«— Гапларингиз нақадар чиркин».

«— Гўзаллаштира олмасиз тахта битини

унинг исмини ўзгартирмак билан.

Нафсиламри, эътироф этай,

ақлим бир оз ўткироқ.»

«— Йўқ, бир тарафдан холос».

«— Демак кўп томонлар бор.

Қиражакман қай бирига мен?»

«— Ҳикмат Алперсойни сўзлаётган эдингиз».

«— Шундай.

У ҳақда сўзланмаган нарса қолмади.

Ғалабадан сўнг Франция ва Италия билан

ҳамкорлик қилди Ҳикмат.

Ниҳоят Германияда тўхтади..

Анқарага қурол сотилди яна.

Энди фақат на миллий қочоқлик,

на Ватанга хизмат.
Қонун доирасида
тўппа-тўғри
тижорат.
Ҳикмат чиройли ҳайдар автомобилни.
Мўъжаз квартираси Берлинда,
Парижда яширин учрашувлар учун
ижарага олиб қўйган бир уйчаси бор.
Ҳатто
Оврупони айлантирди ўз «шевроли»да
Истанбул валийларидан бирини.
Гоҳо-гоҳо
кадарли толғинлик
сезса-да гарчи,
ўша жўмардлик-ла
ҳарж қилар ҳамон
нашъани, пулни.
Фақат, афсуски,
икки йилдир ғирт бу хотинбозни
илинтириб олди бир яҳудий қиз.
Бошқа хотинни кўрмас энди
унинг яшил кўзлари.»
«— Ғалати.»
«— Ғалати, тўғри,
Консерва фабрикаси ҳақида
гапирдимми сизга?»
«— Йўқ.»
«— Беш-олти йил аввал
бир булғор билан
консерва фабрикаси очдилар.»
«— Нима бўлди кейин?»
«— Ҳеч нарса...
Фақат бу кеча
ўликлар босмиш бу вагонни.»
«— Яна ҳазил бошладингиз, шекилли?»
«— Гапимни бўлманг, ўзим
кўрсатаман сизга уларни.»
«— Ҳикмат столида ўтирган
ўша эмасми?»
«— Уша.
Фақат столда ўтира олмас.»
«— Бу ҳам ўзини ўзи ўлдирганми?»
«— Йўқ,

докторнинг фикрича, ўзини ўзи ўлдирган бўлса-да,
менимча, тўппа-тўғри ўлдирилган.»

«— Хушбахт кишисиз».

«— Миннатдорман.»

«— Бу мунтаҳир ёхуд маҳтул
ёш эдими, қари эдими?»

«— Ёш эди.

Лекин мулоҳазангиз тўғри,
буни билиш кўп куч талаб қилади.

Ўликларнинг ёшини орадан узоқ вақт ўтгач
аниқлаш қийин,

айниқса оёқлари кесилган бўлса,
қовурға суяклари чалкашган бўлса яна,
яна пачоқланган бўлса боши».

«— Баланд бир жойдан тушган демак?»

«— Шундай бўлган.

Консерва фабрикасида ишларди ўлган одам.

Ҳикмат Алперсой

ва булғорнинг фабрикасида.

Иш ҳақи кунбай: йигирма беш қуруш.

Иш муддати ўн тўрт соат».

«— Разолат.»

«— Йўқ, жоним,
масалайи фазлайи қиймат.»

«— Тушунмадим.»

«— Буни туркча айтсам-да тушунмассиз.

Ҳикояга қайтайлик.

Салим

(марҳумнинг оти)

йигирма беш қурушга ўн тўрт соат ишлай олмади.

Эллик қуруш ва ўн соат, деди.

Бошқа ишчилар ҳам айни шу ўйда.

Чуқур, фалсафий бир фикр эмас албата.

Фақат таҳликали эди бу фикр.

Ушбу муносабат-ла булғор ҳамда Ҳикмат

бу фикрни етказдилар полисга шошқин.

Дарҳол тавкифот бошлади полис.

Ишхонадан ўн киши олиб кетилди:

тўрт аёл, олти эркак

(йўлбошчилар)

ва Салим — коммунист.

Холбуки коммунист эмасди Салим.

Билмасди коммунизмнинг не эканини.

У ниҳояти ўн саккиз ёшда эди,
 йигирма беш қуруш эмас,
 эллиқ қуруш истарди,
 ўн тўрт соат эмас, ўн соат.
 Полис бу эътиқодда эмасди фақат.
 Ётқиздилар Салимни ерга.
 Салим ўрнидан турганида
 босолмасди тўшамаларни.
 Ётқиздилар Салимни ерга,
 Салим турганида
 кўз ўнги қоронғу эди.
 Ётқиздилар Салимни ерга,
 Салим турди ва йиқилди.
 Қўлтиқларидан олиб Салимни
 қоронғу хонага отдилар.
 Девордаги қозиққа боғладилар сочларин,
 шундай суратдаким
 тўшамага зўрға тегиб турарди
 оёқ бармоқларининг учи.
 Бир трамвай ўтди йўлдан ғижирлаб.
 Яқин жойдан келар азон товуши.
 Олдилар Салимни қозиқдан.
 Ётқиздилар Салимни ерга.
 Салим ўрнидан турганида
 бир дераза кўрди узоқдан,
 жуда узоқдан, аммо,
 пардасиз қора бир дераза.
 Отилди ўша томон.
 Ойналар синди чил-чил.
 Аввало ғойиб бўлди бир инсон боши,
 сўнгра ғойиб бўлди иккита оёқ».

«— На-да мудҳиш манзара,
 босирқи туш каби».

«— Шукур қилингким, бу тушни
 кўрган сиз эмас».

«— Лекин сиз буларни қандай билдингиз, Фоиқ-бей?
 Исмингиз Фоиқ эди, шундайми?
 Қора кийимларнинг буғдойранги кулди:
 «— Ҳа, Фоиқ, каминангиз.
 Қандай билганимга келсак,
 бир оз қизиқишлиқдан,
 бир оз ғийбатсеварлигим,
 бир оз касбу кор,

ишлардим полиция врачн бўлиб.

Ҳозир кетганман.

Бир касалхонанинг бош врачн эдим.

Бундан ташқари

сизга бир нарсалар яна сўзласам
касбимнинг сирини фош қилдим дея
ўйламасман ортиқ мен.

Бизнинг қатордаги учинчи столга қаранг.

Кўрдингизми?

Бир эркак, бир аёл.

Оқ, мовий, сариқ.

Бу қадар бичимли бўлар фақат

ёш шимол илоҳалари».

«— Кўринишидан шундай.

Аммо турк эмас булар».

«— Йўқ.

Немис.»

«— Элчихонаданми?»

«— Йўқ.»

«— Бирор коммиссиончидир-да эркак?»

«— Йўқ.»

«— Бар артистлари бўлмасинлар?»

«— Йўқ, жоним.»

«— Сайёҳлар?»

«— Йўқ.»

«— Хўш, бу ерда не иш қилурлар?»

«— Столга диққат-ла қаранг, биласиз?»

«— Уликларни кўрмайлик тагин?»

«— Бир эмас, минг,

икки минг,

уч минг ўликни.

Фақат санаш билан ўликлар сонин

фожнанинг қадри тўкилар.

Айниқса ҳаво бомбардимонида

ўлсалар агар.»

«— Тушунмадим.»

«— Ҳолбуки масала жуда ҳам оддий.

бу ўлик гўдак,

бу ўлик аёл,

бу ўлик қария

қўлларини қўлларига бериб ўтирурлар

икки шимол илоҳининг атрофини қуршаб.—

Роттердам бомбардимонин қурбонларидир.

Ва у мовий кўзли оқ икки илоҳ
ўлим қушларига қилди ишорат
овларин яхшироқ танламак учун.»

«— Шоир каби сўзлайсиз.»

«— Шундай,
таассуф.

Бундайн масалага шеърият кирса
олчоқлик бўлур.

Хусусан шундай шеър бўлса.

Аммо не ҳам қилардингиз,
инсон даҳшатли бир нарсаларга тўлиб кетар,
мудҳиш жирканар бир нарсалардан,
қаттиқ аччиқланар бир нарсаларга,
қарабсизки, боғланганмиз оёқдан
ерда темир йўллар турмас эди ялтираб:
беш-ўн одим кўриниб ғойиб бўларди.
Ёлғиз икки симёғочда электр ёнарди,
Унинг нури орқа йўлдаги очиқ юк вагонларнинг устига
тушиб турарди.

(Муҳим юклар экани билинар
брезент ёпқичларидан),

Бекат биноси ва ёндош бино юклардан
шундайн қалашиб кетганки,

йўловчилар ўз вагонларини
ва бир-бирларини кўздан қочириб,
адашганча тентирашарди перронда.

Бир аёл қичқириғи эшитилди вагон-ресторангача:

«— Хадича,

қизим,
қаердасан?»

Қора кийимларнинг сарғишроғи сўради буғдойрангидан:

«— Фоиқ-бей, қаерга кетяпмиз?»

«— Мен Бўзқирга боряпман.

Сиз Эскишаҳарга борсангиз керак.»

«— Ундай демакчи эмасдим.»

«— Маълум.

Ковăдис, Домино?»

«— Бир романнинг номи, шундай эмасми, доктор

Фоиқ-бей?»

«— Шундай!»

«— Ҳазиллашманг.»

«— Не муносабат ила?»

«— Мен айтмоқчи эдимки, доктор Фоиқ-бей,

сизнинг гапларингиз,
бу қоронғу бекат,
ичимда тўсатдан нимадир узилди,
бир инкисори хаёл,
бир ғалати маҳзунлик,
худди бу кеча албатта ўладигандайман,
йўқ,
ҳаммамиз бу кеча ўладигандаймиз,
мен,
сиз,
бутун бу инсонлар,
бу қоронғу бекат...
Яъни бир тарафдан
ўз-ўзимнинг алашим ёндирмакда ичимни,
бир тарафдан бутун инсоният алами.
Бундаин нарсалар бошимга
келмакдадир илк бора.
Яъни илк бора тушундим —
яъни ичимдан,
ташимдан,
қўл билан тутгандай тушундим,
бу дунёда мендан бошқа
инсонлар ҳам яшаётганини.
Шунчаки лоф эмас,
бир гапий эмас,
дафъатан танамнинг устида туймак буни,
тушунмак,
англамак...

Сиз нима дейсиз?»

«— Туйдингиз: муҳаққақ.

ўйладингиз: балки,

англадингиз: гумоним бор.

Нима бўлибди,

англасангиз ҳам унутарсиз, барибир.

Бу оний кайфият келди-ю, кетди,

ёки ўтиб кетади.

Ўтмаса-да кўникарсиз охири.

Кўникдингизми— тамом.

Кўникма

келтирар эски жойига —

ҳеч нарса туймайдиган,

тушунмайдиган

англанмас нарсаларнинг оромйга.

Аввалгидан кўра балки,
мискинроқдир бу ором.

Лекин барибир ором.»

«— Сиз ҳақсиз Фоиқ-бей.

Лекин...»

«— Лекин, қаерга кетяпмиз? Шундайми?»

«— Ҳа, қаерга кетяпмиз?

Дунё қаерга кетмакда, бундоқ?

Инсонлар қаерга кетмакда?»

«— Менимча, буни англамак бей...»

«— Шакиб Ойтуна...»

«— Менимча буни англамак учун,
бей Шакиб Ойтуна...

фамилияни ўзингиз танладингизми?»

«— Йўқ, бизнинг мудир.»

«— Яхши танлабди.

Менимча буни англамак учун,

қаердан келиб қаерда турганимизни
англамак лозим.»

«— Жуда тўғри...»

«— Жуда тўғри, аммо сиз,
мен,

англаган ҳолда ҳам не қилар эдик?»

«— Ҳа.»

«— Ҳа.»

«— Ҳа,

бир боши берк кўча,
бир...»

«— Диққат қилдингизми, бей Шакиб Ойтуна:

сўзлашарканман сиз билан

бир нарсани ҳис қилдим,

биз зиёлилар бир-биримизга ўхшаб

сўзлашар эканмиз

айни баландпарвоз жумлалар ила,

айни бир хил оҳангда.

Қизиқ, шундайми?»

«— Билмадим...»

«— Аламингиз тарқалдим, бей Шакиб Ойтуна?»

«— Тарқалмакда аста.»

«— Жуда соз,

уйланганмисиз?»

«— Бўйдоқман.»

«— Бўйдоқлик — султонликдир.»

«— Унаштирилганман».

«— Табриклайман,
Шароб?»

«— Мерси, мен...»

«— Ичимликка ҳушимиз йўқ, денг.»

«— Ҳа, менга ёқмайди.»

«— Ҳар ненинг ортиги зарардир зотан.»

IV

Ой ёруғида локомотив буғлар сочарак,
қоронғу бекатдан чиқди Онатўли тезюрар поезди.

Вагон-ресторан.

Ошхона.

Бош ошпаз Гарсон Мустафо билан сўзлашар.

Бош ошпаз — Маҳмуд Ашер.

Инқилобий, янги катта ошхоначилигимизнинг
«нео-классик» типи эди.

Яъни бир Америка фильмида

Сингапурга сузётган кеманинг

бош ошпазига ўхшарди.

Хушчақчақ, семиз,

чеккасида оқ қалпоғи қийрихон,

қиринган.

«— Анқарапаласга, жигар,

Анқарапаласга Калифорниядан олмалар келди.»

(Гарсон Мустафо тинглади.)

«— Жигарим, Калифорния мамлакатидан олма

келди самолётда Парижга,

Париждан бизга.

Калифорния олмаларин кўрганинг борми?»

«— Йўқ.»

«— Калифорния олмалари, жигарим,

йирик, қизил бўлади,

бир хил бўлади ҳаммаси

қолипдан чиққан каби худди.»

«— Узимизнинг олмаларга ҳушингиз йўқдир, демак?

«— Худо сақласин.

Эшикдан қиритмасди мундоқ

энг сара Амася олмаларини ҳам

Мусьё Фернан.»

«— У нима иш қиларди?»

«— Бу нима деганиң?

Эшитганмисан номини ҳам?»

«— Эшитмаганман.»

«— Эссизгина-я,

яна гарсонман деб юрибсанда-а, жигар?

«— Юрсам ҳам кўнглим бирдай, юрмасам ҳам.»

«— Нечун?»

«— Ҳеч, ўзим.

Сен у одамнинг кимлигини англайт?»

«— Мусьё Фернан устозимиз эди,
кофир бўлмаса пирим деган бўлардим.

Париждан таклиф қилдилар.

Ошпазларнинг султони,

саркарда.

Ойда саккиз юз оларди Анқарапаласдан,
жигарим, саккиз юз қоғоз.

Оши ҳалол бўлсин,

бу одам — нозик, санъаткор.

Ҳафтада бир марта француз элчиси

унинг ёнига келарди —

Конт де Шамброн,—

тўғри ошхонага.»

«— Не ҳақда сўзлашардилар?»

«— Менимча, кўпроқ қайла ҳақида.

Маълумки Оврупо таоми —

қайла демак.

Биз Анқарапаласда, жигарим,

шундай қайла қилардикки,

«Сос гран Венер»

Туркиянинг бошқа ерида бўлмас.

Туруф деган

махсус қўзиқорин керак бунга

қора қўзиқорин.

Тупроқнинг тагида етишармиш.

Французлар тўнғизларга тердирадидлар.

Бу ишга ўрганган, тарбияли тўнғизлар.

Бизга туруф қўзиқорини

Париждан келарди, жигар,

қутиларга солиниб».

«— Бизда етиштирилмайди, демак?»

«— Мутлақо,

бу нави етишмайди.

Коняда кимдир уринибди, эшитдик.

Ҳатто итдан фойдаланар экан
тўнғиз ўрнига.

Беҳуда лекин,

туруф дегани қора бўлади,
Конядаги оқ».

«— Мусьё Фернан Анқарадами ҳозир ҳам?»

«— Контракти битган, уч йил аввал
кетди.

Биз ўсдик фақат.

Ҳунарини қўлидан олдиқ кофирнинг.

Ҳатто кастамонулик Иброҳим

янги бир қайла ижод қилди
қобон филесига.

Зотан бир карра кўрса бас

зумда ўрганиб олар турк миллати.

Ақллимиз биз.

Фақат эътибор қилмас ўзимизнинг халқимиз.

Ҳозир юз эллик қоғоз берадилар.

Анқарапаласдаги турк устага.

Мусьё Фернандан ҳеч камлиги йўқ,

кофир эмас холос.»

«— Мустафо, қаҳва тайёр...»

Гарсон Мустафо олди қаҳвани ошпаздан,
чиқди.

Берди қаҳвани.

«— Гарсон.»

Ҳикмат Алперсой эди чақирган

(Ҳикмат Алперсой —

қаттиқ қаҳқаҳали пудратчи — фабрикант.)

«— Гарсон, уч шиша «Қавақлидара» келтир».

Эътироз қилди Марданапал:

«— Уч шиша кўпдир, бейим,
бир шиша етар.»

«— Етмас,

уч шиша келтир.»

Марданапал кулди

(қари қурбақага ўхшаб куларди):

«— Ёшинг элликдан ошса ҳам
суягинг йўқ маишатга.»

Тўрт киши столда.

• Марданапал вакилидир йигирма йилдан бери
бир немис фирмасининг.

Марданапал — Польша яҳудийларидан.
Бемалол сота билгани учун
электр асбоблари-ла бирга
кимошди бозорида
катта-кичик маъмурларимизнинг
ор-номусини,

гитлерчилар
қўлига «тоза қон шаҳодатнома»син бериб
ўз ўрнида қолдирдилар уни.
Ёш хотини мўъжизадир Марданапалнинг,
нафис, узун бир жуфт оёқ
анжирдай бир жуфт сийна,
катта-катта қоп-қора, бахмал кўзлар
ва пушти мармардай бир андом.
Шароб келтирди гарсон Мустафо.
Боқди Марданапал
(қалин қошларининг остида кўзлари

маҳзун).

Боқди Марданапал

катта одам столи томон:

- «— Ҳикмат-бей, — деди,
шу одамга бир саволим бор,
агар тўғри жавоб берса
юз минг лира берардим.»
- «— Қандай саволдир у?»
- «— Урушга кирамизми биз?»
- «— У айтмас, Таҳсиндан сўра.»
- «— Таҳсин ҳам айтмас.»
- «— Ҳа, билмайди, шунинг учун айтмайди.»
- «— Мен биламан Таҳсин нени айтади-ю,
нени айтмайди,
буни эса билса ҳам айтмайди.»

Фаҳим суҳбатга қўшилди:

«— Буни Туркияда ёлғиз бир киши билар.
Бошқаларнинг гаплари бекор.»

Фаҳим прокурор муовини эди,
басавлат, ёш
ва бир оз дудуқ.

Фаҳимнинг отаси «юз элликлар» дан,
Парижда ўлди.

Фаҳимнинг хотини курд амлокдорининг қизи.
Эру хотин уч йилда

бир уй-жой,
бир қўноқ
ва нақд олтмиш беш минг лира едилар.
Ҳамон уйларида бир француз -

«dam dō kompani»

яшар,

Фаҳимнинг бир «Форд» машинаси,
уч минг лира қимор қарзи
ва ҳамон унут бўлмаган беш йиллик бир шуҳрати
бордирки, бу — бир кеча Ақинтибурнида,
казинода, жанжал кўтариб,
бир саройда шапалоқ еганига доирдир.
Сарой хўжасининг амри-ла

таниқли сарбозлардан бири
унга тортган эди шапалоқ.

Фаҳим авваламбор қўрқди, қизишди,
йўқотди ўзини.

Кейин саройбоннинг оёқлари остида
юзтубан ерга ётиб,
чорасиз болакайдек йиғлади ҳўнгир-ҳўн-
гир.

Ҳолбуки ўша кун

эрталаб

суд залида

кетворган қора кийимида қаддини ғоз тутиб
ўлимини сўраган эди бир одамнинг.

Ҳикмат Алперсой сўради:

«— Урушга кирадими, деб
нечун қизиқасан, Марданапал?»

«— Бир гап бор, Ҳикмат-бей.»

Фаҳим сўради:

«— Гитлернинг ютишин истайсанми, Марданапал?

Нима дейди сенинг юрагинг?»

Қаттиқ қаҳқаҳ урди Ҳикмат Алперсой:

«— Марданапал яҳудий эмас.»

Юмшоққина сўзлади Марданапал:

«— Паспортда холос,

Аммо Марданапал яҳудийдир.»

«— Яҳудийман, кўп шукур.»

«— Гитлер билиб қолмасин, ишқилиб».

«— Билаверсин.

Мен даромад келтираман уларга».

«— Гитлерни сенинг, қўлингга берсалар агар нима қилар эдинг, Марданапал?»

«— Шерик қилардим.»

«— Лақиллатиш учунми?»

«— Ҳл дирмасмидинг?»

«— Бу дунёда ўлмайдиған йўқ.»

«— Ҳей, ҳеч жаҳлинг чиқмайдими немисларга?»

Буни айтган одам Азиз-бей эди.

Марданапал кулди мийғида,

жавоб бермади Азиз-бейга.

Азиз-бейнинг қўллари шимининг чўнтаклариди эди,

чўнтакларни икки ёнида эмас, олдида эди

кўндаланг оғизлари узун ва эгри.

Айни ўша чўнтаклар кўтариб юрар Азиз-бейнинг смокинг шимини

(партизанлик давридан қолгандир булар).

Черкас эди Азиз-бей.

Ўрмон қоровули эди отаси.

Аммо бугун Азиз-бейнинг

бир вилоят ери — ўрмони бор,

Истамбулга ўтин, кўмир берадиган ўрмонлар.

Ёз кунлари ўрмоннинг ўртасида,

кўшкининг зинапояларида дуч келиб қолсанг

уни нақ Ҳиндистонда бир инглиз валиси деб ўйлайсан:

оппоқ колониал шляпасидан тортиб

кибрили табассумига қадар.

Ёки қиш кечалари ўрмонда бўрилар айланиб,

дарахтлар улиркан

кўшкининг дастурхонида меҳмон бўлсанг агар,

(ўн метр узунликда дастурхон)

стол устида уни олтиндай сариқ ва қондай қип-қизил

бир ҳолда кўрасан,

овланган қуш гўшти ва шароб билан

иззат қилар у дўстларини.

Теваракда ўрмон маъмурлари, жандарм

бошлиқларининг хотинлари —

(ҳаммаси ҳам хунук хотинлар)

тирсакларига қадар билакузуқлар.

Фақат бир ноҳия мудирини уни тартибга чақирган эди.

уч кун ўтмай уйига ўғри тушди,

калтак еди ҳушдан кетгунча.

Баъзан ўрмонда, ерда қизил ўрмон япроқлари устида

қалин, узун шохлар тагида
бошлари ўқ билан тешилган жасадларга
тўқинади оёғингиз.

Булар яширинча ўтин кесгани келган деҳқонлар.
Азиз-бей ўрмонлардаги ишчиларининг билмас саноғин.
Зотан Азиз-бей ҳисобни билмас.

Мухосаба сервиси — сигара қутисининг қуйи қопқоғидир.
Хешу ақраболари, ўрмон қўриқчибошлари
ва ўз сарбозлари
жаёсизча талар эдилар Азиз-бейни.
Азиз-бей билса ҳам

индамас.

Чунки ўн карра ортиқ, юз карра ортиғини
сигара қутиси мухосабаси-ишчилардан юлиб олар.
Баъзан ўрмонда
сил бўлган бир қиз ҳақида

сўйлашурлар —

бир замонлар дарахтларнинг тагида
шарпадек кезинган бир қиз ҳақида.
Қиз ўлган,

қизил қайин остида

мармар қабрини

ва дарахтларга қўшилган дарахтларни мерос
қолдириб кетди Азиз-бейга.

Фақат

балиқ сувга,

Азиз-бей дарахтларга тўймас.

Янада кўп дарахт, янада кўп дарахт,

ҳеч бир инсон эга бўлмаган,

ҳеч бир қушнинг кўрмагани қадарлик.

Азиз-бей сўради:

«— Нега кулдинг, Марданапал?

Яна мен сенга хайрли бир хабар берурман:

немислар-ла келишармиз, кўрарсан.

Қалай, хурсандмисан, Марданапал?»

«— Биргаликда хурсанд бўламиз, Азиз-бей,

ярим қолган ишинг битадир.»

«— Вой, биласанми бунни ҳам?»

«— Биз ҳар нарсани биламиз,

яхудиймиз.

✓ Немис ширкати бир миллион беради,

шундайми?

Мўмай пул.
Бизникилар ишни биледи.
Бутун вилоятни икки йилда оларсиз,
сенинг дарахтларингга
шериклик қилса улар.
Set õn bon afer
шубҳасиз, тегар.
Келишамиз, Азиз-бей,
биргаликда хурсанд бўламиз.»

Нимадир ҳозирланарди мовий дарча ортида,
лекин билмасдилар мовий дарча ичидагилар.
Ташқарида қизарарди ой,
теграсида инжа, оқ туман.

Ичкарида бешинчи столда
уч хотин, бир эркак.

Семиз ва ёш эди эркак.
Хотинлар — қари, бўянган.
Томоқларининг эти осилган,

оқ,
ирганч.

Хотинларнинг бири
(тишлари тақма)
узатди узук тўла бечора қўлини
(стол остидан)
эркакнинг чўнтагига.

Ташқарида кечанинг шарқида
булутлар қабардилар
ёмғири,
чақмоғи,
шамолини ташнярак

қоп-қора, қип-қизил ва намчил
судралдилар ғарб томон.
Ва ерга яқинлашган булутларга қараб
бўғриқиб юксалган тупроқ устидан
тселеграф ёғочлари ва қора поезд ўтиб борарди,
Онатўли тезюарар поезди.
Емакларини аллақачон еб,
қаҳваларин ичиб бўлганди
вагон-ресторан.

Бош ошпаз Маҳмуд Ашер,
метрдетель ва гарсон,

ойнали бўлманнинг ичкарисида
ўз столларига тўпланишди.

Ўтирган жойларидан вагон бошдан-оёқ кўринарди.
У ерда одамлар суҳбатлашардилар,
фақат овозлари эшитилмас,

очилич-ёпиларди оғизлари
балиқларники каби чорасиз.

Ташқарида кечанинг шарқида чақмоқ чақди.
Ташқарида бир бола чордона қуриб ерга
қулоқларини ҳўл қўллари ила беркитиб санар:
«Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти».

Осмон чатнади.

Ҳар ҳолда яқинликда бир ерга тушди йилдирим.

Ичкарида, вагон-ресторанда бир чол
ненидир ҳисоблар бир парча қоғоз узра,
бу дунёга яқин
ва боқар ўз ҳолича
бу дунёдан узоқ
мовий ойналарда ёмғирнинг ёғишига.
Томчилари арқон сингари
ёмғир қамчилайди ойналарни.
Довулда қора бир поезд олиб кетмоқда одамларни.

Гарсон Мустафо енги билан артди столни,
сарик муқовали дафтар олди қўйнидан,
очди биринчи саҳифасини.

Сўради бош ошпаз Маҳмуд Ашер:

«— Бу қандай дафтардир, жигарим?»

«— Бу ерда бир дoston бор, устам».

«— Бундай нарсаларга қизиқасан, ўйласам?»

«— Шундай уста.»

«— Мен ҳам, жигар.

Қим ёзган бундир?»

«— Бир маҳбус».

«— Тушунарли.

Турма дostonларин севаман мен ҳам».

«— Бу унақа эмас».

«— Афсус.

Турма дostonлари оташин бўлар.

Зотан товушнинг ҳам, севгининг ҳам оташини гўзал.

У куйлар, сенинг раҳминг келар.

Юракда аччиқлик таъми

инсонлик, яъни,
жигар.

Ачинарли гаплар йўқми бунда?»

«— Ҳам бор, ҳам йўқ.

Бу — Гўрўғли достонига ўхшаб кетар.»

« — Бу ҳам яхши.

Қани, бисмиллоҳ,

бошла,

кўрайлик...»

Ташқарида довулнинг сўнгги ҳамласи.

Темир излар ва ёмғирнинг сасини

узоқ-узоқларга олиб кетар шамоллар,

узоқ-узоқлардан келар бир нидо.

Энди кечанинг фақат шарқи тарафида эмас,

қоронғиликнинг ҳар тарафида чақнарди чақмоқ

ва вақти-вақти билан тушарди йилдиришлар.

Мустафо бошлади достонини:

«Уларки тупроқда чумоли,

сувда балиқ,

ҳавода қуш каби бисёр.

Қўрқоқ,

жасур,

жоҳил,

ҳоким

ва гўдак каби беозор,

бор қилган ҳам,

йўқ қилган ҳам улардир,

достонимизда ёлғиз уларнинг

можаролари бордир.

Уларки, учиб хоиннинг ифвосига

байроқларини қўлдан ерга туширганлар,

душманни майдонда қўйиб

уйларига қочганлар,

уларки,

бир неча муртадга ханжар ўқталурлар,

ва яшил дарахтдай кулаётган

ва бемавруд йиғлаётган,

ва онасини сўкаётган улардир,

достонимизда ёлғиз уларнинг можаролари бордир.

Темир,

кўмир,

шакар,
қизил руҳ ва газлама — мансужот,
севги, зулм ва ҳаёт,
жумлаи саноат тармоқлари,
осмони,

саҳроси,
 мовий океани,
ғамгин дарё ирмоқлари
сурилмиш тупроқнинг,
 шаҳарларнинг бахти
бир саҳар вақти

 чаппа айланар,
бир саҳар вақти,
қоронғулик қирғогидан
улар оғир қўлларини тупроққа тираб
 рўй-рост шайланар.

Энг илмий ойналарда
энг рангин сувратларни акс эттирарлар.
Асримизда улар енгди,
енгилди улар.

Кўп сўзлар айтилди уларга доир
ва улар учун:
«занжирларидан бошқа
йўқотажак нарсалари йўқдир уларнинг.»

Тўхтади Мустафо,
Маҳмуд шошилиб қолди:
«— Ғалати дoston,— деди,—
ғалати дoston ёзмиш маҳбусинг сенинг
Аллақандай нарсалар ҳиди.
Фақат, жигар, сенинг сасинг-да оташин
 ҳам оҳанглидир,
 тегар юракка аниқ.

Тамомми?»
«— Бу боши ҳали.»
«— Муқаддима, дегин — бу,
Кўражакмиз давомин.»
Мустафо давом этди:
«— Йил 918 ва 19
ва ҳикояти Қора Илон.»
Маҳмуд сўради:
«— Ҳикоянинг номими бу?»
«— Ҳа,

ўқийман.»

«— Бошла, кўрамиз.»

«— Оташу хиёнатни кўрдик,
беомон кўзларимиз ила турдик
бу дунёнинг узоринда.
Истанбул 918 нинг сунбуласида,
Измир 919 нинг жавзосида
ва Маниса, Менемен, Ойдин, Оқҳисор,
жавзонинг ўртасидан
саратоннинг ўртаси қадар
(яъни тамаки терим мавсуми),
яъни арпа пишиб, буғдой етилган замон
юмаладилар.

Адана,

Антеп,

Урфа,

Мараш,

тамом, аммо солишардилар ҳамон.

.

Антепликлар мерган бўлур.
Учаётган турнанинг кўзидан,
қочаётган қуённинг оёғидан уришар.
Араб байталининг устида
тоза, зангор сарв каби
инжа, узун туришар.

Антеп иссиқ,

Антеп кескин макондир.

Антепликлар мерган бўлур.

Антепликлар марди майдондир.

Қора Илон

Қора Илон бўлмасдан аввал

Антеп қишлоқларида мардикор эди.

Балки тинч эди жони,

балки тинчлик надир билмасди,

буни ўйлашга вақти йўқ эди,

яшарди дала сичқони каби,

қўрқарди дала сичқоничалик.

Йигитлик от ила, қурол ила,

ер ила бўлур,

унинг оти,

қуроли,
ери йўқ эди.

Бўйни чўпдек ориқ,
калласи шундай катта эди

Қора Илон
Қора Илон бўлмасдан аввал...

Антепга бостириб кирди кофир.
Антепликлар уни,
қўрқувини сақлаб ётган еридан
писта дарахтининг остидан
суғуриб олдилар.

Отга миндириб
қўлига маузер
бердилар.

Антеп кескин макондир.
Қизил қояларда
яшил калтакесаклар.
Илиқ булутлар кезинар ҳаволарда
олдинга, кейинга. . .

Кофир қояларда турар.
Кофирнинг тўпи бор.
Антепликларни душман
сиқиб қўйди пасттекисликда.
Кофир шрапнель тўкарди,
тупроқнинг кўксиңи сўкарди.
Кофир тепаликдан боқарди,
Антепнинг қони оқарди.
Туз увада бир гул ниҳоли
Қора Илоннинг

Қора Илон бўлмасдан аввалги паноҳи.

Бу ниҳол шундай кичик,
қўрқуви ва калласи шундайин каттаки
милтиғини ўқламасдан
ётар эди юз тубан...

Антеп иссиқ,
Антеп кескин макондир...
Антепликлар мерган бўлур.
Антепликлар марди майдондир.
Фақат кофирнинг тўпи бор эди.

На чора,
 ялангликни
 антепликлар
 топшираётган эдилар кофирга...
 Қора Илон бўлмасдан аввал,
 Қора Илоннинг йўқ эди
 Антепни қиёматда ҳам кофирга бермоқ фикри.
 Чунки барибир эди унга, ўргатилмаганди.
 Яшарди тупроқда дала сичқони каби,
 дала сичқони каби қўрқоқ эди.

 Унинг паноҳи эди бир гул ниҳоли,
 гул ниҳоли остида ётар эди юзтубан,
 оқ бир тош ортидан
 қора бир илон
 кўтарди бошини.
 Териси ялтирар
 кўзлари ёнар ял-ял,
 айридир тили.
 Бирдан бир ўқ келиб
 бошини олди,
 маҳлуқ ўлди-қолди.

 Қора Илон
 Қора Илон бўлмасдан аввал
 Қора Илоннинг ҳолини кўриб
 ҳайқириб овозга солди
 умрининг илк тушунчасини:
 «Ибрат ол, тентак юрак,
 темир сандиққа кириб
 яширинсанг-да, барибир
 ўлим сени топажак қора илон сингари...»

 Дала сичқони каби яшаган,
 дала сичқони каби қўрқоқ бу маҳлуқ
 пириллаб илгари ташланганда
 даҳшат қуршаб олди антепликларни,
 ортидан қувдилар.
 Кофирни тепаликда едилар.
 Дала сичқони каби яшаган,
 дала сичқони каби қўрқоқ маҳлуқни:
 Қора Илон, дедилар...
 Биз шундайликча эшитдик.
 Партизанлар ичра йиллар бўйи қўймадилар тилдан,

Қора Илонни,
антепликларни,
Антепни

қандай эшитган бўлсак шундайлигин
достонимизнинг биринчи бобига қўйдик».
«— Жигар, яшасин Қора Илон,
бор бўлсин антепликлар.
Боқ, қандай яхши ёзмиш, офарин.»

Яна кўп нарсалар айтарди Маҳмуд Ашер,
аммо чақириб қолдилар ичкаридан:
«— Гарсон.»

Ҳикмат Алперсой эди чақирган
қаттиқ қаҳқаҳали киши,
консерва фабриканти,
қурол савдогари.

«— Қелтир менга маъдан сувидан,
бузилгандир сизнинг Қавақлидара шаробингиз,
бузди меъдамни.

«— Йўқ, бейим,
бизнинг шароблар...»

«— Учир!

тез маъдан сувидан келтир.»

Лаблари титради гарсон Мустафонинг,
қизарди қорачадан келган юзлари,
ўзини базўр тутди
сўкиб юбормаслик учун.

Зотан бир йилдир,

турмадагини

зиёрат қилган кунидан буён

кир,

ҳўл

бир қўйлак каби ташиб юрар

гарсонликни елкасида.

Тикан симлар ва темир панжаралар ортида
кўрганди ичкаридаги кишини.

Бола юзли бир одам эди.

Мустафонинг сўзларидан гарсонликни ўргангунча
дили ачигандай,

хўрлангандай,

ҳатто бунга айбдордай

бир нарса ўтганди кўзларидан.

Балки йўқ эди бундаинн бир нарса,
у замон балки тушгандир
темир панжаранинг кўлкаси
маҳбуснинг кўзларига.
Не бўлса бўлди, фақат касб саналмас
гарсонлик Мустафонинг наздида,
дастёрлик каби бир иш.

Метрдотелга қизгин бир сас-ла
сўзлади Мустафо:
«— Жаноблари шаробни ёқтирмабди,
нозик меъдаси бузилибди лаънатининг.
Маъдан сувини хоҳлаб қолибди.
Олиб бор».

Метрдотел,
вагон-ресторан формасидаги
кибрли бир одам,
кутилмаганда шошилиб
олиб борди маъдан сувини.
Кетаркан:
«— Мустафо, келгунимча, ўқима», деди.

Ташқарида намчил тупроқ каби қоронғулик.
Онатўли тез юрар поезди ёмғир ва шамоллар ила
инонилмас суръатлар билан оқар темир йўл устидан.

Қайтди метрдотель.
Мустафо давом этди достонини:
«— (1920 йил ва ҳикояти арҳовалик Исмoил)
Оташни ва ҳаётни кўрдик.
Душман қўшини яна бошлади
юришни.

Оқҳисор,
Қорачабек,
Бурса
ва Бурсанинг шарқида Оқсув —
жанг қиларак, чекиндик.
920 нинг

29 августида
Ушак таслим бўлди.
Ярадор,
хафақон,
лекин еримиздан кўнглимиз тўқ.

Думлипинор тепаликларидамиз.
Таслим бўлди Назилли.
Оташу хиёнат кўрдик,

туриб бердик,
турдик...

1920, февраль, апрель, май,
Болу, Дужза, Қайва, Адабозори:
биқинда Халифат ўрдаси.
Анзавур исёнлари.

Ниҳоят

3 октябрда

Қонья.

Эрта тонг.

Беш юз қочоқ аскар
ва яшил байроғи-ла

Далибош кирди шаҳарга.

Аловиддин тепалигида

уч кечаю

уч кундуз

давр сурдилар.

Ва Манавгат истиқоматгоҳи томон
ўз ўлимларига қараб
хуржунларида кесилган бошларни олиб
қочдилар.

29 октябрь.

Кутахё.

Хиёнат.

Тўрт тўп,

минг саккиз юз отлиқ —

яъни Черкас Адҳам,

кечаси

гилам ва бошқа юкли хачирларни.

қўй ва молларни ҳайдаб

душман томонга ўтди.

Юраклари туманли,

камарлари, қамчилари — кумушдан,

отлари ва ўзлари — қора.

Оташу хиёнат кўрдик.

Рухимиз тўфонли, бадан сабрли.

Севгисиз ва эҳтироссиз яланғоч девлар эмас,

инонилмас заифликлари-ла

қўрқинч қудратлари-ла
қуроллари ва отлари-ла —

одамлар эди —
чидаб турганлар.

Отлари хунук,

боқимсиз

хасталанган майсалар каби майда.

Фақат кишнаб-кўпирмас

сабрли ва бор кучи ила

чопмоқни биларди саҳрода.

Улар узун аскар шинелида,

яланг оёқ эди улар.

Бошларида қалпоқ,

юракларида — ғам,

юракларида — мудҳиш бир умид.

Инсонлар қайрилган эди, ғамсиз ва умидсиз эди.

Инсонлар баданларида қўрғошин ила

қишлоқ ҳужраларида унутилган эдилар.

Улар у ерда бинт, тери ва аскар ботинкалари ҳолида

ёнма-ён, чалқанча ётардилар.

Қўпорилган кабидир бармоқлари,

эрилган,

букланган,

кафтларида тупроқ ва қон бор эди...

Қочоқ аскарлар

қўрқувлари,

маузерлари,

яланг жонсиз оёқлари-ла

қишлоқ устига чўкмиш қоронғуликни

ёриб борардилар.

Оч,

бебаҳра,

бахти қора эдилар.

Шоссенинг изсиз оқлигига тушиб

нағал товуши

ва юлдузлар-ла келган отлиқни ушлаб,

Болу тоғида нон топмаганлари учун

мато, сигара қоғози, туз ва совун араваларини

ағдарардилар жарликларга.

Узоқ-узоқларда Истанбул портида

кечанинг бу кеч вақтларида

қочоқларнинг қурол ва жакетлари юкланган лаз
шхунасида
хуррият ва умид,
сув ва шамоллар бор эди.

Улар сувда ва
шамолда
илк денгизчилик пайдо бўлгандан бери
бор эди.

Суднолари каштан ёғочидан эди,
сув сифими уч тоннадан ўн тоннагача эди
ва лотин елканлари остида

финдиқ ва тамаки келтириб,
шакар ва зайтун ёғи олардилар.

Энди эса буюк сирларини
олиб борардилар.

Энди денгиз бир инсон сасини
ва темир лангарлар кадарини,
Кабатош соҳилида солланган
сомон ортилган қайиқларнинг фонарларини
қолдириб,

қора сувда душман қайиқлари
ёнидан оқиб

эпчил,

айёр

ва мағрур

кириб борардилар Қора денгизга.

Рулда ва қуйи каюталарида
шундай одамлари бор эдики,
улар узун эгри бурунли,

суҳбатлашувга ҳирс қўйган кишилар эди,
сирти ложувард кимсаларнинг ва миср бугдойишнинг
зафари учун

ҳеч кимсадан ҳеч нарса кутмай

нақ қўшиқ айтаётгандай ўлишга тайёр эдилар...

Қоронгуликда қўрғошинранг сирти
қизилга бўялган болтабош кема — бу

душманнинг мина ташувчисидир.

Ва долғаларнинг устида солланарак
лов-лов ёнаётган

Шобон Раиснинг

бир тонналик торпедосидир...

Керемпе маёғидан йигирма миля бу ёнда
кечанинг қоронғусида
долғалар минора буйи сакраб,
бошлари оппоқ парчаланиб сочиларди.
Шамол:

юлдуз — пуйроз.

Асирларини бортига ортиб
гойиб бўлди душман торпедоси.
Шобон Раис кемаси

ёғочлари лов-лов ёниб
сув остига кўмилди.

Арховалик Исмоил
шу ўлган суднодан эди.

Энди

Керемпе маёғининг бу томонида
кўмилган суднонинг қайиғида
омонати билан
бир ўзи ёлғиз эди.

Йўқ, ёлғиз эмасди у:

— шамолнинг,
булутларнинг,
долғаларнинг

Исмоил теварагида
хайқирган овозлари ҳам бор эди.

Арховалик Исмоил

ўз-ўзидан сўради:

«— Омонатни олиб борурмизми?»

Жавоб берди ўз-ўзига:

«— Мумкин эмас олиб бормаслик.»

Кеча Тўпхона тўхтамида Бакир уста унга:

«— Болам, Исмоил,— деди,— ҳеч кимга эмас,—

деди, —

бу сенга омонатдир.»

Керемпе маёғининг ёнида

душман прожектори айланаркан

кеманинг елканларида

Исмоил, бошлиғидан изн сўради:

«Шобон Раис,— деди-да,—

омонатни етказмак шартдир жойига»,— деди-да
сакради қайиққа,

эшакни эшиди жонни борича...

Оллоҳ буюк,

аммо қайиқ кичик деган эмиш яҳудий.
Исмоил гирдибоддан бир зарба еди,
бир зарба яна.

У денгизни
пичоқни билгандек билмасайди агар
осмонда кўрар эди оёғини.

Шамол ўзгартирди йўлини,
шимолга қараб.
Узоқда милтиллар бир томчи олов —
Севастополга кетётган қайиқнинг
байроғин маёғи.
Қўллари қонаб кетган Исмоил
эшкак эшарди.
Исмоилнинг кўнгли тинч.
Ҳаракатдан
ва омонатидан бўлак
ҳеч нарсани ўйламас.

Исмоил ғалаён измида эди,
омонат:
оғир бир пулемётдир.
Исмоил порт бошлиқларини
назарига илмайди,
Анқарагача бориб
Қамол пошонинг ўз қўлига
) топширади буни.

Шамол ўзгармакда.
Балки қорашамол юз кўрсатар.
Ози билан ўзидан ўн беш миля узоқда
энг яқин соҳил.

Фақат Исмоил
қўлларига инонар.

Бу қўллар
нонни,
эшкакни,
пулни
ва ёпиқ бозордаги Фотиканинг кўкракларини
шундай ишонч билан тутарлар.

Шамол шимоли-ғарбга қараб эсмади.
Компас мили сакраб тушди дафъатан.

Бир онда бутун иплари пичоқ-ла
кесилгандек йиқилди шамол.

Исмоил бунни кутмаган эди.
Долғалар бир муддат яна
айландилар қайиқнинг остида.
Сўнгра денгиз теп-текис,

қоп-қора
бўлиб қотди.

Исмоил эшкакни ирғитди.
На-да даҳшат тушмак курашдан нари.
Қўрқув тушди Исмоилнинг ичига.
Балиқ каби ҳуркаркан

бир жуфт эшкак,
турғун
ва ўлик денгиз

шаклида кўринди ёлғизлик.

Дафъатан

шундай бир ҳасрат туйдики
инсонга доир,

қўлларига қаттиқ таянди,
таянди эшкакларга,
синиб кетди эшқақлар.

Қайиқ сузар очиқ денгизга томон.
Ортиқ ҳеч бир имкон қолмади.
Қолди ўлик денгиз ўртасида
қонаган қўллари ва омонати ила Исмоил.
Олдин сўкинди
сўнгра дуо ўқимак истади ичдан.
Сўнгра кулди,

эгилиб силаб қўйди
муқаддас омонатни.

Сўнгра,
сўнгра маълум бўлмади инсонларга
Арховалик Исмоилнинг
қисмати.

Бош ошпаз Маҳмуд Ашер
каттакон муштининг терси билан
артиб кўзларин,

тўлиқиб деди:

«— Мен бу Исмоилни танийман, жигар.»

Кулди метрдотель

«— Қўйсангиз-чи, уста,
асли Исмоил деган одам ўзи йўқ,
яшамаган асли бундайин инсон,
эшитганинг бир афсонадир.»
Маҳмуд Ашер хафаланди бу эътироздан:

«— Жигар, афсонами бу?

Бекор гап!

Достондир бу, эшитмадингми?

Кўрўғли ҳам йўқдир, сенингча?

Тоҳир ва Зухралар ёлғон?

Танийман дедимми арховалик Исмоилни,
танийман,

лекин йигирма йилдир кўришмадик биз.

Ўлиб кетди раҳматлик,

афсус,

мард бола эди».

Тинди Маҳмуд Ашер.

Вагон-ресторанда ўтирганлар томон,

ойна бўлманинг орқасидагиларга

ғазаб-ла боқарди Мустафо гарсон.

Бўғзига тиқиларди қаҳри.

Яна сўзлади Маҳмуд Ашер

гўё ўз-ўзига сўзлаган каби.

«— Сен ҳақсан.

бир ҳикоят бўлиб қолди

арховалик Исмоил.

Ҳикоят бўлди эски замонлар бизга,

у кунлар ўзгадир, бу кунлар ўзга.

У кунларнинг одамлари, жигар, ўзгадир,

ўзгадир, жигарим,

бугунги мардум.

Менга қара, Мустафо,

Урушлар ҳақида ҳам ёзилганми достонда?»

«— Албатта, ёзилган.»

«— Инёню жанглари ҳам ёзилганми?»

«— Ҳа».

«— Мен бўлгандим у ерда...

сўнгра у жангни Биринчи Инёню дедилар.»

Гарсон Мустафо ҳайрат-ла сўради:

«— Сен ҳам урушгансан демак?»

«— Урушганмиз, албатта.

Инёню жанггоҳи, жигар,

шамол,
совуқлар инсонни аридай чақарди.
Ҳаво илиди бир оз сўнгра,
 аммо олдимизда турар эди қиш.
Беш кечаю беш кундуз жанг кетди.
Ахийрида
кофирлар қор устида
 замбарак,
 сандиқлар тўла коньяк,
 олти юк машинасини
 ташлаб кетдилар.
Сўнгра қочарканлар, жигарим,
(қочган бизми, уларми, билиб бўлмасди)
фақат улар қочарканлар
қишлоқларни, кўприкларни ёқдилар.»

Бош ошпаз Маҳмуд Ашер —
инқилобчи, яъни ошхоначиликнинг
 нео-классик типи
туйқусдан Мустафонинг кўзига
мутлақо ўзга инсон бўлиб кўринди,
бурнининг бичимига қадар ҳаттоки.
Ғойиб бўлди оқ қалпоғи ҳам.
Сўрди Мустафодан метрдотель:
«— Кимдан олдинг бу ёзувларни?»
«— Акамдан».
«— Бу шеърларни ёзган маҳбусни
 аканг танийдимиз?»
«— Уртоғидир.
Менимча бир кун зиёфат қилгани
боргансан уни, тўғрими?»
«— Кимни? Турмадаги шоирними?»
«— Ҳа-да».
«— Не иш қилар сенинг аканг?»
«— Қора ишчи».

Бўрон ичра қора поезд
 одамларни олиб борар.
Ёмғирлар қамчилар мовий ойналарни,
томчилари тушади ип сингари.
Мустафо давом қилди достонини:
«— Биринчи Инёню,
сўнгра иккинчи.

921 нинг 23 март кунн.

душманнинг Бурса ва Ушоқ қўшинлари
бостириб келди устимизга.

Уларнинг тўпчилари,
пиёдалари
биздан уч ҳисса ортиқ,
бизда отлиқ кўп.

Отларнинг механизми,
ўқдони,
замбараги йўқдир,

қилч —
яланғоч,
арзон бир темир.

26 март.

Оқшом.

Унг томонимизга ёндошдилар.

27 март.

Бутун жабҳаларда юзма-юз жанглар.

28, 29, 30.

Давом этди жанг.

Мартнинг 31 кечаси

(ой нурими, билмадим)

Инёню зулмати учқунлар,
товушларга тўла эди.

Эртаси кун,

1 апрель —

Метристепа ёриша бошлади.

Соат олтию ўттиз.

Бўзёйиқ ёнар.

Жанг майдонин тарк этди душман
кучимизга бардош беролмай охир.

Сўнгра 8 дан 11 апрелга қадар:

Думлипинар.

Сўнгра июнь.

Бир ёз кечаси.

Дунёда ёлғиз шуълалардир, шуълалар нури,
қўнғизларнинг шивири.

Сакаря сойини уч еридан
сол билан кечамиз.

Хужум билан олдик

Адабозорини.

Сапанжа кўлининг қамишларин қайириб
ёндошдик Измитнинг шарқида
сукно фабрикасига.

Душман

қисман кемада

денгиздан,

қисман Қорамулсалдан —

қуруқликдан

Бурса томон чекиниб

бўшатди Измит шаҳрини тун чоғи.

Сўнгра, 23 август.

Сакаря қирғинбаротики

13 сентябрга қадар.

Бизда қирқ минг пиёда

тўрт минг беш юз отлиқ,

душманнинг саксон саккиз минг пиёдаси,

уч юз тўпи бор.

Жанг майдонининг шимол ёни

Сакаря

ва тоғлар.

Кескин

ва тик қирралари-ла,

оҳак тупроғи

ва қояларида танҳо-тоқ

бир-бирдан узоқ

қаттиқ қарағай оғочлари-ла,

Абдусалом тоғи,

Кўклар тоғи,

ва бўлак тоғлар.

Сакарядан бу ноҳияда

ёввойи эчкилар сув ичар фақат.

Анқара сойининг қуйилишидан

Эскишаҳарнинг шимоли-ғарбига қадар

Сакаря учиримлар ичидан оқар.

Жанубда,

жануби-шарқда

япроқсиз ва ҳазин,

кенг ва узун

инсонга берган нарсасининг ҳеч бирига ачинмай

ўлимни орзу қилдирадиган

Жаҳонбейли қири.

Чўл...

Бу чўлнинг,

бу тоғларнинг,

бу дарёнинг

ва бизнинг кўз ўнгимизда

йигирма икки кундуз ва кеча
нафас олмай жанг қилиб
таслим бажо қилди душман ўрдаси.

Бунга қарамасдан
сана: 1922,

ўн беш вилоят ва санжоқ,

тўққиз катта шаҳар
душман қўлидадир.

Инонилмас нарсалар душмандадирки,
уларнинг орасида:

етти кўл, ўн бир дарё,

кўксида болтамининг жароҳати-ла,

ёнғинлари-ла бизники бўлган
юз карра юз минг дўним ўрмон.

Верфь,

икки қурол заводи,

ўн тўққиз кўрфаз ва лиман;
эҳтимол,

тўлқинтўсари,

соҳили,

бекати

қизил-яшил маёқлари йўқ,

эҳтимол, сувларида

балиқчи қайиқларининг чироғидан бошқа
чироқлар ёнмас,

фақат

улар ёғоч пристанлари,

хомуш балиқчилари-ла

бизникидирлар.

Сўнгра уч денгиз,

олти темир йўл сўқмоғи,

сўнгра олис кўз илғамас йўл;

ватанга қайтганимиз,

гурбатга юз тутганимиз

ва недан

не учун

сўрамасдан

чўлга, Чаноққалъага

ўлим сари етаклаган йўл;

сўнгра тупроқ,

бу тупроқнинг инсонлари:

Ушоқ дастгоҳларининг гилам тўқувчилари,

кумуш нақшли эгарлари-ла машхур

Маниса абзалчилари,
 йўл четида ва бекатларда очлар,
 айёр,
 жасур,
 жиддий ва жўшқин
 урушқоқ навқирон Истанбул ва Измир ишчилари,
 буғдойфуруш ва газламафурушлари билан танилган ва
 ном қозонган
 қил чодирли Ойдин кўчманчилари,
 сўнгра
 молли-молсиз,
 қўрали-қўрасиз
 камбағал-бағал,
 ярми чарм этик, ярми чориқ кийган деҳқонлар.
 Ун беш вилоят ва санжоқ
 ва тўққиз катта шаҳар —
 душман қўлидадир...»

V

Онатўли тезюарар поезди яқинлашар Сапанжага.
 Қора кийимларнинг сарғишроғи,
 қора кийимларнинг буғдойрангига дедики:
 «— Анчадан бери қарайман, Фоиқ-бей,
 ошпаз, метрдотель ва гарсон
 анов дераза ортида
 нимадир ўқийдилар».
 «— Тузукроқ қарамабсиз,
 гарсон ўқияпти, наригилар тинглаяпти».
 «— Тўғри.
 Не ўқирлар ажабо?»
 «— Бу гарсон нима ўқирди, дерсиз.
 Гарсон ва ўқиш.
 Бошошпазнинг эшитмаги
 ғалати туюлар сизга».
 «— Тўғри.
 «Қоракўз»га ўхшамайдими у нарса?»
 «— Нега «Қоракўз» келди хаёлингизга?»
 «— Билмадим.
 Балки бошқа нарса ҳам бўлиши мумкин».
 «— Аҳмад Ҳошим шеърлари бўлса не дейсиз?»
 «— Мумкин эмас.
 Йўқ.

Ошпаз тушунмас Аҳмад Ҳошимни». «— Ҳақлисиз, бой Шекиб Ойтуна, ошпазга етиб борадиган аччиқ,

қўрқинч,
жасур

ҳақли ва умидли
бир дона сўзи йўқдир Аҳмад Ҳошимнинг». «— Шеър шулардан иборатми ёлғиз, доктор бей». «— Бутун дунёдан иборатдир — шеър.

Бугунги дунёда фақат шу айтганларимгина ёзишга арзигуликдир».

«— Қандай ғариб сизнинг фикрингиз».

«— Кўп ғариб.

Ҳатто бир қарашда комик,
ҳатто бир қарашда муғомбир,
олифта,
олчоқ,

ўзларича минғирлаб ўтарлар
кураша билмаганликлари учун..»

Ёмғир тинди ташқарида,
лекин шамол айни шиддат-ла ўйнар.
Зулмат ичра парпирар Сапанжа кўли.
Онатўли тезюарар поезди секинлашар.
Кечар ёнидан шалаббо қоп-қора

дарахтларнинг қатори.

Ва секинлашган поезднинг пасайган шовқинию
шамолнинг ғув-ғувида ўзгача бир овоз қулоққа чали-
на бошлади:

бу сувнинг
ва қамишларнинг овози эди....

Поезд тўхтади.

Ҳайқириқлар келар ташқаридан.
Вагон-рестораннинг мовий ойнаси томон
бир нарсалар узатди ивиган аёл ва боланинг
қўллари.

Боқди бу титрак, кўкарган қўлларга
вагон-ресторанда ўтирганлар.

Сотиб олмадилар ва лекин битта олма ҳам.
Қалқди Сапанжадан Онатўли тезюарар поезди.
Йигирма биру эллик еттини кўрсатар соат.
108 километр жанубида Онатўли тезюарар поезди,
кирарди Билежик бекатига

бошқа бир поезд:

Ҳайдарпошодан 15.45 да
жўнаган поезд.

Бу ерда на ёмғир, на шамол,
қор сингари ойнинг зиёси.

510 номерли учинчи мавқе вагоннинг
ойналари эмас,
лампочкалари кўкка бўялган,
йўлакда очиқ деразадан
икки йўлчи моҳтобни қилур томоша:
Нури Ўзгурк
(боқим уйи мухосиби)
ва қортоллик Қозим.

Гўё текис оқлик устидан бесарсон,
қулай

олиб кетар эдилар ойни ченада.

Маҳкумларнинг бўлмасида эди
дорилфунун толиби.

Урушнинг ижтимоий-иқтисодий сабабларини
тушунтирарди маҳкум Халил.

Юмалоқ сонлар ва қуп-қуруқ сўзлар-ла
гапирган ҳолда,
жанжал кўтаргудек ҳаяжонли.

Хира кўзлари кўзойнагига қадалганди.

Ўлган одамларнинг саноғи,
вайрона шаҳарларнинг исмларига
қарамасдан

умидли икки қўл каби бу кўзларни
пешонасин устида ҳис қиларди талаба.

Фақат даҳшатли умидсиз эди човуш.

Ўз-ўзига минғирлар:

«— Осийлик қилдилар,
осийлик қилдилар оллоғга.

Аmmo бир бўлур муҳораба, ҳа,
қиёмат куни,

вовайло куни.

Қиёмат кунидир арзу само орасида.

Ҳаёт масаласи».

Сўнгра човуш маҳкум Сулаймонга

сўз қотди:

«— Сулаймон-бей — деди — Сулаймон-бей,
мусича шундайин фарёд чекармиш:
«кошки яратмасайдинг мани,

бу дунёга келиб илк дафъа ўлим кўрдим,
сўнгсизлик яъни.

Эй, фалак, эй фалак.

Давраи оламга боқ,
бир юксалиш даври,
сўнгра бир жарлик келур муҳаққақ.
Дунёнинг соҳиби — шамол.
Кўз очиб юмгунча сингир

тупроққа...»

Маҳкум Фуод,

юрагида ўз Истанбули,
очиқ деразадан кузатарди тунни.

Қизини ўйлари маҳкума Малоҳат:

«Икки кўйлак, тўрт жуфт пайпоғи бор,
ботинкаси эски,
қиш келмакда —

жун рўмоли ҳам йўқ.»

Жандарм Ҳайдар мудрарди.

Маҳкум Халилни тингларди

жандарм Ҳасан,

Осмон бўйлаб ченада кетаётган каби ой,
яқинлашмас, узоқлашмас,

тўғарак ва порлоқ
ва айни масофада
поезд билан бирга бораркан
поезд билан бирга тўхтади
Билежик бекатида.

Йўлакда уч карра чуқур нафас олди
Нури Ўзтурк,

ҳазин қўшиқ айтар каби

сўзлади:

«— Моҳтобга боқолмам, ёр келадир ёдима»
Ой нури-ла тўладир

сариқ бўри кўзлари
қортоллик Қозимнинг.

Қортоллик Қозим гапирди:

«— Эски йиллар келар хотирамга,
Қувваи Миллия йиллари.»

Бир тўхтаб давом этди у яна:

«— Неча йиллар кечдилар,
худди шундай ойдин бир кеча.

Гўё шундай бир кумуш қутининг ичидасан,
теваракда ажиб ойдинлик,

ажиб сукунат.

Зотан кўп саслидир

ёки ҳеч сас бермас
моҳтобли бу кеча.

Мен бир ўзим ётибман юзтубан
винтовкамга суяниб,
қиз кабидир усмонли винтовкам.
Ялтирар мушкаси

милтиқнинг учида,
гўё юз йиллик йўл каби узоқ
бир томчи.

Буйруқ олдик у кун марказдан;
Ғабзадаги инглиз юзбошисининг таржимонинг
ўлдиришга.

Қишлоқларда ташкилот тузиб
таржимон Мансур
соғмакда бизникиларни...

Унинг ўтадиган ерини ҳисоблаб чиқдим.
Қаршимдан чиқди, мана
отлиқ.

От бўйчан,
инглиз зотидан.

Уз ҳолича борар ҳайвон
темирийўлнинг ўртасида
соллона-соллона,
оғир-оғир.

Таржимон тизгинни бўш қўйган,
унинг-да боши соллонар,
от устида ухлар эҳтимол.

Яқинлашаркан ўсиб борарди.

Зотан ойдинликда ҳайбатли кўринур одам.

Орамизда тахминан тўрт юз одим.

Милтиқни кўтардим бир оз,

Мансурнинг соллонган бошини
нишонга олдим.

Чап томондан тушди бир тош парчаси.

Бир қуш учди ўнгимдаги дарахтдан;

дарахт-чинор,
ҳуркитдим чоғи қушни.

Қуш учган томонга қайрилдим

ой билан юзма-юз келдик.

Худди унинг каби каттакон,

оппоқ,

қамаштирар кўзимни.
Эҳтимол,
тақрор нишонга олиб отганим замон
биринчи ўқ Мансурнинг бошига эмас,
елкасига кирди, чамамда.
у «ҳинг» деди бир бора
қулоғимнинг остида овозини эшитдим.
Айғирнинг бошини қайирди
қочди бор кучи билан.
Иккинчи ўқни уздим.
Оғди отнинг устидан чап томонга.
Учинчи ўқ.
Отдан йиқилди.
Фақат бир оёғи узангида қолмишди,
судралиб борарди отнинг ортидан.
Сўнгра оёғи ажралди.
От Мансурдан бўшанган заҳот
учиб кетди қиялик томон.

Турдим.
унга қараб юрдим.
Қоғозларни олишим керак,
унда жосусларнинг исмлари бор,
орамизда тўрт телеграф ёғоч холос,
икки юз метрча келар.
Таржимон ўрнидан турди дафъатан,
ўзини отди ён томон,
қочар пастликка қараб.

Мўлжалга олдим.
Тўртинчи ўқ.
Йиқилди.
У томон юрдим.
Ўрнидан турди яна.
Орамизда юз одим.
Мансур юрар ўнгимда маст одамдек
гандираклаб,
қочмас ортиқ,
юрар.

Мен ҳам югуришдан тўхтадим.
Денгиз қирғоғига тушдик.
У ерда бир фабрика бор бўм-бўш,
яна бир оқ уй.
Тахта пристань денгиз ичига қадар.
Қарасам у сувга тушмакда,

хўл бўлади қоғозлар, ахир.

Бешинчи ўқни уздим.

Сувга тушиб яна турди ўрнидан.

Янгидан ўқладим милтиқни.

Чироқ ёнди уйда,

бир дераза очилди,

ташқарига бир аёл боқди,

бўғизланган каби бақирарди таржимон.

Дераза ёпилди.

Чироқ ўчди.

Таржимон отилди тахта пристанга.

Орт оёқлари синган ҳайвон сингари

суруниб тирпанар.

Кўз ўнгимдан кетмайди ҳамон.

Ҳе, онасини...

Ой ҳам денгизга тушмиш

ёйилиб, тўпланар,

тўпланиб ёйилар.

Хуллас,

Мансурнинг ишини пичоқ-ла битирдим.

Қоғозлар қон ичида,

фақат қон ўчиролмас ёзувларни...»

Қортоллик Қозим тин олди бирдан,

сўнгра давом этди:

«— У бир номуссиз эди,

муҳаққак,

душманга сотилганди,

шунақа.

Неча-неча мусулмон биродарларимизнинг бошини еди,
билурман.

Аmmo нима бўлса ҳам

ойдинликда

одам отнинг устида ухлаб борарди.

Демакчиманки,

ўшандай кунларда шундай бир одамни,

майли бир разилни,

ўлдириб,

сўнгра ҳаммаси ўтгач

ойга боққан вақт

изтироб чекмаслик учун

ё инсонда юрак дегани

тошдан бўлиши

ёхуд чексиз виждонли бўлиши даркор.

Меники, худога шукур,
тошдан эмас

фақат виждондан.

Қайдан билурсан, дерсан,
курашдим мен қутлуғ иш учун,
яраландим бир неча марта.
Уруш битгандан кейин

на ер олдим,
на уй.

Боғбон эдим Қортолда қирғиндан аввал.
Боғбонман кейин ҳам.

Фақат ора-сира

вақти-бевақт
сўзлаб бераман, шундай.»

Нури Ўзтурк,

«Сўзлаётганинг йўқ, мақтаняпсан»,
деб юборишига оз қолди.

Хусусан Қувваи Миллия ҳикоялари

асабин бузарди Ўзтуркнинг

Онатўли ўз вақтида кўчмаганидан.

510 номерли учинчи мавқе вагон.

Қоронғуликда ухлар бешинчи бўлма.

Ёлғиз сакарялик Шокир уйғоқ

(цирроз касал)

чўпдек бўйни устида

(мантиқ хатоси)

типпа-тик турар боши.

Қорнининг устига қўймиш қўлларин.

Бу эгри-бугри қўллар

сўзлай билсайди агар:

«— Шокир,

ҳар дақиқа ортмакда қорнингдаги сув,
тушди юрагингга ўлим уйқуси
кўз юммак мумкинми»—

деган бўларди.

Сўзламадилар фақат.

Чунки ортиқ тушунмак таназул

этмайди Шокир.

Ортиқ чекмас энди

юмшоқ каравотда ўлмак ҳасратин.

510 номерли учинчи мавқе вагон.

Иўлак.

Иўлакда икки йўловчи ойга боқишар.

Кўк юзида чайқалди бир бор
сўнгра
чанада кетётгандек сокин ва қулай
суза бошлади ой.
Билежик бекатин қолдириб кетди поезд.
90 километрча шимол томонда
бошқа бир
Онатўли тезюрар поезди келар,
шамолга қоронгиликда
жанубга қараб.
Бўшаб қолган вагон-ресторан.
Гарсон Мустафо
яна бир турли дostonлар айтди.
«Хикояи имолоти Ҳарбия фабрикаси»,
«Хикояи Ҳасан»,
«Хикояи уч инсон»
ва
«Хикояи Мустафо Субҳий ва ўртоқлари».
Метрдотелнинг қошлари чимрилди
айниқса сўнг ҳикояда,
ўз униформасига қаради.
«— Жигарим, Мустафо, — деди бошошпаз. Маҳмуд
Ашер, — чарчадинг,
қолганини кейин ўқиймиз.»
Мустафо солди чўнтагига сариқ дафтарин.
22 дан 36 дақиқа — соатда.
Катта одам
столдан турди.
Енидагилар ҳам турдилар.
«— Мен «ётишга кетаман, рухсатингиз билан,
сизлар безовта бўлманглар».
Уйлади Таҳсин
(депутат — доктор):
«Шундай тек ухларми тафаккур?»
22 дан 36 дақиқа ўтарди — соатда.
Мусьё Дюваль сўзларди Жозиба хонимга:
«— Сизнинг деҳқонларингиздан мамнунман,
сабр-тоқатли инсонлар.
Савдогарларингиз ҳам ёмон эмас,
амалдорларингиз зарарсиз,
лекин ёқтирмайман фабрикантларингизни.
Сизга ҳаммасидан кўра зироат лозим.
Сўнгра давлатчилик тўғри келмас сизга».

Соат 22 дан 36 дақиқа ўтар эди.
Измирлик савдогарлардан
Эмин Улви Ажиқалининг
хаёлида

юз минг сандиқ узум
ва анжирнинг ҳисоби бор.
Қосим Аҳмедов кирди,
ва таъми мандарин тилимига ўхшаган қизнинг
титради дудоқлари.

Ҳикмат Алперсой:
«— 350 000» — дея битирди сўзини.

Марданапал:
«— 400 000 га кўтар, яна бир масала бор,»
дея бошлади гапни.

Прокурор муовини Фаҳим:
«— Марданапалдан 500 лира
қарз кўтараман»,
дея ўйлади.

Вақт 22 дан 36 ўтмакда.
Онатўли тезюрар поездининг
биринчи мавқе вағони тамбурида
бир йигит турарди.
Тиб факультетида талаба эди.
Илгари бир қишлоқ бойи эди отаси,
соҳиби бўлганди сўнг ўн беш йил ичида
уч амлокнинг
ва икки шоли тозалаш фабрикаси-
нинг.

Турарди маъюсона танбурда
тиб талабаси.

Олтой тоғларини ўйларди.

Бу тоғларга у
қилич яланғочлаб,
бошларида темир ниқоби,
етти туғ кўтарган чавондозлар-ла
кетмак ниятида яшарди .

Энди юрагида алам,
тинчгина кетаётган бир поезднинг йўловчиларидан
бириндир.

Ҳолбуки
нақадар гўзал аёллар минар
поездларга ахир.

Вақт 22 дан 36 ўтарди.

Онатўли тезюар поездида
икки аёл суҳбатлашар
иккинчи мавқенинг

бўлмаларин бирида...

Эллик ёшларда улар.

Эллик йил қўл билан тутса бўлар даражада аниқ
кўринар иккисининг юзидан.

Чап томондаги профессор хотини эди.

Кенг узун юзи йиғидан қизарган,
шляпаси ечилган,

қаримсиқ қўллари ила оқ сочли чаккасини
ушлаб турарди.

Тинымасдан сўзларди ўнгдаги аёл:

«— Эрингнинг зулмини кўтардинг ўртоқжон,
бўйи бўйинга тенг келадиган икки фарзанд ўстир-
динг, ажраласан не учун энди?

Сени боқишга мажбурдир у.

Боқсин.

Энди биров билан ушлаб олсанг-да,
ажралишаман дея ўйлама.

Ажрашсанг жони киради.

Эрингнинг бир шармандасин чиқар аммо,
кейин майли қайт, кайфингни сур, роҳатингни
қил».

Вақт 22 дан 36 ўтарди.

Айни бўлмадан — Неъматхоним.

Ёш бир аёл.

Ваколат маъмураси.

Гўзал эмас,

бошқача:

илвизи иссиқ.

Гўзал бўлмаганидан гўзал.

Яқинлари уни «жоним», дейдилар.

Бир мактуб ўқирди.

Узоқдаги бир кишига ёзилгандир бу мактуб,

Анқарадан ташлар почтага.

балки ташламас,

йўқ, ташлайди, албат.

Шундай бошланур мактуб:

«Урхон,

сенга кеча ёмон мактуб ёзаётган эдим,

воз кечдим.

Аммо энди нимага айтаётирман буни?

Ким билар?
Аёллигимга бордим.
Ҳолбуки, мен у хатни ёзолсайдим сўнгига қадар,
сен гоят хафа бўлган,
севинган,

оловланган
фалон-фалон
бўлардинг.

Шуни сенга очиқ айтиб қўяй:

Сени истадим кеча,

кеча жуда соғиндим сени.

Бутун кирдикорингга қарамасдан,

хўрозим, сени хоҳладим.

Бундай жисмоний очлик менда йўқ эди.
Бир бало бўлиб келди-ю кетди.

Аммо неча бора

аминманки кўп марта

бу бало доимо сен ёнимда йўқлигингда
келаверади.

Бундай жисмоний очлик менда йўқ эди.

Йўл қўймайман бундай бир нарсани бошлашга.

Бу бўлмаслиги керак, севгилим.

Онгим танимни енгмаги лозим.

Аммо инсонда шундай сирли
бир он бўлурки,

ақлсиз

вужуд ила қолади инсон.

Ёлғиз бир хоҳиш қолар бу замон.

Аммо бу ҳар қандай эркакка оид деб ўйлама.

Йўқ, ҳали унчаликка бормадим.

Мен сени хоҳладим, холос.

Аммо бунақангги истаклар

на-да ачинмакка лойиқ,

на-да қўрқинчли,

шунчаки ёлғизликка хос ожизона бир
нарсаси.

Кулгили эмас фақат.

Қўрқаманки, шундан бошланур.

Мени дуо қил, севгилим,

модомики, ёнимда йўқсан.

Кеча ҳирсим қўзигандан

бир стаканни

ўз қўлим билан синдирдим.

На-да чиркин, истерик бир ҳол.

Нечун бу қадар узоқсан?

Зотан кела олмас экансан,

секингина келма аммо,

истамайман,

қайда бўлсанг ўша ерда мангу қол...»

Мактубни конвертга солди Неъматхоним.

Бошини мовий ойнага қўйди,

бўялган шишанинг ортига, зулматга боқди.

Бир қишлоқ чеккасидан ўтарди Онатўли тезюрар поезди.

Вақт 22 дан 36 ўтарди.

Бир аёл ётарди бир қишлоқда

ғишт уйнинг иккинчи қаватида,

қоронғу хонада,

сомон тўшақда.

Эшитди поезднинг гувиллашини Хадича хола.

Гўё уйнинг ичидан ўтмақда поезд.

Олаҳўкиз бўкирди пастда.

Тўшақда чапдан ўнгга ағдарилди

Хадича холанинг эри.

Ўйлади Хадича хола

муғомбир,

бахтиёр:

« — Эрим бу хирмон вақти тугагач

олар чўтир Акрамнинг қизин.

Имом никоҳ қилар.

Қиз ғоятда чайир, чинакам, усмонли турк.

Келинлик қилар уйда кузга қадар,

сўнгра ишга соламиз далага.»

Хадича холанинг ҳорғин оёқлари бўшашди яна кўрпанинг остида севинчдан.

Ўйлаб қолди Хадича хола:

« — Қўш ҳайдасам бунча чарчамас эдим».

Қувончидан портлаёзди юраги,

қўлсиз қолгандек гўё,

сирқираган қўлларидан

халос бўлгандай мангуга.

Соат 22 дан 36 кечарди.

Хадича холанинг қишлоғидан

ўн километр ичкарида

қасабанинг қаҳвахонаси бекилмаганди ҳануз;

бирида граммофон чалинарди,

бирида радио.

Печкачи Ҳаққи уста

бир оз аввал тушириб пардаларни,
тунука новларин кесарди,
олмос йўнаётгандай бодикқат

ва ўжар эди.

Ҳаёлининг кетидан эргашиб борарди.

Ҳаққи устанинг хаёлидан кечган нарса

гоҳ кўринур, гоҳ ғойиб бўлур.

Тўрт йил аввал хотинини қўйдн уста.

Этикдўз Рифатга тегдн хотини.

Бироқ уста қўмсаб қолди,

нечундир соғинди эски хотинин.

Бир ой аввал тушига кирди аёли,

девонага айланди уста.

Ниҳоят тиллашдилар икковлан.

Бу кеча ётоғида арқон-ла бўғиб

этикдўз Рифатни

ташлайдилар қудуққа,

сўнг ўзлари Балиқкесир тарафга

кетишар қочиб.

Ҳаққи уста боқди дўконининг рафларига,

у ерда арқон ёнида бир соат бор эди:

22 дан 36 ўтарди.

• 22 дан 36 ўтарди айнан

эллик километр нарида

Фаридбейнинг қўл соатида ҳам.

Яшилжом ноҳиясин мудири Фаридбей

ва жандарма қўмондони Сайфи човуш

Шарифлар қишлоғига яқинлашганди.

Сигаралари яширилган эди ҳовучларининг ичида

ўтирардилар чордона қуриб.

Кўкракларини тўлдириб нафас олишарди

қишлоқни искашарди қоронгулик ичидан:

на куйган ўтин,

на иссиқ тезак

на-да нам тупроқ исн.

Ҳолбуки ёмғир ёққан бир соат аввал,

ҳўл эди тупроқ,

на чироқли бир дарча.

на юрган бир нарса —

одамлару ҳайвонлар

қишлоқни тарк этгандилар гўё

ва шамолдан ўзга ҳеч қандай овоз йўқ эди.

Сайфи човуш
чап қўлининг шаҳодат бармоғини
лойга тикди
охиригача.

Гапиради Фаридбей пичирлаб:

« — Бехуда кутяпмиз,
келмайди энди.»

« — Келади.

болалари ухламаган афтидан.»

« — Неча боласи бор?»

« — Учта.»

Жим қолдилар.

Ярим соатча вақт ўтди.

Човушнинг бармоғи лой ичида ҳали ҳам.

Сайфи човуш деҳқондир.

Утириб сабр этувчилар тоифасидан.

Ҳаттоки мана шу ерда соатларча

кута оларди

Фаридбейга бир сўз қотмайин,
сўнгра тинчгина туриб кета оларди.

Ноҳия мудирини Фаридбей сўзлади:

« — Ортиқ кута олмайман,

Мен кетаман, човуш.»

« — Ўзинг биласан.»

« — Сен-чи.»

« — Мен шу ерда қоламан.

Модомики келдик.»

Яна жим бўлдилар.

Фаридбей кетмади.

Қўрқарди.

Яна бир муддат кечди.

Фаридбей сўрди:

« — Демак сенинг участканнга

келадими доимо?»

« — Келади,

Мендан аввалги човуш ўргатган шундай.

Бир марта бир кечада

бутун участка

устидан ўтдик,

лом-мим демади.

Эрталаб пайпоқларимизни ямади.

Беш қурушдан бердик, киши бошига.»

Буғдойранг эди Сайфи човуш,
суякдор ёш бурнининг остида
ўзига инонган, такаббур эди оғзи.
Буғдойранг эди Фаридбей ҳам,
Кулранг костюм кийган эди.
Қишлоқ томонда бир ит хурди.
Лекин бошқа итлар жавоб бермади унга,
 хуриб жим бўлди.

Сайфи човуш бармоғини лойдан суғурди,
ва не қиларин билмай

галстугин тузатди.

Келарди Амина.
Новча ва йўғон.
Беҳадик,

бепарво

келарди кечани ёриб.

Яқин келишин кутди Сайфи човуш
ўзини ўнглаб, ўрнидан турди.

Фаридбей сиқилиб

аёлга қаради.

Лекин кўзлари яланғоч эди.

Яланғоч эди, ҳар ҳолда оёқлари ҳам,
Лекин Фаридбей билардики,

деҳқон аёллар оёқ яланглигининг
яланғочлик билан яқинлиги йўқдир.

Бир шолча бор эди Аминанинг қўлтиғида,

шамолда тебраниб,
бўксасини саварди учлари.

Аёл билан сўзлашмадилар.

Сайфи човуш Фаридбейни қўлидан тортиб йўл бошлади.

Амина уларнинг ортидан юрди,
ўн беш одим оралиқда,

қўлтиғида шолчаси.

Чорак соатча юрдилар,

шамолли, намхуш навбаҳор кечаси.

Қарағайзорга етганларида

(бўй таратар бўйчан қарағайзор).

Сайфи човуш текисроқ бир жойда тўхтади,

баланд овоз билан Фаридбейдан сўради:

«— Мен нари тураман.»

Дудуқланди Фаридбей:

«— Мен.

Мен ҳеч нарса хоҳламайман».

Кулди Сайфи човуш:
«— Балки атлас кўрпа керакдир бейимизга?
Қани ундай бўлса нарироқ тур-чи...»
Узоқлашди Фаридбей

сингди қоронғуликка.

Ушанда Сайфи човуш
фақатгина,

фақатгина орқасига бир марта қаради.

Йўғон ва тикка турарди хотин.

Имо қилди човуш.

Яқин келди Амина,

эгилди,

боласига ўрин солгандек

ёйди қўлтигидаги шолчани

намчил тупроққа,

узаниб ётди шолчага ўзи,

юқорида, бошида турган човушда кўзи...

Йигирма дақиқа ўтгач чиқдилар қарағайзордан,

олдинда Сайфи човуш-ла ноҳия мудирини,

орқада Амина.

Бир оз юрдилар.

Чорраҳада чапга бурилди хотин

Шарифлар қишлоғи томон

қўлтигида шолчасини.

Эркаклар сезмадилар ҳатто айрилганларини.

Юрдилар ноҳия сарини

сочларида намхуш, шамолли баҳор кечасини.

Поезд гувиллади олисда.

«— Суръат поездини,— деди Фаридбей,—

қани у ерда бўлсак

вагон-ресторанда,

роҳат...»

Сайфи човуш минғирлади:

«— Демак, ўн иккидан ўтяпти соат...»

VI

Онатўли тезюрар поездининг вагон-ресторанида
соат 24 дан 10 дақиқа ўтаётган эди.

Гарсон Мустафо, метрдотель ва Маҳмуд Ашер.

Ўтирдилар биринчи столда,

бу ерда каттакон одам ўтирганди бир соат аввал.

Столларнинг оқ дастурхонлари йиғилмай қолганди.

Қизил абажурлар сўнганди,

энди шунчаки газмол парчалари эди улар.
Қимсасиз майхона ҳид таратарди.
Гарсон Мустафо

достон ўқирди:

«—922-йил, август ойи

ва

бизнинг аёлларимиз

ва

олтинчи август фармони

ва

ҳикояи инсону қурол...»

Сўрди бошошпаз Маҳмуд Ашер:

«— Шу ерга келгандикми, жигар?»

«— Ҳа, ҳа, шу ерга.

«Ҳикояи Мустафо Субҳий

ва ўртоқлари»ни ўқидик охири,

кейин шунақаси бошланаётган эди.»

«— Яхши, ундай бўлса ўқи-чи.»

«— Бошладим:

«Ой нурида аравалар борарди.

Аравалар борарди Оқшаҳарни босиб

Афъёнга қараб.

Дала шундай битмас-туганмас,

тоғлар шундай узоқда,

гўё кетётганлар ҳеч қачон

етмайдиганга ўхшарди манзилга.

Аравалар борарди бир бутун эман

тахтасидан ғилдираклари

ва улар

ойнинг этагида айланаётган

дастлабки ғилдирақлар эди.

Ойнинг этагида ҳўкизлар

бошқа ва жуда кичик бир дунёдан келганлардай

кичик,

увоққина эдилар

ва живир-живирлари бор эди хаста синган мугизларида

ва оёқлари тагидан оқётган

ер,

ер,

ва ер эди.

Кеча ойдин ва илиқ

ва араваларнинг тахта ётоқларида

тўқ зангори снарядлар яп-яланғоч эди.

Ва хотинлар
бир-бирларига билдирмай
боқардилар ойнинг этагида
ўтмиш отрядлардан қолган ҳўкиз
ва ғилдирак ўликларига.

Ва хотинлар,
бизнинг хотинларимиз:
дағал ва табаррук қўллари,
нафис, мўъжаз ияклари,
катта кўзлари ила,
онамиз, умр йўлдошимиз, ёримиз
ва гўё ҳеч яшамасдан ўлган
ва дастурхонимиздаги ўрнига

хўкизимиздан кейин келган
ва тоғларга олиб қочиб кўйида қамалиб ётганимиз
ва экинда, тамакизорда, ўтин кесувда, бозорда
ва оғилларда
ерга санчилган пичоқларнинг ялтирашида
диркиллаган оғир бўксалари ва қўнғироқлари билан
бизники бўлган хотинлар,
бизнинг хотинларимиз,

энди ойнинг этагида

араваларнинг ва снарядларнинг ортида
хирмон бошига қаҳрабо бошоқли машоқ тўплагандай,
айни юрак фараҳлиги,
айни ҳорғинлик қўйнида эдилар.
Ва ўн бешлик шрапнелнинг пўлатига бош қўйиб
нозик бўйинли болалар ухлар эди.
Ойнинг этагида аравалар борарди
Оқшаҳар устидан
тўппа-тўғри Афъёнга.

Олтинчи август фармони.

Биринчи ва иккинчи қўшин
қисмлари,
аравалари,
суворийлари билан

жабҳаларни ўзгартирарди,
яна ўзгартириши керак жабҳани.

98. 956 милтиқ,

325 тўп,

5 самолёт,

2 800 тача пулемёт,

2 500 тача қилич

ва 186. 326 дона уриб турган инсон юраги
ва бундан икки карра кўп қулоқ, қўл, оёқ, кўз
тун қўйнида қимирлар эди.

Тун қўйнида ер.

Тун қўйнида шамол.

Хотираларга боғли, хотиралардан айри
тун қўйнида:

инсонлар, қуроллар, ҳайвонлар,
темирлари, ёғочлари, гўштлири-ла

бир-бирларига тўқиниб

қўрқинч,

сассиз хотиржамликларин сақларкан
бир-бирларин пинжига кириб

катта ҳорғин оёқлари

чангли қўллари ила

борардилар.

Уларнинг орасида

биринчи қўшин иккинчи алоқа батальонидан

Истанбулли шофёр Аҳмад

ва унинг грузовиги бор эди.

Жуда ажойиб махлуқ эди уч номерли грузовик,
қари,

жасур,

шошқин ва ўжар.

Синиб тоғларда қолган чап орқа реёсдорнинг ўрнига
шассининг тагига,

ўқининг устига

бутоқли ствол боғлаб олганига қарамай

ва юрак ўйноғи-ла

ва ўн километрда бир

тунга ястаниб туриб қолгани ҳолда

ва вентиляторида тўрт қанотдан иккиси

нуқсонли бўлган

бир пайтда

ўзининг виқорли қудратини расман билар эди,

6 август фармонида ундан ва ўртоқларидан

«юз серияли автомобил...»

«...текширилган ва хизматга лойиқ топилган»,

«ва жамъи 300 тонна қувватга эга бўлган ҳолда

қабул қилинган»

деб ёзилган эди.

Текширилган ва хизматга лойиқ топилганлар

жумласидан

шофёр Аҳмаднинг машинаси ҳам
инсонларнинг,

қуролларнинг,

араваларнинг ёнидан ўтиб

Афъён — Ахирдоғлар йўли билан борарди.

Аҳмаднинг миясида

олис бир шаҳар

ва бир қўшиқ бор эди.

Бу қўшиқ — наҳованд билан айтиладиган мақомдир.

Оқ брезентли қайиқлари,

қора миналари

қўёш нусха осма чироқлари билан

бир денгиз соҳилидадир бу шаҳар.

Вентиляторнинг айланиши

сустлашиб борар.

Ўртоқлар илгарилаб кетдилар.

Ой ботди.

Манзара юлдузлардан ва тоғлардан иборат...

Сен Сулаймониялимисан, ўғлим Аҳмад,

чинор остида бир нард ўйини билан қўшалоқ ютиб

бир паканани,

тур,

қаҳвахона ёнида керилиб юр,

фавворанинг ёнидан ўт,

мактаб боғчаси, мадрасалар,

Ҳарбий Вазоратнинг орт деворида

қора рўмолли бир хотин

ерга букилиб

дон сочар кабутарларга.

Ва фоҳишалар

йиғма шамсияларин гулдай очарлар.

Мотор яна тақиллаб қолди,

бизни тоғларда қолдирмасайди, мараз...

Не деётган эдик, ўғлим Аҳмад?

Дегрезчилар, яъни ўнг томонда қолур,

тундай Узунчоршига жойлашган

бурчакда, чап қўлда сайёр китобдорнинг дўкони:

Ҳикояи Биллур Кўшк,

олти жилдда Тарихи Жавдат

ва Фанний Табоҳат.

Табоҳат мутфак сўзидан олинган,

яъни таом пиширмак.
Скумбрия дўлмасига жоним бераман.
Ялтираган думидан тутиб
бир бош узум сингари ерсан.

Олдинда отлиқлар сафи,
ўнгга бурилди...

Узунчорши бўйлаб пастга тушасан,
мебелчилар,
маркачилар, тасбеҳчилар,
сен эса, Истанбуллик,
сен ўз қўлларингнинг ҳунарига
ўрганганинг учун
хайрат-ла боқурсан истанбулликларга:
нақадар нафис,
нақадар хилма-хил
ҳунарлари бор, дерсан

Мана Рустам пошо жомеси.

Арқончилар.

Арқончиларда юзларча елканли кемани,
ҳисобсиз карвонларни таъминлай оладиган миқдорда
арқон, каноп ва қўйма тунж қўнғироқлар
сотилар.

Зиндонқопи, бобо Жаъфар.

Узоқда Балиқбозори.

Қуруқ мева дўконлари.

Биз Емиш пристанидамиз:

о, қайиқлари,

миналари,

қуёш нусха осма чироқлари билан
мени васлига зор қилган денгиз...

Сўл орқа ғилдирак тешилганга ўхшайдими?

Тушиб

Кўриб боқай-чи...

Емиш пристанидан

қашшоққина бир катерга ўтириб

тўғри Айюбга —

ният қудуғи томон келдик.

Қўллари тўла-тўла,

оёқлари бир оз қийшиқ эди аммо,

яшил зайтун донаси каби кўзлар.
Қошлари ҳилол каби эди.
Яқинлашдик Қосимпошога, оқ рўмоли бошида...
Ғилдирак пучайиб бормоқда.
Дардига даво топмасак агар...
Шошма, Бобо Жаъфар, кўриш керак.

Уч номерли грўзовик тўхтади.
Қоронғилик.
Домкрат.
Насос.
Қўллар.
Куфурдан ва куфур сўз айтганидан қизишган қўллари
баллон ва эски ғилдиракда ишларкан
Аҳмад хотирлади:
бир кеча фалаж бувисини
 сўридан сўрига кўтариб ўтказаркан
 шўрлик кампир...

Камера пақ этиб ёрилди.
Бошқаси?
Йўқ.
Тоғлар аро дод солиб ҳайқириб
имдод тиламак бекор.

«Сен Сулаймониялисан, ўғлим,
сенинг ёлғиз бошингга берилгандир
 уч номерли грузовик.
Қайда, сенинг бир қўйинг бор эди,
 ўз оёғидан осилган қўйинг.
Сулаймонияли шофёр Аҳмад,
 ечин...

Ечинди.
Майка, шим тўн, кўйлак, қалпоқ
 ва қирмизи қушоқ
Аҳмадни ботинкада қип-яланғоч қолдириб
камеранинг ичига кирдилар ва уни шиширдилар...

.
.
.

Бу — мақоми наҳованддир.
 Денгиз соҳилида бир шаҳар,
 бошида оқ рўмоли.

Соатига эллик чақирим.

Тўхта, умримнинг эгови,

тўхта, токи онадан туғилган каби яланғоч Аҳмадни
томоша қилсин тоғлар,

тўхта, арслон...

Ҳеч қачон

бундай марҳаматли бир умид-ла севмади

ҳеч бир инсон

ҳеч бир қуролни...»

Мацца қилиб кулди бошошпаз Маҳмуд Ашер:

«— Пардон шофёр Аҳмадга, жигар,— деди,—
очиқ гап, пардон.

Эпчил халқдир истанбулликлар,

йигитмисан йигит-да, жигар.

Ҳозир шофёр Аҳмад қайда, ким билар?

Балки шофёрлик қилар Анқарада,

муниципалитет автобусларида,

ёҳуд Муданё — Бурса йўлида кезар.

Биз кетётган поездда бўлишини истарминдиг?

Табийй, учинчи мавқеда...»

Гарсон Мустафо сўзлади маъюс:

«— Улмаган бўлса агар...»

Маҳмуд Ашер жиддийлашди дафъатан:

«— Худо раҳмат қилсин.

Сен ҳақсан.

Кейинроқ ўлгандир, эҳтимол,

балки шаҳид кетгандир ўша пайтдаёқ.»

Такрорлади гарсон Мустафо:

«— Балки шаҳид, кетгандир ўша пайтдаёқ

уч номерли грузовиги билан баравар...

Биласизми, бир сурат бор, Маҳмуд уста,

қаҳвахоналарда деворларга осишади:

Араб саҳросида кун ботар,

ўқ еган бадавий араб қонга беланиб

қумларда ётар,

унинг жайронга ўхшаган шахло кўзли оти

турар тепасида,

искар йиғлаб-йиғлаб эгасини.»

«— Биламан.»

«— Биласан, демак?

Уста, шундай ўйлайманки мен,

шофёр Аҳмад шаҳид кетган бўлса ўша пайтдаёқ

тепасида туриб йиглаганча уч
номерли грузовиги
қузғунлардан, қуртлардан қўриқлаган
Аҳмадни...»

«—Тўғри, жигар,
қўриқлагандир.
Лекин тез бузилар инсон боласининг жасади.
Энди у тоғларга борсанг
шофёр Аҳмаддан асар ҳам йўқдир,
лекин филдираги, темир-терсаги қолгандир
мошиннинг.

Бешафқат фалак бу...»

Бурнини тез-тез тортиб қўйди Маҳмуд Ашер:

«— Хўп энди,
охирини ўқи-чи, қани.»

Сўради метрдотель:

«— Кўпми ҳали?»

«— Йўқ.

Беш-олти варақ.
Бошладим.»

Бошлади гарсон Мустафо:

— Ҳикояи 26 август кечасида
Соатлар икки-ю ўттиздан беш-у ўт-
тизга қадар...
Соат икки-ю ўттиз.
Хўжатепа ёнаётган кўҳна бир тепадир,
на дарахт, на қушларнинг овози,
на тупроқ исига эга.

Кундуз қуёшнинг,
кечаси юлдузларнинг остида
қоялар қад кўтариб туради.
Ҳозир тун бўлгани учун
ва дунё қоронғиликда янада ўзимизники,
янада яқин,
янада кичик кўрин-
гани учун

ва бу палла тупроқдан ва юракдан
уйимиз,
севгимиз

ва ўзимизга доир овозлар келгани учун,
қояликларда саржа қалпоқли навбатчи
силаганча кулимсаган мўйлабини,

Тоғларнинг ҳар ер,

ҳар ерида
гулханлар ёнар.

Юлдузлар шундайин чороғон,

шундайин шодон эдиларки,

саржа қалпоқли одам

қандай ва қай вақт келишлигин билмасдан
ўч олувчи, гўзал ва тинч кунларга инонурди,
мийиғида кулиб турарди маузерининг ёнида
Хўжатепида, кузатув ерида...

Соат уч ярим.

Ҳалимур — Айвали йўлида

бўлинма

ўз вазиятида.

Измирли Али ўнбоши

ғира-шира қоронғуликда

гўёки аскарларин қайта кўрмайдигандек
боқди бир-бир:

ўнгдаги биринчи одам сарғиш эди,

иккинчиси — буғдойранг,

учинчиси дудуқ эди,

фақат бўлинмада унга тенг келадиган
ашулачи йўқ эди.

Тўртинчи бир марта тўйиб атала ичишни хоҳларди.

Бешинчи — отмоқчи эди амакисини отганни

руҳсатнома олиб Урфага кирган оқшомида.

Олтинчи —

ҳайратланар даражада оёқлари катта бир одам

ерини ва битта-ю битта хўкизини

қари мухожир хотинга қолдириб келгани учун,

оға-инилари судга бердилар уни,

ва бўлинмада ўртоқларин ўрнига

навбатда туравергани учун ҳадеб

уни «Арзирумли тентак», дердилар.

Еттинчи — Маҳмад ўғли Усмон эди.

Чаноққалъада, Инёюда, Сакаряда яраланди

ва миҳжа қоқмай

яна бир неча марта яралана олади

ва қилт этмай оёқ устида қола билади.

Саккизинчи —

Иброҳим —

қўрқмас эди бу қадар

оқ тишлари бир-бирига тегиб бунча такилламаса агар.
Измрли Али Унбоши билардики,
қуён қўрққани учун қочмас,
қочгани учун қўрқар.

Соат тўрт.

Оғзиқора — Сўгутлидара мавзен.

12-пиёда дивизия.

Кўзлар қоронгуликда, узоқда,
қўллар яқинда, тепкилар устида.

Ҳар кас ўз ўрнида

қўллар ўз ўрнида.

Батальон имоми —

бўлинмада ягона қуролсиз одам,

ўликларнинг одами,

қиблага қараб бир тол шохчасин

тупроққа тиқиб,

бўйинини букиб

азон намозига қўл қовуштирди.

Кўнгли тўқ.

Жаннат абадий бир истироҳатдир.

Ва енгилсалар-да, енгсалар-да

майдони ғазодан номзодни ўз қўллари-ла беражак
жаноби раббулоламинга шоҳид деб.

Соат тўрту қирқ беш.

Сандиқли атрофи.

Қишлоқлар.

Осилган қора мўйлабли суворий,

чинор остида отининг ёнида турарди.

Чуқурова айғири

қайруғини қоронғулиққа урарди,

тиз қопқоқларида қон,

қантармасида кўпик.

Иккинчи отлиқ дивизиянинг тўртинчи бўлинмаси

отлари, қиличлари ва инсонлари-ла

ҳавони ҳидлар.

Орқада, қишлоқларда қичқирди хўрозлар.

Ва осилган қора мўйлабли суворий

қўлларининг терси билан юзини ёпди.

Тоғларнинг ортида, кофирлар ичида қолган

бир бошқа хўроз бордир

болта пиғли, сутдек оқ бир Денизли хўрози,

кофирлар, ҳар қалай, уни аллақачон сўйиб
ичгандирлар шўрвасин...

Соат бешга ўнта бор,
қирқ дақиқадан сўнг шафақ сўниши керак.
«Қўрқма, сўнмас бу шафақларда юзган ол байроқ».

Тиназтепага қараган Кўмиртепа жанубида
ўн бешинчи пиёда дивизиядан икки эҳтиёт собити
келаётир.

Уларнинг ёши, повчаси
Дорилмуаллимин битирувчиси
Нуриддин Эшфак
«маузер» тўппончасининг тепкисини ўйнаярак
сўзлади:
«— Бизнинг Истиқбол маршмизнинг бир заиф томони
бор,

билмадим, нима деб тушутирсам экан.

Акиф — инонган одам.

Фақат унинг

инонганларининг барига мен
инонмайман.

Мени бу ерда тутган нарса нимадир,
шаҳид бўлиш истагимиз?
Қўшилмайман.

Масалан, қаранг:

«Келажакдир ҳақнинг сенга ваъда этган кунлари».

Йўқ.

Келажак кунлар учун
кўкдан оят тушмади бизга.

Уни биз ўзимиз

ваъда этдик ўзимизга

Бир қўшиқ истайман

зафардан сўнгги

кунларга доир...

Қим билар балки эртага...»

Соат бешга беш бор.

Тоғлар ёришмакда.

Бир ерларда неларнидир

ёндирмакдалар.

Қун оқаргандан оқармакда.

Ҳиди тутди —

Онатўли тупроғи уйғонмакда.

Ва бундай онларда қалбни лочин каби кўкларга солиб
ва нурларни кўриб
ва кўп йироқ,

йироқ манзилларнинг чақирган сасларини
туярак,

мудҳиш ва муқаддас жанггоҳ аро
олдинги сафда, энг олдинги қаторда
дод солиб ўлгиси келарди инсоннинг.

Тўпчи лейтенант Ҳасаннинг

йиғирма бирда эди ёши.

Қумрол бошини кўк юзига ўғирди,

оёққа қалқди,

боқди юлдузлари порлаган муаззам қоронғуликка.

Энди бир ҳамлада шу қадар буюк,

шу қадар шуҳратли ишлар қилмак истар-
дики, бутун умрини ва хотирасини

ва етти яримлик батареясини

йиғлаяжак қадар ожиз санарди.

Юзбоши сўрди:

«— Нечадир соат?»

«— Беш».

«— Ярим соат кейин демак...»

98.956 милтиқ

ва шофёр Аҳмаднинг уч номерли грузовигидан
етти яримлик шнейдерларга, ўн бешлик гаубицаларга
қадар

бутун қуроллари-ла,

Ватан йўлида,

яъни тупроқ ва ҳуррият учун

ўлабилмак иқтидорлари-ла

Биринчи ва Иккинчи армия

ҳужумга тайёр эдилар.

Гира-шира қоронғуликда, чинор остнда,

айғириннинг ёнида турган

осилган қора мўйлабли суворий

калта этикларин солинтириб отига минди.

Нуриддин Эшфак

боқди соатига:

Беш-у ўттиз...

Ва замбараклар ҳайқириғи

ва тонготарнинг нурлари ила

бошланди буюк ҳужум...

Сўнгра.
Сўнгра душманнинг мустаҳкам жабҳалари
йиқилди,

булар
Қораҳисор,
Қораҳисор жанубида 50 ва шарқида
20—30 километрда эди.

Сўнгра.
Сўнгра душман армияси жойлашган истеҳкомларни
ўраб олдик
Аслихонлар атрофида
30 августга қадар.

Сўнгра.
Сўнгра 30 августда душман истеҳкомлари вайрон
қилинди.

1922 йилнинг 31 август куни
қўшинларимиз
бораркан тўғри Измир томонга,
дайди бир ўқ-ла отилган одам
Арзирумли девона эди.

Йиқилди.
Курак сўнгақлари орасида тупроқни туйди.
Боқди юқори.
Боқди олдинга.

Кўзлари ҳайрат-ла ёндилар,
ёнма-ён осмонга қараб ётган ботинкалари
ҳар сафаргидан кўра каттароқ эдилар.

Ва бу ботинкалар яна бир мунча вақт
устидан сакраб ўтган ўртоқларининг ортидан
мусаффо осмонга тикилганча
кекса муҳожир аёлни ўйларди.

Сўнгра.
Сўнгра қучоқлашиб айрилишдилар бир-бирларидан.
Ва Арзирумли девона ғуссага ботиб ўларкан
юзлари ўгирилди тупроққа.

Жим бўлди гарсон Мустафо.
Сўради бошошпаз Маҳмуд Ашер:

«— Битдимми?»

«— Битди.»

«— Чиндан битди, демак.»

«— Чиндан битди, уста.

Яна нимани ёзса тузук эди?»

«— Қайдам.
Сен ҳақсан, жигар,
яна нени ҳам ёзарди.
Кофирни енгдик, кирдик Измирга.
Сўнгра.
Сўнгра жумҳурият бўлди.
Ва лекин...»

Сўзлади Метрдотель:

«— Тилингнинг учида бир гап бор, бошошпаз,
тортинма, гапиравер».
«— Қимдан тортинаман.
Достон битишга битдику-я,
бир оз аччиқ битди ва лекин.
Чўрт узилди юрагим.
Бамайлихотир, гердайиб бораркан
қопқонга тушгандек бўлади инсоннинг оёғи».

Метрдотель ғалати кулди.

Сас чиқармади гарсон Мустафо.
Билежик бекатига кирди поезд.
Ётоқли вагонда, иккинчи бўлмада,
устки қаватда

хуррак отарди Ҳикмат Алперсой.

Гўзал қаҳқаҳали одамдан
асар ҳам қолмаганди уйқуда.
Уйқу қаритганди уни,

кўзларининг рангини яшириб,
нурсиз қолдирганди юзини.

Ва энди ипак пижама ичида олтмиш яшар
бир маст хуррак отарди.

Ва айни шу бўлмада пастки қаватда Бурҳон,
эгнида пахталик камзул
(ҳеч қачон айрилмасди бу камзулидан)
ўтирарди тўшагининг четида.

Сивасли Аҳмад пошонинг тарихини ўқирди.

Калласида бир режа:

вагон қуриш устахоналарини кенгайтирмак,

Поезд Билежикда бир зум тураркан,

боқди деразадан Бурҳон,

деразанинг ёнида сўзлашардилар

поезд полиси ила Метрдотель,

иккиси ҳам зангори формада эдилар.

Бу орада Билежикнинг олтамиш километрча жанубида
Инёюдан ўтиб.
Эскишаҳарга яқинлашган эди
Ҳайдарпошодан 15.45 да
жўнаган поезд.

510 номерли учинчи мавқе вагон.

Йўлак.

Йўлакка чиқди маҳкум Сулаймон.

Сўрашди қортоллик Қозим билан.

Икковидан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Пичирлади қортоллик Қозим:

«— Саломалайкўм, Сулаймон.»

«— Ваалейкум ассалом, ҳамқишлоқ».

«— Тамбурга кел, Сулаймон,

бемалол гаплашайлик».

«— Шу ернинг ўзи тузук.

Нотаниш икки йўловчи каби,

ёнма-ён деразалардан

шунчаки боққандек бўлурмиз.»

Ва шундай қилдилар.

Сўради Сулаймон:

«— Йўл бўлсин, ҳамқишлоқ?»

«— Анқарага. Сўнгра Халил борган ерга.

У турмасига, мен меҳмонхонага»

«— Шундай қилгин, дедиларми?»

«— Ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ,

ўзим шундай ўйладим,

нима гап, нима сўз, билай-чи.

Турманинг деворини бир бор кўрайлик

ташқаридан чамалаб.

Қалай.»

«— Яхши».

«— Бизнинг шоирдан хабар борми, Сулаймон?»

«— Уни биздан беш ой аввал кетказиб юборишди».

«— Биладан.

Д... га кетган.

Мактуб келармиди ундан?»

«— Келарди.

Ҳамқишлоқ, мабодо уни ҳам кузатиб
қўймаганмидинг?»

«— Албатта,

борган жойига қадар.

Фақат бўлмағур жой экан Д...нинг турмаси.
Деворлари ниҳоятда баланд.
Аммо, ошиб бўлмайдиган девор борми, дейсан
оламда?»

Сулаймон кулди.

«— Яхши, лекин сен ёлғиз бошинг-ла
уддасидан чиқсанг агар
қайбирини олдин қочирардинг?»

«— Аввал Жалолни».

«— Демак ҳаммадан ортиқ севасан уни?»

«— Гап севгида эмас, йўқ,
у инсон — шоир».

«— Халил ҳам олим».

Қортоллик Козим ўйлади жавоб беришдан олдин:

«— Тўғри, унинг ҳам ўтиши керакдир, зотан.

Аммо аввало Жалол.

Айтдим-ку шеър ёзади, деб,

Шеър ёзади, тарнов ясамайди, ахир.

Сен ўзинг шеър ёзганмисан умрингда?

Тайёр ёзилганни шариллатиб ўқишни биласизлар.

Мен бу ишнинг қандай қилинишини кўрганман,

боғбонликдан ҳам машаққатлидир бу иш,
қиш чиллада кўк етиштиришдан ҳам
қийин.

Шеър битган палласи, диққат қилдингми,
кўрдингми Жалолнинг юзини,

ҳар сафар гўё ўн беш яшар келинчак каби
тўлғона-тўлғона сўнгалари қирсиллаб,
оғриқлар ичида кўзи ёригандек,

бамисли ҳар сафар дунёни янгидан яратадир.»

Сулаймон ижирғанди бир оз:

«— Қараб турсам, Жалолга сажда қилишдан ҳам
тоймайсан, ҳамқишлоқ.

Зотан халқимизда

шоирларга сажда қилиш одати ҳам йўқ эмас

Номиқ Камолдан буён.

Бироқ сенинг муҳаббатингда

бошқа бир сабаб ҳам кўряпман.

Сени ҳам қўшиши мумкин эди дostonга,
лекин қўшмаган».

«— Қўшмасин.

Мендан ҳам яхшиси, мендан ҳам тўғри сўзини топган.

Ёки тугатибдими дostonни?»

«— Тугатди».

«— Гўзал бўлдими?»

«— Албатта.

Бизда ичкарида уч нусхаси бор.

Бирини сенга бераман.

Бироқ сен ҳамон қишлоқчасига
анархистларча фикр юритишдан воз кеч-
мадинг.»

«— Қандай-қандай?»

«— Ўзингдан ўзинг ишга тушиб кетасан,
қулоқ солмайсан ўзгага.

Сенинг билганинг бўладиган бўлса агар
сен, мен эмас,

бунинг масъуллари айтар
аввал кимдан бошланажагин».

Хўмрайди қортоллик Қозим.

Ажойиб бир таҳлика ўтди бўриникидай сариқ кўзлари-
дан:

«— Хўп, яхши, англадик.

Халил билан у ерга бориш ҳам хатоми?

Эскишаҳарда тунаб, ортга қайтайми?»

«— Йўқ, ҳамқишлоқ,

ҳатто менинг қамоқхонамни ҳам
Фуодникини ҳам бир йўқла.»

Бахтиёр ёйилди тишсиз бола оғзи қортоллик Қозимнинг,
ҳатто қичқириб юборди:

«— Оббо Сулаймон-е!

Оббо бугдой палови-е!»

Сулаймон хавотирланди:

«— Бақирма, ҳамқишлоқ»---

деди-да, овозини чиқармай кулди.

Бутун ўртоқлар биларди бугдой палови тарихини.

Саккиз йил аввалга оид ҳикоя.

Сулаймонга берилганди қортоллик Қозим ила
суҳбатлашув иши.

Булутсиз бир ёз кунни эди.

Ҳорғин ва ўларча оч эди Сулаймон

Қозимнинг боғига боргани замон.

Фақат қуёш остидаги сабза экинзор

яшил ловия эгатлари кўзга ташланар,

бу ерда жимжитлик ҳукм сураб эди.

Ер бетиде етилиб пишиб турар қип-қизил помидорлар.

Сўри тагида ўтирарди Козим.
Узоқда жўхоризор ичра эгилиб
кўринарди оқ рўмолли бир хотин.
Мовий туман босиб келар чорбоғ ортидан.
Зайтунёғи ва сиркали кўк шакароб,
пишган гўшт ҳидлари бор эди ҳавода,
чорбоғда бир соатча суҳбатлашдилар.

Сулаймон эҳтиёткор ва айёр,
Козим ҳазилкаш ва жасур.

Қовурилган гўшт иси ҳавода ҳамон,
минут сайин оширар Сулаймоннинг иштаҳасин.
Ниҳоят мовий кўзли, ялангоёқ бир қизча олиб келди:
бир кастрюль, икки ёғоч қошиқ,

икки бош қуруқ пиёз.

«— Марҳамат» — деди, очди Козим кастрюль қопқоғини.
Сулаймоннинг олдига қўйилган бу ош
шундай бир ёвғон буғдой палови эдики,

буни кўриб унинг ҳафсаласи пир бўлди,
афтани буриштириб кесатгандай минғирлаб қўйди:

«— Ташаккур, Козим афанди, қорним тўқ.»
Кулди сариқ бўри кўзлари қортоллик Козимнинг
ҳар ҳолда кўп кулган шу тахлит

Насриддин Афандининг ҳам кўзлари,
буғдой паловини қайтариб юборди Козим.

Қовурилган эт, шакароб,
ҳолвойтар келтирдилар
ва икки шиша қирқ тўққизлик.

Уятчан, лекин жасур,
барча ҳужумларга ҳозир
ея бошларкан Сулаймон,

аста сўз бошлади қортоллик Козим:

«— Қишлоқилар буғдой палови ейдилар,
биласиз,

сиз ҳам камина қишлоқи учун
жон куйдирганингиздан...»

Сулаймон кесди сўзини Козимнинг:

«— Ҳақсан, Козим афанди, — деди, —
аммо мен ҳам ҳақман,
қовурилган гўшт
буғдойпаловдан яхши.

Лекин истасанг уни ҳам олиб кел,
туширамиз ҳолвадан аввал...»

Ва шундай қилди Сулаймон,

лекин қутқармади уни бу иш ҳеч қачон
шу кундан бошлаб —

«буғдойпалов Сулаймон» деган
лақабдан.

Бутун ўртоқлари биларди

буғдойпалов ҳикоясини,

қортоллик Қозим такрорлади:

«— Оббо Сулаймон-е!

— Оббо буғдой палови-е!»

Индамади Сулаймон.

Поезд деразасидан тупурди кечанинг қўйнига,

сўнгра эгилиб гапирди

пастда

поезд билан ёнма-ён кетётган аллакимга

сўзлаган каби:

«— Оллоҳ ила орамиз қандай, ҳамқишлоқ?»

Қозим жавоб берди энсаси қотиб:

«— Ўзинг билгандек.»

Терс гапирганидан мамнун бўлди Сулаймон.

Қозим давом этди:

«— Оллоҳсиз яшай олур инсон,

аммо яшаши мумкин оллоҳ билан ҳам.

Меникига ўхшаган бўлса —

сувга, собунга тегмаган асло

сиёсатга суқилмаган бир оллоҳ.

Тумор каби бир нарса, Сулаймон,

раҳматли отамни хотирлагандай бир гап.»

Сулаймон кулди:

«— Кўриниб турибдики,

бу нарса устида кўп ўйлагансан

айёр деҳқон бўлсанг ҳам қочгани эшик

тополмайсан.»

Жавоб бермади Қозим.

Қанча гап бўлмасин,

инонарди оллоҳга,

булғорларга ғаним эди у.

Шу қадарки

дарҳол аразларди дунёдан,

кейин эса топар эди тасалли:

«Ахир Болқон урушида бу миллатнинг ҳомиладор

хотинларга

қилган ишлари ғирт аблаҳлик эди-ку», деярак.

Оёқ товуши келди.

Козим ва Сулаймон ўгирилиб қарашди.
Йўлакка чиққанди Сакаряли Шокир.

Эшикларга урила-урила,
илписанг оёқлари устида
сув тўла қоринни кўтариб

яқинлашди уларга.

Оғзининг ичида йиғлаётган бир сивизга бордек:

«— Билежик ҳали узоқми?»— деди,

Сулаймон чўчиди.

Козим кулди.

Сулаймон жавоб берди.

«— Билежикдан аллақачон ўтиб кетдик»

Козим гапга тиқилди.

«— Уйқудамидинг?»

«— Уйқу қаёқда дейсиз, ҳамшаҳар.

Билежик қолиб кетди, де

Энди бизни қаерда туширишаркин?

Мен энди нима қиларкинман?

Қаёққа бош ураркинман?»

Ортиқ кулмас эди қортоллик Козим.

Такрорларди ҳадеб Шокир ҳам

қўллари-ла қуруқ бошини муштлаб:

«— Оҳ, мен энди нетарман?

Мурдам қолар поездда.

Темир йўлга отарлар.

Қузғунга ем бўларман.

Оҳ, мен энди нетарман?

Қаёққа бош урарман?»

Кўзларини ерга қадаган Сулаймон чурқ этмасди.

Ва ҳеч қачон орқага қайтармаслик учун

Шокирни ой нурида силкита-силкита олиб кетарди

(ортиқ бу такрорланмас,

ортиқ бу охиргиси.

Оҳ, мен энди нетарман?

Қаёққа бош урарман?)

гуссали тақа-туқлар билан 510 номерли

учинчи мавқе вагон.

VII

Куннинг ранги оқарди.

Муаззам

муз шиша каби эди кўк юзи.

Сахро тақир ва қаттиқ эди.

Оҳак, лой ва қоратикон туз.
Кенг долғалари-ла қотган тепалар.
Тобора ортаётган шамоллар каби
ойдинлик

сурди қирлар устидан
қизил,
мовий,
сарик
булутларни.

Зотан ҳар сафар
қуёш ботаркан ва туғаркан
келарлар қирларнинг устига
бошқа дунёлар сингари
булутлар...

Қуёш тезда юксалди ярим найза бўйи,
мана ман деб ўзлигини кўрсатди саҳро:
бир иқлим янги туғилган бир сайёрадан
ойдаги водийларнинг ғуссали сувсизлиги,
на бир том,
на бир ғилдирак изи,
на-да даъвати меванинг
инсон қўлларига узанган,

ҳайвонсиз, ўтсиз,
ҳеч бир нарса бермак истамайдирган
сўнгсиз ёлғизлиги.

Боққан сари бу ваҳший тупроққа инсон
ўз аждодининг урушга чорлаган
илк наърасини ҳис қиларди юрагида,
бир қоянинг остида
тўсмак бўлиб йўлини
ҳаммалари биргаликда, ҳайқириб, қувлаб
енган каби мамонтни,
енгмак бўларди уни.

Юқорида тарқалди булутлар.
Ҳайдарпошодан 15. 45 да жўнаган поезд
кичкина, лекин жасур ўйинчоқ каби
кесиб борарди саҳрони.
Ниҳоят бир одам кўринди.
Бир ўзи, бир эшакнинг устида.
Бир қишлоқ кўринди ниҳоят
(дарахтсиз ва дарчасиз)
тупроқ ва тезакдан иборат.

Бир қизча чиқди ернинг остидан,
ўзи чувринди, лекин каттакон кўзани орқалаб олганди.
Қараб қолди поезднинг ортидан.
Юмалоқ бурни-ла искади ҳавони.

Кулди.

Кулдиргичлар пайдо бўлди ёноқларида.

Отаси йўқ эди Заҳро қизнинг.

Не учун йўқ эди?

Балки бир ёқларга кетиб,

келмаганди қайтиб.

Қайтиб келар эҳтимол,

балки бугун пешин чоғи чиқиб келар

чўлнинг қаъридан.

Онаси ичкарида ҳануз уйқуда эди Заҳро қизнинг.

Аммо «балки»си, «ким билади»си йўқ,

муҳаққақ

у қайта уйғонмас ортиқ.

Чойшабсиз, қора кўрпа остида

ётар яланғоч

у қайта уйғонмас ортиқ,

яйраб сакраётган бургаларнинг ичида,

тарашадек қотиб,

узундан узун.

Саҳро узра куларди беш яшар Заҳро қиз,

ўликнинг қўйнидан чиққани ҳолда

нима бўлганини фарқлай олмайдиган даражада

дунёдан беҳабар

ва дунёдан ўта хабардор:

бўйидан катта кўзани кўтарадиган,

поезднинг ортидан бахтиёр боқиб

саҳро ҳавосини шимадиган

ва куладиган даражада.

Поезд яқинлашарди Етимасъудга,

дафъатан бекат антенналари

чапда яланг тепаларнинг орасидан,

отилгандек юқори, ҳатлагандек илғари,

устунлари-ла симлари

юксалдилар.

Булар такаббур ва бепушт тупроқ ўртасида

инсон зотининг меҳнати,

ақли

ва умиди каби гўзал эдилар.

Ўтимасъудда тўхтади поезд.
Ўтимасъуд намунали бир қишлоқ бўлса керак.
Шунга кўра,

намуна мактабларидан тортиб
то қоп-қанор намунасигача
барча намуна, ўрнак ва моделлар сингари
сохта ва ўлик эди.

Муҳаррир маҳкум Халилнинг
бундай ўйлашига қарамай
чилангар маҳкум Фуодга
Ўтимасъуд қишлоғи ёқди.

Жўнадн поезд.

Ўнг томонда ниҳоллар экилганди.
Кўпчилиги акас дарахтлари эди.
Кўрққан, ваҳм босган тарадудли эдилар.
Холбуки жасурдир аслида — акаслар
ва қаноат бобида туяларни ҳам ортда қолдириб
бу тупроқда ўрнашмак учун
Анқарадаги пудратчилардай пора еганди ҳар бири.
Маҳкум Халилнинг бундай ўйлашига қарамай
маҳкум Фуод мамнун эди акаслардан.

Поезд Гази бекатида тўхтади.

Бир такси борарди асфальт йўл устида, Анқарага.
Уч учувчи бор эди таксида
ва анор гулидек бир хотин.

Хотин пилот Юсуф ва радист Вадод
ўртасида эди,

шофёрнинг ёнида эди
механик Раҳми.

Ёши ўн саккизда Раҳми човушнинг.

Ёш ва ҳайрат ичида
каламушга ўхшарди
узуи, қорамағиз шакл-шамойили.

Кўк-қўргошин мундирида галстук,
қуйиб қўйгандек

ҳаммаси ўз ўрнида.

Ўн саккиз ёшда эди механик Раҳми човуш,
ўн саккиз ёш.

Ўн саккиз ёшда юрак сопқон тошидек отилур
ва бошимиз елкамизда эмас,

қаерларда, қайдадир?

Ўн саккиз ёшда хотирасиз ётилуи,

ўн саккиз ёшда — олдиндадир — шуълалар:

бир ёни денгиз, дарё,

бир ёни ям-яшил ўрмон,

бир ёни тубсиз жаҳаннам,

бир ёни бизнинг-ла бошланган дунё,

бир ёни кунлик, қуёшлик,

бир ёни рўё,

бир ёнда чалқанча ёт, юлдузларга боқ,

бир ёни теп-текис

кўз қамаштирувчи кўшк,

бир ёни чанг, туман,

бир ёни бўм-бўш,

пашшалар — фил, бургалар — туя,

минглар мингларга қоришар,

ўн саккиз ёшда хотиралар устида ўйлангмайди,

гапирилади, холос.

Бироқ механик Раҳми нимани ҳам гапира оларди?

Ҳаво флоти мактабига кирмасдан аввал

турма боққолнинг дастёри эди.

Сабил тўрваларни, қаланғи-қасанғи тобоқларни

ҳеч қачон

лим-лим тўлатолмай

кунжут ҳолва, қуруқ ловия

ва кўмир ташиди бир ярим йил

тош дўкон — темир дарвоза орасида.

Механик Раҳми нимани ҳам гапира оларди?

Бошланғич мактабни оч-пахор,

аттордан ўғирланган қаламларни-ла

битирганинимни,

йўқса отаси (қора соқолли парвардачи) ўлганидан сўнг

онасига ўзи жазманлар келтирганинимни?

Нимани ҳам гапира оларди механик Раҳми?

Турма боққоли паҳлавон Ҳусайннимни?

Орт оёқларида турган қари айиқ каби Ҳусайн

айланиб юрарди қоронғу дўконида тўнғиллаб.

Овози қизчанинг овозидек

нозик, баъзан қаҳрли бўларди

севинганда ё сўкинганда.

Устасидан калтак еркан,

Раҳми дарҳол чордона ўлтирар,

кафти билан юзларин ёпиб,

бармоқлари орасидан боқиб,

айёр ва маъсум куларди

боққолнинг хотинига.

Эллик ёшларда эди боққолнинг хотини.
Қоп-қора, танғиб ўралган рўмоли.
Оёқлари қилтириқ, кўкси теп-текис.
Сочлари ва тишлари ясама.
Фақат ишониб бўлмайдиган даражада мовий,
хоин ва адабсиз кўзлари ила
неларгадир тайёрларди балки Раҳмини.

Раҳми шундай ўйлардики,
ортиқ бу дўкондан ташқарига чиқолмас:
дастёрининг одам бўлишини истармиди баққол Хусайн?
«Бу ерларда шу тахлит ўтажак юзлаб, минглаб,
ҳисобсиз йилларим.

Қачонлардир бир кун
шу қоронги бурчакка
ёнғоқ қопларининг тагига
қазилажак мозорим...»

Нимани ҳам гапира оларди механик Раҳми,
Ҳаво флоти мактабига қандай кирганиними?
Бир муаллим бўларди турмада.

Ичкарида жазоси, ташқарида ошна-оғайниси кўп эди.
Қулоқлари катта, бўйлари калта,
бир девона каби кўринарди одамга.
Ишонмайсиз албатта,
бир оқ текин ёзиб берарди
маҳкумларнинг аризасини.

Назоратчи Мамадни ташқарида ишга киритди.
Ўлимга маҳкум этилган бир одамни олиб қолди дорнинг
остидан.

Жондан азиз дўсти эди мудирнинг.
Ҳолбуки ҳафта ўтмай, унинг номига
жуфт ойлик солинган бир конверт келарди.

Бир суннатчи турмада ётиб чиққанди.
Ўғри, аскиябоз, тутқаноқ, дев каби одам,
бир кўзи кўр.

Ҳаваскор артист,
халқ уйида режиссёр.
Режиссёрга жўнатди Раҳмини муаллим,
(баққол Хусайндан яширин),

Раҳмини шубаъ раисига йўллади режиссёр
(раис тоғаси эди)
ва Раҳми кирди ҳаво флоти мактабига.
Нимани ҳам гапира оларди механик Раҳми човуш?

Бирор марта сакраган ҳам, учган ҳам эмас,
ер юзида эди иши
ва жалб этолмасди анор гулига ўхшаган
бир аёлни
бостирмада моторларнинг
тозаланиши.

Раҳми човуш
шофёрнинг ёнида ортга ўгирилган
кафтлар-ла ёпганди юзини
(ким билар нечун?)
ва бармоқлари орасидан маъсум
ва айёр кулимсирар эди
анор гули аёлга.

Аёлнинг кўзлари
баққол хотинишки каби адабсиз эди,
(лекин хоин ва мовий эмас,
юмшоқ ва яшил ва
сурмалар ичидан Раҳмига сузилмас эди,
балки шундандир Раҳмининг юрагидаги
ҳафиф бир тиш оғриғи каби оғриқ,
ва бир тишлам алам)

аёлнинг кўзлари сузилиб боқарди
учувчи Юсуфга.

Сурбет, йўғон ва малла эди учувчи Юсуф.

Чап қоши устида жароҳат изи
шўҳ ва тантиқ болақайнинг инжиқликларин
ифода этарди оппоқ юзида.

Анор гулига ўхшаган хотин
(ўттиз, ўттиз бешларда,

анор гулига ўхшаганлиги эса, лаб бўёғидан
ва ипак кўйлагининг шарофатидан эди)

дўмбоқ бармоқларини теккизди

Юсуфнинг жароҳат изига.

Кўзлари адабсизликларини йўқотмай
ғалати бир изтиробга чўмиб,

эгачи, ҳатто бир она овози ила сўрди:

«— Бу недан бўлди, бундай?»

«— Буми?»

Ҳеч нарсамас, яранинг ўрни.»

«— Болалигингда дарахтдан йиқилганмидинг?»

Кинояли кулди учувчи Юсуф

(қаҳваранг чарм куртка кийганди
мундирининг устидан.

Шарфи қалин, дағал матодан эди):

«— Дарахтдан эмас, икки минг метрдан.»

«— Икки минг метрдан?

Минорадан ҳам юксак?

Вой тавба.

Аэропландан, йўғ-е, самолётдан
тушгансан, демак?»

«— Тушдим, десам тўғри бўлмас,
ўзим сакрадим.»

Учувчи Юсуф

аёлга марҳамат-ла кулимсираб

сўзлай бошлади ортиқ очилиб:

«— Тажриба учувда бўлгандим бир сафар

Эскишаҳар устида

капитан Рифат-ла бирга.

Ҳадеб команда бераверар менга, бераверар,

ҳолбуки ҳеч вақони билмайди ўзи,

бир чидадим, икки чидадим,

ниҳоят аччиғим чиқди,

отиб юбордим ўзимни.

Парашют кеч очилди бир оз,

қошимда қолди жароҳат изи.»

Тинди,

бола лабларининг чеккаси-ла

илова қилди яна:

«— Ҳеч қисси йўқ!»

Аразлагандек бирдан сўраб қолди аёл:

«— Нечун бу касбни тапладинг?

Қўйиб юбормасдим мен сени, агар

(агар онанг бўлсайдим

дейишига оз қолди),

хотининг, йўғ-е, қайлигинг бўлсайдим.»

Отасининг овози-ла (кема капитани)

жавоб берди Юсуф:

«— Хотинлар бундай ишларга аралашмайди.

Бизнинг касбдан устуни борми?

Устуни, шарафлиси?

(энди ўзининг саси).

Қараб тур, урушга кирайлик ҳали,

у замон билурсан менинг ким эканлигим.

Сўнгра, шундай,

ҳаволарининг истиқлолини

йўқотган миллат

(энди радио дикторининг овози билан
гапирарди)

Йўқолмакка маҳкумдир.»

Аёл ботирди ёрқин қизил тирноқларини

Юсуфнинг тизига:

«— Жоним,— деди,— жоним,

биламан сенинг кимлигингни;

ҳозир ҳам биламан,

аммо, жоним, уруш бўлмасин фақат.»

Радист Ваодод човуш ҳам

(ўн тўққизда, буғдойранг, нозик ва новча)

айни шу фикрда.

Қўрқоқлигидан эмас,

(балки қўрқарди тунда ёлғиз ётмакдан,

отасидан қўрқиши ҳам муҳаққақ эди,

лекин жангга кириш қўрқувин

ўйламаганди фақат.)

айни фикрда эди Ваодод,

кечикмаса дея ўйларди

электр дўконини очмаги.

Чунки уруш битар-битмас

аскарликдан чиқиб

очмоқчи эди дўконини Измирда.

Отаси маъмур эди Ваодод човушнинг

тижорат қилмакка боғу роғи бор.

Ваододни ғирт дангасалигидан

тарбия олсин учун

учувчилик мактабига берган эдилар.

«— Тўғри,

биз урушга кирмаслигимиз керак»— деди.

«— Шундайку-я,— ҳафсаласизлик билан гапирди

учувчи Юсуф,—

отаннинг босиб қўйган олтинлари кўп-да.

Дўкон иши маълум.

Аммо жангга кирмасак агар, бўтам,

биз пилотлар не қилармиз, қани айт?

Таксига ўхшаб ташиймизми йўловчиларни?»

«— Олиб қочма, пули мўл граждандан флотининг...»

«— Шундайку-я ва лекин

гап пулдами,

тупур граждандан флотига,

мундир керак, азизим, мундир.»

«— Юсуф, жоним,

борди-ю, шу ёшингда ўлиб кетсанг-чи?»
Човушларнинг учови-да ҳайрат ила боқдилар
аёлнинг юзига.

Механик Раҳми елкасин қисди,
кулди радист Ваод,
жавоб берди учувчи Юсуф:

«— Нима қилибди?

(учовининг номидан сўзлар)

Ёлғиз жангдами ўлурлар фақат?

Бир ҳафтагина аввал

лейтенант Али билан бош човуш Ҳасан

ийгирма метрдан майдонга қулаб

кўмир бўлдилар.

Бундан бир ой олдин ҳам

тоғларга урилиб чилпарчин бўлди

Шаҳоб ва Салим,

бундан олдин... э, санаб саноғига етиб бўларми-
ди?

Улим бўлса ўлим,

зотан ўлимни назарда тутмасдан

жангга кириб бўларми?

(Бунни, у гўё мақтангандек сўйларди,

фарқига бормасди ўлимнинг ахир,

ийгирмада эди у,

ўлим шундай маъносиз бир нарса

унинг учун бу замон.)

Машинист Раҳми сўзга аралашди

(айтмакчи бўлган гапдан мағрур, бахтиёр,

шундайин бахтиёр гапга аралашганидан):

«— Бизнинг Рашид човуш

менга ўхшаб механик

менинг ёшимда,

балки бир оз каттароқ

Гелибўлуда севар эди бир қизни.

Қизни бериб юбордилар бошқа бировга.

Рашид орланди бундан.

Ўқув самолётига ўтириб —

механикларга учиш манъ этилган бўлса-да —

никоҳ кечасининг эртасига эрталаб

санчилибди поччамизнинг томига тўғри.

Уй-муй, қиз-пиз, Рашид, поччамиз,

кўйиб кул бўлибди бари баробар...»

Учувчи Юсуф ёндан маммасини сиқди аёлнинг

ва минғирлади бир қўшиқнинг илк сўзларини:

«— Девонасан, девона кўнглим...»

Сўнгра бақирди маст кишидек дафъатан:

«— Улим бўлса, ўлим-да...»

Шаҳардан чиқиб кетганди уларнинг таксилари алла-
қачон.

Этлик боғлари кўринди қаршида, чапда.

Пастда, олдинда Анқара қалъаси.

Баҳор кунларининг тонгида, асфальт йўлда
сарин сув жилдирашига ўхшарди филдиракнинг овози.

Майин бир қўшиқ айтарди мотор,

шофёрнинг измида машина,

(ҳеч бир ҳайвон моторчалик бўйсунмаган инсонга)

машина чўнтак соати каби

ишларди меъёр билан.

Тўғри босиб келиб

филдираклар остига кириб кетяпкан асфальт йўлга

боқарди шофёр.

Юракда нурли ҳалқалар кенгайиб,

кенгайиб борар.

Ипподромга яқинлашдилар.

Шофёр ташлаб юборди

жуда ўзини,

гўёки дам олиш уйида креслода ўтирар.

Ёши қирқларда бор эди.

Соқоли олинган эди.

Яқин ўртоқларидан эди

турмадаги шоирнинг.

(Ким билар,

шофёр Аҳмаднинг дostonдаги саргузаштини

балки ундан олгандир шоир.)

Мароқ-ла тингларди у, курсантлар суҳбатини.

«— Эски армиядаги суворийларга ўхшайди

ҳозирги учувчилар,— деб ўйларди.—

Уларнинг ҳам формалари келишган эди,

буларники ҳам.

Улар ҳам энг ёшлардан танланарди,

булар ҳам шундай,

ўлимга энг яқин улар эди у замон,

энди булар.»

Ва боқди такси кўзгусидан Юсуфнинг юзига:

малла ва сурбет бўлган
 ва юз чизгиларига ҳаёт
 бутун ҳашамати-ла тўлган.
 Боқди Юсуфнинг юзига,
 радист Вадодга боқди,
 боқди ёнида ўтирган механик Раҳмига.
 Ҳаммасининг пешоналари тиришсиз,
 ипак қоғоз сингари силлиқ,
 ҳаммасининг юзида очлигини
 ўзи ҳам билмаган оч юз.
 Ҳали озгина умр кўришган,
 ҳали хотиралари оз,
 юзлари шундай енгилки
 ўлимга ҳам шундай енгил бора олурлар.
 Ипподромнинг ёнидан ўтдилар.
 Қаршида яп-янги бир шаҳар:
 кибор ва музаффар,
 овлоқдалигин инкор этарак
 чўлнинг ўртасида
 қад кўтариб турарди
 ўзига беҳуда сарфланган
 маблағларни кўз-кўз қилиб.

Утдилар стадион ёнидан:
 ҳозиргина тикилган кўйлак каби
 ажабтовур оҳорли,
 ажабтовур дазмолланган
 гўё шаҳарга эмас,
 витринада манекенга
 кийдирилган сингари турар.

Шофёрга юзланди аёл:
 «— Тўхтанг, шу ерда тушишим керак,»— деди.
 Аёлнинг сезгирлигига тан беришди курсантлар:
 Ким билади бу ёғи нима бўлишини,
 ахир офицерлар ҳам ҳайиқиб ўтишар
 Марказ Қўмондонини Темир Алидан.

VIII

Ҳайдарпошодан 15.45 да жўнаган поезд
 кирди бешовқингина Анқара вокзалига.

Соат саккиздан чорак ўтарди.

(Кечикди беш дақиқа.)

Анқара вокзалига баҳор:

станция полисида

пинҳона бир ташвиш орттириб,

учинчи мавқе кутиш салоида

қишлоқлардан келган қурувчи ишчилари билан

ва буфетда семиз қохуга ўхшаган Истанбул ҳасрати
билан келар.

Анқара вокзали тозадир,

тинчдир

ва яп-янгидир.

Бироқ мрамрларининг ярқирашига қарамай

тушунилиши ғоят қийин (ёхуд ғоят осон)

бир нарса бордир шамолида,

бақириниш, югуриш

баланд овоз билан кулиш манъ этилган

Анқара вокзалида.

Ҳаттоки,

жўнаяпкан поездлар

ҳайқирган замон

гафлатда турган инсон

чўчиб тушар, бошқа бир дунёнинг нидосини эшитгандай.

Маҳкумлар тушдилар поезддан

тугунлар ва жандармлар-ла.

Кишанлар осилганди яна.

Боришарди ўзларига қизиқиш уйғотмасдан

(ёхуд уйғонган қизиқишларга бефарқ).

Фақат бир аёл бир аёлга:

«— Булар немис жосуси» — деди —

(оқ сариқ эди Сулаймон).

Маҳкумлар йўлга тушди

жандарма марказига қараб

(у ерда алмашув вагонларин кутишлари керак).

Бир қишлоқи ҳаммол таширди тугунларини.

Қимсасиз эди кўчалар:

балки эртадир,

балки кеч,

балки ҳаракат бошланмаган пайтдир,

балки деворларининг ортига

чекилгандир ҳаёт.

Тўда-тўда,

қабат-қабат,
мармар,
бетон
ва асфальт.

Ва ҳайкал,
ва ҳайкал,
ва ҳайкал,
инсон йўқ фақат.
Кейин саҳро:

ҳеч кутмаганда,
ҳеч нарсага қарамай
шаҳар ичига қадар кириб борган

ва яна дарҳол

тупроқнинг сўнгисизлиги...

«— Сулаймон,— деди маҳкум Халил,—
шаҳар ва саҳронинг курашига боқ.»

«— Кўриб турибман,
ҳануз оёқ тираб турса-да
енгилмоқда саҳро.»

Тўхтади чилангар маҳкум Фуод,
ингичка мўйлабин силади кишанининг темири билан,
дастгоҳига боққан каби шаҳарга боқди.

«— Менга, ўртоқлар, Анқара шаҳри ёқди,— деди,
қурилиш ишларига-ку унча ақлим етмайди-я,
аммо ишчиларимизнинг ҳалол меҳнат қилгани
шундоқ кўриниб турибди.

Қойиллатишибди азаматлар...»

Боқарди осмонга маҳкума Малоҳат:
осмон — мовий,

бепоён,
осуда.

Хўп,

резинка тўп.

Болалиги тушди, қизи тушди ёдига.

Тўпингни от ҳавога

ҳавога отгил, қизим

Қизимнинг тўпи йўқ.

Истанбулга мактуб:

«Она, қизимга тўп олиб бер,

катта, қип-қизил бўлсин,

сот, менинг кумуш зинакларимни.»

Тўпингни ҳавога отгин, қизим,

ҳавога от.

Қаерда ўйнайди тўпни?
Осмон кўринмас бизнинг кўчада.
Ҳавода булут,
сен буни унут, унут.
Ҳавода кезиб юрган

ёлғиз бир булутни
кўрди Малоҳат:
гўдакнинг кўйлагидек мўъжаз
ширин ва оппоқ эди,
чексиз чеғарасиз
кўк юзида сузарди жилмайиб.
Қаршидаги тош йўлда эди талаба
(маҳкумларнинг ортидан эргашиб келишни қўймасди),
боқди Малоҳатнинг боққан ерига.
Булутни ва осмонни кўрди,
хотирлади Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» китобин.
Ернинг можаросин кўнглингдан чиқар,
осмонга қара, осмонга, бутун бахт осмондадир,
қўрқувсиз, сафолатсиз,
кенг,
юксак,
осуда,
катта сирини у ерга ёйгандир ҳаёт...

Кулди.

Муаззам қарияга сақлаб иззатин:

«Ер юзида енгилмак,

умид узмак инсонлардан —

дея ўйлади,—

қатағон замонларнинг фалсафасидир».

У шуларни ўйларкан,

юқорида, сўнгсиз мовийликда

гўдак кўйлагига ўхшаш булутни

ёрган каби пичоқ-ла

йиртиб ўртасидан уч моторли самолёт ўтди.

Боқди самолётга талаба,

ўйлар бошида чаппор урди бирин-кетин:

«Техника

тер ва қон ичида халоскорлик келтирган,

техника

электр, мотор, мазут,

пастга қараб шўнғир учувчи.

Мен Эмиргон ўрмонида арғимчоқ учарканман,

чинор,

арғимчоқ,
 ғув келиб, ғув кетиб
 солланиши керак...
 Учувчининг мияси айнаб,
 бир бомба ташласа,
 ёки пулемёт ўтига тутса
 Лондон, Белград, Роттердамни...
 Толстой — буюк одам,
 нима десанг де.
 Душман аскарларининг суҳбатини шундай ажойиб тас-
 вирлаган,
 Севастополь жангидаги хотиралардан олган буни,
 Севастополь ёнида ётган кемалар,
 «Уруш ва тинчлик»нинг французча таржимасидаги ёзув-
 лар:
 Отишма тинган пайтларда йкки душман қўшинларининг
 аскарлари
 бир жойда тўпланиб
 англамаганлари ҳолда бир-бирларин тилини
 дўстона кулишарлар,
 елкасига қоқардилар бир-бирларининг.
 Урушни ҳозирлаганларнинг руҳи ёнида
 аскарларники нақадар юксак,
 уларга, миллатингиз бошқа, дея,
 уларга, инсон ва биродар эмассиз,
 душмансиз, деганлар...»
 «Қани энди Толстой қадар буюк ёзувчи бўлсам.
 Севгилим,
 қўлингни бер,
 ўпмакчи эмасман,
 етаглаб бормоқчиман
 янги дунё яратган қўлларинг орасига.
 Бу шеърни битириб бир ерда бостира олсам
 Селма севинар нақадар.»
 Муюлишда кўринди вилоят жандарма маркази.
 Икки қабатли бир бетон бино.
 Мағрур қад кўтариб турарди тахта уйлар ўртасида:
 иккинчи қўлда анқарали пудратчилар ёллаган
 мажор усталарининг кубик услуби.
 Малоҳат эркаклар палатасининг олдида
 сўрида қолди.
 Ечилди кишанлари,
 хона-хоналарга қамалди эркаклар

тугунлари билан бирга.

Цемент яланг, ярқироқ.

Сулаймон:

«— Чарчадим-ку,»— деди,

бошини деворга суюди.

Ва йўгон овозда озгина хушчақчақлик,
озгина ҳасрат билан

бошлади севган қўшигин минғирлаб:

«Кел, ҳаётни ичайин,

кел, ичайин бўсадан қадаҳлар билан.»

Ғоят жиддийат ила газета ўқир Фуод.

Халил

хотирлаётганини пайқамай хотирламоқдадир:

Полисоҳоналар,

жандарма назорати,

турмалар,

ҳар бири чатноқ юрак каби урар

аламларнинг ўйида,

босиб ўтар чақиримлар,

тошлар каби турар

йўлларининг бўйида.

Жандарма назоратининг биринчиси чегарага яқин жой-
да эди,

ҳам исёнкор денгизга ва жўхори далаларига яқин,

ҳукумат қўналғасининг тагида эди:

бўккан кема қолдиқларига тўла,

деразасиз,

симсиёҳ

теранликда.

Халил чўнтагини зўрға топган эди,

не машаққат билан гугуртни ёққан эди.

Ҳаво ўлган одамнинг жасади каби

яланғоч ва хаста эди,

турарди ёришмасдан

қандай бўлса шундай қоронғилигича.

Бақирди, тақиллатди эшикни ўшанда Халил

ва човуш шам келтириб қўйган эди.

Ташқарида, қуёшнинг остида

соат эрталабки тўққиз эди.

Халил инсон ҳидини туйганди,

юрганди у томон

қўллариди шам,

Инсон:

кўзларининг ортида:

яширинган.

Инсон: қора, узун мўйлаб,

ташландиқ бир уйнинг деразаси сингари

ойнасиз,

қоронғу

ва оёқ томонда эди эзилган умуртқанинг

устида.

Оқимга қўшилиб оқиб кетишидан қўрққандай

инсонни гирдобга занжирлаб қўйгандирлар оёғидан.

Халилнинг саломига алиқ олмади инсон,

кўзларининг ичинда ўзи ёлғиз қолди у.

Жинни,

савдойи,

хафақон.

Уч кечаю уч кундуз жинни билан ёлғиз

қолдирдилар Халилни.

Жинни занжирга боғланган,

Халил кетма-кет шам ёқарди.

Сўнгра чиқариб уларни,

ташладилар бир кеманинг омборига.

Етти куну етти кеча йўл босишди.

Ва Истанбулда кўприкдан ўтиларкан,

(Халил ва жинни бир занжирга боғланган,

икки ёнда эса найзалар)

кетларидан бола-бақра эргашди.

Даставвал ниҳоятда ори келди Халилнинг

сўнгра бирдан хотиржам тортди.

Бу хотиржамлик тарк этмади уни

сўнгра ҳеч.

Ҳар сафар уйга бостириб келишганда

ўша хотиржамлик ила очди эшикни.

Ва полисхонада ҳар сафар турганида

сўйилнинг остидан

(ёноқларда парчаланган кўзойнаги,

товонларида бемалол оғриқ),

ҳеч нарса айтмагани,

ҳеч кимни сотмагани туфайли

айни шу хотиржамлик бўларди

юрагида.

Истанбул жазо уйига

учинчи киришида бўлса керак

айни хотиржамлик ила ётди

ва бирга баҳам кўрди
Ўртоқлари билан очликни,
ва озуқаларини ёстиқ қилиб,
оёқларида пайтава
ярим яланғоч чўзилишди зах цементга.

Шарқда
чаёнлари, пахса девор камералари,
тарвузлари-ла машҳур
турмада

Халилнинг устига йигитларин солдирди
курд беклари.

Халил йиқилмасидан олдин
белига келиб тушган сўйил билан
ёрди уч йигитнинг бошини
айни ўша хотиржамлик билан.

Анқарада, бир кишилик камерада,
— китобсиз, қаламсиз ва инсонсиз —
кундузлари бир ҳовуч нўхотни ота-ота кун санаб
ва кечалари деразадан санаб шаҳар чироқларини
айни ўша хотиржамлик ила
жуфтми-тоқ ўйнарди ўзи билан ўзи.
Тушунмак,

энг буюк хотиржамликдир.
Ижтимоий зарурат шундай қудратга эгаки,
унга ҳеч нарсани қарши қўйиб бўлмайди
ва кураш давом этади:

ақл,
юрак,
мушт,

имкон борича нафрат,
кин,
имкон борича марҳамат,
севги

ва яна одил бир дунё,
яна гўзал бир мамлакат учун...

Фуод ғазаб билан ёпди газетни:

«— Ватан севгисидан баҳс этар Нури Жамил,—
деди,—
уялмасдан ватан ҳақида сўзлар!»

Завқ ила гапирди Сулаймон:

«— Шукурким, сенинг ҳам
қизишганингни кўрдим-а.

Нима деб ўйлаган эдинг?

Гапиради-да.
Бир ёндан Ватанни сотиб,
бир ёндан уни мадҳ этади.
Ватан севгиси бўлурму бу эшакларда?

Қайси Ватан севгиси?
Курси, депо, фабрика,
ер-мулк, уй-жой севгисидир
уларда фақат.

Мулкини, сармоясини ол,
курсисини тортиб ол тагидан,
душман тупроғига айланар Ватан улар учун.
Бутун тарих шуни кўрсатар.
Француз инқилобидан
душман қўшинларига раҳбар бўлдилар
асилзодалар,
Францияни эзмак,
қиролликни сақламак учун...

Бизда ҳам
Али Усмон хонадони,
унинг атрофидагилар,
Лондон банклари ва Венеселос билан баробар
ҳаракатга тушдилар тортиб олмакка турк халқи-
дан Онатўлини.

Ва ҳатто,
гап ораимизда қолсин,
миллий Хитой лидери Чан-Кай-ши,
Америка пуллари ва япон қуроллари-ла...»
Сулаймоннинг сўзини кесди Фуод:
«— Мальронинг «Инсонликнинг ҳоли» романида
локомотив ўчоқларида
йиқилиши тасвирланган
Хитой ишчиларининг.»

Давом этди Сулаймон:
«— Пиреней яриморалининг энг буюк ватанпар-
вари Франко
солдирди марокашлик арабларни
ва немис самолётларини
Халқ Испанияси Ватанинг устига.
Вердун қаҳрамони Маршал Петэн ҳам
Францияни таслим қилдирган душманга...
Ватан севгиси не қилсин бу эшакларда?
Қайси Ватан севгиси?»

Халил кулди:

«— Яна жўшдинг, Сулаймон, қизишдинг.»
«— Қизишаман, ҳа,
албатта қизишаман.»

Гапга қўшилди Фуод:

«— Энди шу жўшқинлик билан тайёрмисан
бир шахмат ташламакка.»

«— Бўлади бу ҳам.
Аммо сиз Халил билан ўйнангиз аввал,
енганни мен енгаман.»

Халил чиқарди бўғчасидан шахмат қутисини.

Тахтасини бўямишлар ўзлари.

Ўзлари ясаганлар тошларини ҳам.

Ўйин дастлаб жимгина борди.

Шарт қўйганди Халил:

сурилган тош қайта олинмас.

Олтинчи юришда Фуод бу шартни бузди.

Қизишди Халил.

Давом этди ўйин.

Сулаймон шерик бўлди Фуод-ла,

Халил бўзариб кетди буткул.

Давом этди ўйин.

Ҳадеб ақл ўргатарди Фуодга Сулаймон.

Фуод қизишди бу сафар:

«— Аралашма сен, чалғитяпсан.»

Давом этди ўйин.

Фуоднинг биргина шоҳи қолди тахтада.

«— Энди мени ўнинчи юришда мот қилсанг қил-
динг,
қилолмасанг пот бўлур.»

«— Ўн юришда эмас, ўн беш.»

Сулаймон сўз қотди:

«— Йўқ, ўн икки...»

Уччови ҳам билмасди нечанчи юришдадир бу.

Бақриб-чақириб

кибрли ўжарлик-ла

куйманишарди.

Ташқарида кимдир эшикни тақиллатди.

«— Нима бўляпти?

Уришяписизми?»

Тиндилар.

Бир-бирига қараб олди учовлон.

Давом қилди Сулаймон:

«— Урушмаяпмиз, ташвишланманг, ўнбошим,
суҳбатлашяпмиз.»

«— Урушманглар, урушманглар.
Суҳбатлашинг одамга ўхшаб...»

Эшикдаги одам кетди.

Ўйиң пот билан битди.

Кўзойнагин олди Халил,

яланғоч икки гўдак каби қолди кўзлари:

тип-тиниқ эди бу кўзлар,

кулимсирардилар бир оз қайғули,

бир оз совқотиб.

Юмди кўзларини Халил.

Қизил, яшил ҳалқалар гавдаланди

қовоқларининг ичида,

сўнгра тим қоронғулик босди.

Дарҳол очди кўзларини у,

кўзойнагин шошилиб тақди.

Кўзлар аквариум ичра

ҳурккан икки балиққа ўхшарди.

Боқди:

Борган сари иссиқ,

борган сари тиниқ,

яна ёруғ ва ранг-баранг бўлиб кўринди инсонлар,

ашёлар ва ҳаракат.

Сўради Сулаймон:

«— Ниманг бор, Халил?»

«— Ҳеч нарсам йўқ,
қоронғуликдан ўзга.»

«— Тушунмадим.»

«— Қоронғулик ёмон наrsa, Сулаймон,

ёлғиз қоронғуликни кўрмак,

қоронғуликдан ўзгани кўрмаслик ёмон.»

Сулаймон кулди,

«— Кўр бўлиш шу, дегин.

Менимча ҳам майбликнинг энг мудҳиши бу.»

Фуод суҳбатга кирди:

«— Қўлсиз, оёқсиз қолмак

кўрликдан афзал.»

Халил қўққис ненидир эслаган каби

Фуодга деди:

«— Уруш кўзларингни сўраса агар

берарми эдинг?»

«— Ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман,

Жуда зарур бўлса уни ҳам берамиз.

Бунн нечун сўрадинг энди?»

Сулаймон қайғу ила боқди Халилга:

«— Чарчадимн кўзларинг яна.»

«— Йўқ.

(Фуодга қаради Халил)

Сендан икки ёш кичик эдим, Фуод,

бу ишга кирган пайтимда.

Энг бўлмағур нарсани ўйлаган,

энг оғир фидокорликка ҳозир,

ниҳоятда шафқатли,

ниҳоятда шафқатсиз,

лиризмга душман

ҳамда бир оз романтик,

қусурлари ва ютуқлари-ла, гапнинг қисқаси,

навқирон бир зиёли эдик.

Сен тушунмайсан,

шукурки, омисан,

Сулаймон англар.

Халқ билан яқинлашгач илк бора,

илк бора оммага қўшилгач,

ажиб бир қарама-қаршиликда қолур

навқирон зиёлилар,

бир ёндан бутунлай инкор этар,

яна ўзи ўзи билан шахс сифатида курашади бир

ёндан.

Мен ҳам ўз-ўзимдан сўрардим:

— Ҳар нарсани бермакка ҳозирмисан, Халил?

— Албатта.

— Кўзларингни-чи?

— Албатта.

Кўр бўлгач-да сўзларман, ёзиб олурлар,

кўр бўлгач-да курашмак керак ахир...»

Фуод кулди:

«— Тўғри англабсан ғоят,— деди,—

аммо бундай қарасанг шайтоннинг ҳам ақлига

келмас.»

«— Зиёлининг ақлига келар.»

Фуод сўради:

«— У замон ҳам тақармидинг кўзойнак?»

Халил ўйлаб қолди:

«— Яъни кўзларинг касалмиди, демакчисан.

Кўзойнак тақмас эдим.

Эҳтимол касаллик бошланган эди.
Билмадим, Фуод...
Ҳали ҳам билмайман касаллигим қтини,
Ҳали диагноз қўёлмадилар.
Бироқ гап бунда эмас-ку...»

Ташқаридан туширилди эшик темири.
Барча у томон боқди.
Икки жандарм билан Малоҳат кўринди эшикда.
«— Болалар, биз кетяпмиз.»
(Анқара турмасида қолиши керак эди Малоҳат,
Зотан айрилар эдилар

бу ердагилар ҳам:
Сулаймон Шарқ томон, Фуод шимол тарафга.
Халил эса, бир чўлдаги турмага кетиши керак эди.)
«— Пича шошмай туринг, опа.»
Ипак қизил рўмолча берди Фуод:
«— Кўз ёшингизни артарсиз,
эрингиз ёдингизга тушганда,
зотан, бу унинг ёдгоридир.
Сизда тургани яхши...»

Халил сўради:

«— Ун беш лирангиз бор эди, тўғрими?
Мана бу бешни ҳам олинг, йигирма бў-
лади.

Ҳар ҳафта хат ёзиб туринг, опажон.
Ниҳоятда тинч жой Анқара турмаси.
Жойлашиб олинг, сўнгра
қизингизни ҳам олиб келасиз...»

Қўл қисишдилар,
Малоҳатнинг кўзлари ёшарди бир оз.
Малоҳат кулди.
Малоҳат кетди.
Ёпилди эшик.
Ташқаридан темири такрор сурилди.

Иккинчи китобнинг охири

УЧИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Кўзга кўринган майдон
теп-текис,
қип-яланғоч
ва қизил қалампир сингари аччиқ.
Ғарбда ёлғизгина

узун терак.

Бўзқирда тентираса-да ҳамон
ислари сарғайган ялпизнинг,
аллақачон қуриган эди ковиллар
ва қариқиз ўтлари тикан боғлаб кетган эди.

Бошқўй ва Бақирли ораси
саккиз соатли йўл.

Нигор эрта тонгдан буён
эрининг қишлоғидан қочарди
жазмани билан.

Терлаб кетган кўкраги.

Вақт пешинга яқин.

Исинди майса ўтлар.

Майдон ғув-ғувларга тўлиб кетган.

Бўзқирда сўзанаклар ва чирилдоқлар
куйлашар қўшиқларнинг энг умидсизини.

Олти ойлик гўдаги қучоғида Нигорнинг.

Бўзқирнинг устида булутлар

оппоқ-оппоқ, паға-паға, оғир-оғир,

элас-элас қимирлар эдилар.

Тўхтади Нигор.

Ўн одим олдинда кетяпкан

Мустафони чақирди.

Мустафо шапкасини бостириб кийиб
боқарди булутлар аро учаётган калхатга.

Йиртқич маҳлуқ
қанотларини керган,
сассиз, садосиз,
қоғоздан ясалгандай
булутлар ичида сузарди силлиқ.
Осмонларда овланмас қуш бўлсанг, қани...
Қудуқ бошида терак.
Қудуқнинг тошига ўтирди Нигор.
Пешбанднинг тагидаги қорни

хоин ва юмшоқ эди.

Чақалоқ чиқарди йўргагидан муштчаларини.
Йўргакда қатор тугмалар,
икки қатор,
ўн иккитадан йигирма тўртта.
Бир донаси шишадан.
Эгилса устига
ичида аксини бир олма қурти каби кўрар одам.
Вақт пешин пайти.

Чирилдоқлар ва сўзанақлар бўзқирда
ҳали битирмадилар
ўз қўшиқларини.

Бир тулки ўтди йўлнинг четидан,
чўпонларнинг орқасида ғойиб бўлмасдан аввал
қайрилиб қаради қудуқнинг тошида ўтирганларга.
Гўдак зилдек туюлди Нигорга,
эрининг уруғи.

Ва Мустафо дер эдики:
«Қишлоқда озмунча гўдаклар
ўляптими?
Ўлик саналмас
олти ойлик ўлик».

Йиртқичдир калхат.

Тулки айёв.

Қудуқ чуқур.

Бўзқир сўнгсиз

ва қизил қалампир сингари аччиқ.

Кулади шиша тугманинг ичинда бир миттигина терак.

Нигорнинг қучоғидан

гўдак тушди қудуққа.

Йўлчи юрмаги керак,

гўдак ширин уйқуда...

Тинчиган ёлғиз гўдак эмасди.

Мустафо билан Нигор

гўдак каби тинчгина

ухлар эдилар маҳбусхонада.

Қалъада жандармлар юришар

кейинга, олдинга.

Тинмай эшитилар ҳуштаклар овози.

Юлдузлар кўринур булутларнинг ортидан.

Маҳбусхона чашмаси ҳовлида танҳо

ён томонга оқар, ён томонга.

«Маҳбуслик ҳеч гап эмас,

ўртада лекин айрилиқ бор-да...»

Олтинчи камерада ўн тўрт киши эдилар.

Мустафо эшикнинг тагида,

кўзлари юмуқди

оғзи очиқ,

қўлини қўшиқ айтар каби таямиш ёноғига.

Ҳаммомда баданидан кир чиқаргандек

чиқарарди турмада ҳордиғини.

Уйқуси баҳтиёр,

мамнун эди ҳаётдан.

Мустафонинг чап ёнида — Ҳамза.

Ҳамза бир парча тўшагида ўтирар

кичкина бўлиб чордона қуриб.

«От,— деди Ҳамзага хўжайини Нури бей,—

(Ҳамза унинг ерида мардикорлик қилган эди)

Дурзодаларнинг чўпонини от.»

Нури бей жандарма човуши билан

ўтирган жойидан турмай гаплашар.

Дурзода менсимасди-да Нури бейни,

чўпонининг қўли билан

тарғил сигирнинг оёғини сяндиргандан кейин;

албатта, бу чўпон яйловда орқасидан ўқ ейди-да,

қизил қонга тўлиб оқ пўстини...

Ҳамза аллақачон унутганди чўпоннинг юзини,

қабридан чиқиб келса ҳам танимас ҳатто.

Лафзида турмади Нури бей.

Ҳазо бердирмам, деди.

Ҳазоладилар.

Қамоқда қарайман, деди.

Қарамади.

Шунисини кечиролмас Ҳамза.

Мактуб ёзарди прокурорга
Нури бейдан қўрқмаса.

Тонг отди.

Ҳамза турди намозга.

Турмада — оллоҳ.

Турмада — пашшанинг барча тури,
қандала,
бурга,
бит,

янгидан кўрилажак ҳисоблар,
инсонни ҳушидан айиргудек умид,
дўстлик ва душманлик,
турмада — қўрқув,
турмада — вафо,
фақат кирмасди турмага ўжарликлар-ла
бир дафъа бўлсин — пушаймон.

Улган — гуноҳкор,
эркинликда қолган гуноҳкор
ва сени гуноҳкор қилмоқчи бўлган — гуноҳкор.
Камераларнинг эшиклари очилар.
Маҳбусхона чашмаси якка эмас энди
ҳовлида.

Келар чашманинг ёндан оққан сувига
бир кийик суруви каби,
бир паришон оломон.

Қаҳва ўчоқлари ёнди.

Карим чиқарди қинидан пичоқни ва
баланд кўтарди.

Тўрт қабат тўшагининг устида ётган Шокир ота
уйғонди.

Кечаси Мусани калтаклаб, бир кишилик камерага таш-
лаганлар.

Нашаванд Абдул силкитди қўлларини,
хўроз бўлиб қичқирди.

Еттинчи камерада ҳадемай
бошланур қимор.

Йўлингиз очиқ бўлсин,
омадингизни берсин, оғайнилар...

Бошназоратчининг камерасин бергандилар

Халилнинг бир ўзига.

Столи ва кровати бор эди.

Ҳонаси фақат деворлар ва китоблардан иборат эди.

Фотосуратлар:

230

Ойшанинг, Фуоднинг, Сулаймоннинг.

Эшикнинг устида икки харита:

Шимолий Африка ва Шарқий фронт.

Бу ерда баъзан ўзидан аччиқланар,
ўзини унутар даражада Халил

хотиржам эди.

Балки энди очлик эълон қилишлар
такрорланмас ҳам

ва Шарқдагидек курд бейларнинг
йигитларидан таёқ емас ортиқ.

Тизларига уриб ҳуққасининг
кулини тўкди Халил,

яна эшикдан мўралади.

Аста, минг андиша билан очилди эшик,

ғижирлади ошиқ-мошиғи,

кўринди юмалоқ боши «Падар»нинг,

ҳуркак бузоқ каби

кирди ичкари.

Турма кўпдан унутганди Падарнинг асл исмин.

Ўз исмини эҳтимол унутганди ўзи ҳам.

Болалар камерасида

болаларга оталик қиларди,

ўша кунлардан қолмишди «Падар» лақаби.

Қадамида бир қоқиниб келарди Халил томонга,

сўнгра йиртиқ, катта аскар ботинкасин

бир-бир босиб,

йўғон бўйинини эгиб:

«— Салом, отахоним»— деди.

Овози ҳам гавдаси каби йўғон, қўпол эди.

«— Салом, Падар.»

«— Ишламаяпсан-ку, отахоним! Нечун ишламаяпсан?»

«— Кўзларим оғримакда, Падар, ухлолмадим кечаси.»

«— Нега ухлолмадинг, отахоним,

янгахонимни ўйлаб чиқдингми?»

Халил кулди.

«— Ҳа, ўйладим.»

«— Фақат шунигина ўйладингми, отахон?»

«— Йўқ.»

«— Мени ҳам ўйладингми, муҳтарам отахоним?»

«— Сен эсимга келмадинг, Падар.»

«— Мени эсламадинг, демак?»

«— Эсламадим.»

Падар чўк тушди Халилнинг қаршисига.
Сигара чиқарди қўйнидан,
гугурт сўради.

Очкўзлик билан

симирадди сигарани,
кўзларини юмар сурур-ла,
оғзи икки ёнга йиртилар каби узаяр,
ютиниб-ютиниб қаттиқ тутун тортарди ичига.
Буткул чекиб бўлгунча

бир сўз демади.

«— Сенга айтадирган бир гапим бор, отахоним.

Мени Афёнда суд қилган раис

бу ерга раис бўлиб келибди.

Бир мактуб ёзайлик,

костюм-шим талаб қилиб.

Афёнда берарди.

Ҳукми ўқиғач

сенга, ўғлим, йигирма тўрт йил бердик, деди.

Мен нима дедим?

Йигирма тўрт йил ётурман, отахон,

сен ҳам ҳар йил бир костюм-шим юборасан, аммо,

дедим.»

«— Юбордими, Падар?»

«— Юборди.

Сўнгра мен бу ерга келгач, тўхтади.

Энди мен айтаман, ёзгин, отахоним.

«Муҳтарам раис бобо,

авваламбор ассалому алайкўм,

икки кўзларингдан ўпайин.

Менга чиқарган ҳукмингни қабул қилмайман,

аммо нечун қабул қилмайман?

Сен лафзингда турмадинг.

Менга бир қатор кийим юборсанг-юбординг,

юбормасанг қайтиб олгил ҳукмингни.»

«— Ездингми?»

«— Ездим. Имзо?»

«— Имзо керакмас, бировдан йўллаيمان.»

Халил Падарнинг жиноятига илк бор қизикди.

«— Падар, сенинг жиноятинг не?»

«— Қиз ўғирлаш, отахоним.»

«— Йигирма тўрт йил кўп эмасми, Падар?»

«— Икки-учини ўлдириб ҳам

қўйганмиз-да, отахон.»

«— Хўш, қандай бўлганди бу иш?»

Падар жавоб беришдан аввал

ўйланиб турди бир оз:

«Отахоним,— деди у,— мен айтайин, сен ёз,
бостирамиз газетда.

Мен ўша олиб қочишим лозим бўлган қизнинг отасига
ишладим икки ярим йилча.

У бўлса ҳаётининг сўнгида қизин

бир бадавлат ерга унашди.

«Отахоним, бу ишингиз номаъқул» десам ҳам

барибир, қизин менга берадиган эмас.

Мен нима қилдим?

Бориб бир тўппонча, бир ханжар олдим.

Мен пулни қаердан олдим?

жуда осон:

болалар ширкатида ишладим, шакар тегирмонида ҳам
икки ой,

у ерда ишласанг пул беришарди одамга.

Бир тўппонча олдим, бир ханжар.

Ёз куни.

Август ойи эди.

Булар далага, арпа ўримига кетишди.

Мен ҳам кетдим.

Ҳали нима бўлишини билмайман.

Фикрим:

қайтишларида йўл тўсаман-у,
қизни олиб қочаман.

Писиб кута бошладим.

Боқдим:

улар гулхан ёқдилар,
овқат едилар бир оз.

Сўнгра ойдинликда бир оз ўрдилар.

Ётдилар.

Мен нима қилдим?

Юзимни бўядим ўчган чўғ билан.

Мен нима дедим?

Мени танимасинлар.

Сўнгра аста-аста яқин бордим у ёққа,
қизнинг сочларидан ушладим,

ўрадим қўлларимга,

бор кучим билан тортдим қизни.

«Вой, онам, ўлдим» дейиши билан

устига ташландим.

«Ўлдим», деганда, ёнида ётган онаси
қизининг додига чидай олмади,
келиб ўроқ билан бўйнимга урди.
Шу пайт

мен нима қилдим?

Пичоқ тортдим,

букчайиб қолди.

Сўнгра яна бири келди,
унга ҳам тиқдим.

Қизни елкамга миндириб
тепадан пастга қараб юрдим.

Қизни елкамдан туширдим
судрадим, судрадим, судрадим, чарчадим.

Бир муддат ўтди орадан.

Даланинг нарёғидан келар икки одам,
қуролли.

Мен нима дедим?

Отишар мени,

қизни ташлаш керак дедим ўзимга ўзим.

Лозимини ечдим қизнинг,

қип-яланғоч қўйиб юбордим.

Бир нарса қилганим йўқ,

не керак ёлғон?

Сўнгра келдим қишлоққа,

бир отга миндим,

Мурод тоғида юрдим

бир ярим ой.

Бир муддат ўтди орадан.

Бу иш бундай бўлмаслиги керак.

Мен нима дедим?

Яхшиси маҳбусхонага бориб

таслим бўлайин,

қиз ҳам ўлибди кейин,

юрмаётганда бир-икки пичоқ ниқтагандим

ўлдирган эканман, шўрликни...»

«— Ҳаммаси шу.

Аммо тўхта, бир нарса бор яна,

уни ҳам сўзлайин, сен ёз.

Ўн ёшлардайдим, бизнинг қишлоққа келганда юнон,

тўс-тўполон,

хачир-мачир, ҳар балога тўлди ҳар тараф.

Тоғамнинг ўн саккиз яшар бир ўғли бор эди,

сўйдилар, оллоҳга топширди жонини.

Кўмита,
 партизан, дердилар.
Сўнгра тоғам,
 қўндоқ билан бир урдик,
 тил тортмай ўлди юнон.

Сўнгра, юнон,
 балки юздан кўпроқ,
 уйимизнинг ичига кирди.
Шўрлик онам мени ташлаб қочолмади,
қочолмагач мажбур бўлди қолмакка.
Қамамакчи бўлдилар уйга, зўрлаш учун,
кирмагач, уни ҳам ўлдирдилар.
Бир вақт ўтди орадан.
Икки кофир боласи кўкда учган қушни
 сопқон билан отишар,
келтиришар тутиб,
 кўзларини чиқарар.

Бечора қуш не қилсин?
Кўтарилар шифтга,
 ерга йиқилар.
Ёху, дейман, нечун кўзларини ўйдилар қушнинг?
Табийй, мен ҳам ёшман,
қушнинг кўзларини ўйгунча бошини олинг, дейман,
лекин улар кўнмадилар,
 биз шундаймиз, дедилар
 ота-боболаримиздан тортиб.

Сўнгра...
Бир муддат ўтди орадан,
сўнгра... бу қадар, ишқилиб, муҳтарам отахоним...»
Халил кулди :

«— Сўзларингнинг ярмиси ёлғон, Падар.»
Падар буриштирди юзини, юзи
 йиғламакка тайёр олти ойлик
 дўмбоқ бир гўдакнинг боши каби.

«— Йўқ, ёлғон эмас, отахоним.»

«— Йўқса, ҳаммаси тўғрими?»

Падар жавоб бермади.

Туриб олди Халил.

«— Гапирсанг-чи, ахир?»

Падар сохта айёрлик-ла сўзланди:

«— Ёлғони ҳам бор, отахоним.»

Кулди.

«— Худо йўлингни берсин», деди.

«— Мен кўришма жойига кетдим, отахоним.»

«— Бугун кўришма куними, Падар?»

«— Кўришма куни,

кўришадиганим йўқ-ку, аммо
келувчиларни яхши кўраман.»

Кўзларини пирпиратди:

«— Менга ҳам гоҳида тегиб қолади, отахоним,
келувчилар савобни яхши кўрадилар...»

II

Ҳамди,

Черкешнинг

Қовоқ қишлоғида

336 да дунёга келди.

Тузладилар.

Юмшоқ эди.

Ўғил бўлганидан севиндилар.

Қирқи чиқмасдан

буғдойнинг остидан қуёшга боқди.

Ўрганди ерда ётишни.

Ўй қоронғу,

ер гўзал эди.

Чечак тошди 337 да,

қўлларини боғладилар.

338 да юра бошлади.

Ва 1339 га қадар

айланди

дунёнинг ўттиз олти хонасин,

тўртта кўчасини .

Ҳайвонларни ва ёмғирни севди.

Ҳалво фақат байрамларда пишириларди.

Йиғламасди ортиқ

онасини дўппосласа отаси.

Изғириқли бир қиш бўлди

1925 кираркан.

(эски тарих: 1340)

Бир ҳўкизлари ўлди.

Аскарликка кетди отаси.

Кўп қатла шукур, ёмғирлар ёғди.

Кўп-кўп қовоқ едилар.

Жандармалар келди,

чағалайлари бор эди,

бир қорақуш,

Ўрганганди қийратишни қишлоқ хўжаларини.

926 да беш ёшда эди,
омонатга қўтир эчки бердилар унга.
Қирларни кезиб юрди эчкиси билан.
Булулларни тутмак бўлди,
тутолмади Ҳамди.

Бўрига дуч келмади.
Таниди, билди ўтларни.
Бугдой паловини ер эди тўйиб.
27 да қуруқ келди об-ҳаво.
Ёрилди ер.

Экин битмади.
Гулдираб товуш келди ердан.
Айни ўша йили
аскарликдан қайтди отаси.
Бу йил қовоқ озроқ ейилди.
Ҳамди

ипак чолвор, шоҳи кўйлак кийди,
суннатга ётқиздилар. (1928)
929 да, Черкеш бозорига тушди,
ўзи отасининг қучоғида, эшакда,
онаси эса орқада, ерда.

Бозорда мевалар,
кўзгу, пакки, пичоқ.

Кўп қатла шукур, ёғди бу йил.

Кўп атала ичилди.

Кўп мўл бўлди қовоқ.

Ўша йили яна

товуқнинг кетига қўлини суқиб
тухумини олди,
ўлмади товуқ.

Изғирин қиш бўлди
1930 да.

Солиқ йиғувчини кўрди:

оти бор экан,
халтаси бор экан.
мўйлаблари йўқ экан.

Келаси йил қизлар-ла бирга пода боқди.

Ҳамди пайпоқ ва чориқ кийди.

(1931, 7 октябрь.)

932 да қизлар

ерга ётқизиб
иштонбоғидан тортдилар.

Бақирди.

Қизларнинг маммалари бор эди.

1933 га кирдилар изғирин қиш билан яна.

Марол сойи музлади.

Бу қиш илк бора кетди балиқ овига.

Эшак билан ташиди ўтин.

Бўри билан кўришди охир.

Қишлоқда ёниб кетди сомон ғарами.

Отаси мардикорлик қила бошлади.

Маммаларидан бошқа нарсалари ҳам

бор эди қизларнинг.

34 да фамилия олдилар: «Шантурк».

Отаси ёлғиз хат-қоғоз ишларида қўллади буни.

Қўлламади онаси асло.

Фақат Ҳамди

севиб қолди бу фамилияни.

Ҳамди Шантурк ўн уч ёшда эди.

Омоч дастасини бердилар.

Ҳўкизлар билан Ҳамди

шудгорнинг у бошидан бу бошига икки марта
бориб келдилар.

Уша куни яширинча тамаки чекди,

калтак еди отасидан,

эртасига бир қизни

ётқизди сомонхонада.

Ювинди кейин.

35 да қуруқ келди об-ҳаво.

На қирлар яшилланди,

на экин битди,

ўғирланди қишлоқдан бир қиз.

Ўлди эшак.

Жўяклар қотди.

Отаси урди онасини ўласи қилиб.

У йил илк бор намозга борди Ҳамди.

36 да онаси ўлди.

Қўшнилари қабрини қаздилар.

Кўрди отасининг йиғлаганини:

ёшлар маржон-маржон бўлиб

қора соқолига тўкиларди.

Ухламади бу кеча.

Оз қолди отасининг ёнида чекиб юборишига.

Уша йили ёмғир кўп ёғди.

Тўйиб-тўйиб қовоқ едилар.

37 да жўяклар юмшади,
қабарди тупроқ.
Илк бора,
Черкеш-да
еди тарвуз.
Уйларди бойлик ҳақида,
«юз лирам бўлсайди», деди.
Уйланди.

(1938)

Турбалик деҳқонлар-ла
гавго чиқди тоғ томонда.

Қоронғуликда икки тараф отишдилар хўп.

Солиқ тўланмай қолди.

Ҳалқа ўйнади ёшлар уйида.

Келгуси қиш изғиринли бўлди.

Уша йилнинг октябрида Зонгулдакка

тушдилар уч ўртоқ.

Тўрт тараф— бутун денгиз.

Кирди шахтага.

Уша йилнинг декабрь ойи

бир кун эрта тонг

Шантуркни кўмирнинг ичидан олдилар

юзи, кўзи қон ичида

қўллари қоп-қора эди.

Оппоқ каравотда жони узилди.

(1939)

Раҳматлик Ҳамди Шантуркнинг хотини

ўғил туғди. (1940)

Тузладилар.

Аҳмад қўйдилар отини.

Ҳамди ўғли Аҳмад Шантурк.

Уша йилнинг охирларида яна гавго чиқди

ўтин талашиб турбаликлар-ла,

қоронғуликда отишди икки тараф:

уч ўлик қолди ерда,

уч киши қамоққа тушди,

Аҳмаднинг бобоси — уларнинг бири.

1941 да Аҳмад

кўришгани келди бобосининг ёнига

онасининг қўлида.

Қонун қатъиятин қайдан билсин гўдак?

Аҳмад боқарди маҳбусхонага,

оғзида икки тиш-ла кулар эди бахтиёр.

Егоч панжара ва тикан симдир
кўришма ери,
айриб турарди маҳбусларни
келувчилар билан.

Лекин аралашиб кетдилар, кўп шукур,
бобоси олди Аҳмадни қучоғига,
қувди бу ерга эрта суқилган Падарни.
Бир тупроқнинг инсонлари-да,
жуда бир-бирига ўхшар эди келувчилар ва маҳбуслар,
бир-бирига ғоят ўхшарди.

Фақат айрилиб турарди Шокир оғанинг келинлари.
Тўлғин,
узун,
гўзал

тўйган байтал каби иккита жувон.

Пешбандлари қизил,
қип-қирмизи эди этакларининг уч қабат бурмалари,
фасларида тилла тангалар
оловланган ол шалварлари-ла
қуёшдан тушганга ўхшардилар бу фақир байрам

ерига.

Ари уясидек ғувилларди симқафас.
Хавода юлуқ-юлуқ жумлалар

бир-бирига қўшилиб кетарди:

«— Нега ўйланиб қолдинг?

Ўйлаш энди беҳуда,

қанча ўйламагин қайтариб бўлмас.»

«— Хасталикдан, ўлимдан, меҳмондан хабар берар,
соати йўқларга соат бўлар бу — ўргимчаклар.»

«— Нега осиласан тўрвага,

онангнинг қўлини ўпсанг-чи.»

«— Тўрт кун аввал ҳам келди,

камми жоним...»

«— Оҳ, ўғлим!

Оналар оҳи бу, ўғилларга чикора!»

«— Пул олиб келдингми, пул?»

«— Шокир оға ўн пақир ун берган

катталарга!»

«— Менинг отам жанглар ичида яшаган,

то қалдирғочлар юртигача* борган!»

«— Хотинларда тўққиз нафсу

бир ақл бор...»

* Қалдирғочлар юрти— Мисрни шундай дейишарди Туркияда.

«— Урушга кирамиз, албатта,
 китобда ёзилган шундай...
 Қуръондан ўқиди муллалар,
 абжад ҳисоби ила...
 Руминияни, Булғорни уриб,
 Дунай бошига чиқишимиз керак...
 Булғор ерлари биздан юз ўғирган,
 бизникилар ҳам Булғордан...»
 «— Сенинг назоратчингга буғдой палов келтирдим...»
 «— Ҳой, инсон боласи, ҳей, инсон,
 қайларда туғилар, қайда ўладир,
 қаерларда сарсон-саргардон,
 қаерларда охир сўладир...»
 «— Раис ҳукми ўқиди,
 мен: «Яшасин Жумҳурият!»— дея бақирдим.»
 «— Озгинага кесишдими?»
 «— Озгина эмас, кўпга...
 Лекин шундай башанг кийинган,
 бир қатор қўйилган курсидаги раислар
 жуда ёқиб кетди,
 завқланиб, бақирдим...»
 «— Гулга ўхшар инсон боласи,
 сўлаверар бир дақиқада...»
 Ёлғиз йигирма тўртлик Умар сукутда,
 чордона қуриб ўтирар,
 тиззасига урар муштини,
 бориб-келар муштумининг ичида ёғоч ҳуққаси,
 қисган кўзларини,
 боқар қаршисида турганнинг юзига
 ва ўйланар:
 «Яна ёз келди.
 Одам қабул қилар бутазор ости...»
 Халил ташқари боқди деразадан.
 Кўринар темир дарбоза.
 Кийимларин, ашёларин текширарлар,
 кирар кўришувчилар.
 Қарши йўлдан кечган бозорчининг айғири
 кишнаб қўйди ғалати.
 Ҳавони ҳидлади Халил:
 Бўзқир иқлимида шамол бирдан кўтарилар
 ва тез бўронга айланар.
 Бу сафар ҳам шундай бўлди:
 илиқ ўт ислари келди аввало,

гўё пастда ёнди сомон ғарами.
 Полиция участкаси томида тўлқинланди байроқ.
 Тераклар йилтираб-йилтираб эгилдилар.
 Ҳаво қон каби илиқ.
 Бир гўдак қаҳ-қаҳаси,
 бир қийқириқ
 ва орқасидан тўс-тўзон.
 Қуёшга боқди Халил.
 У узоқларда
 юмалоқ,
 қизил
 тўс-тўзон ортида юксалганча турарди булганиб.
 Халил деразани ёпди,
 юмди кўзларин.
 Бошининг ичида қуёш:
 оловдан иборат шундай бир оғирликки,
 уч марта, милён марта, икки минг милён тонна,
 на яхши,
 на ёмон,
 на гўзал,
 на хунук,
 на ҳақли,
 на ҳақсиз
 бир муаззам
 чексиз-чегарасиз ҳаёт,
 ҳар бир куб метрда 100 000 от қувватли тоқат,
 на кеча,
 на кундуз,
 на умид,
 на эйвоҳ,
 на пасту
 на юқори,
 соатига юз минг километр эсан
 оқ газ
 қасирғалари,
 атомлар ион ҳолида,
 такроран ўлишида,
 такроран туғилишида,
 такроран камолга етишида
 ва шайланишлар-ла,
 отилишлар-ла,
 муқаддимасиз, хотимасиз, менга боғлиқ бўлмаган,
 мендан аввал ҳам бўлиб

мендан кейин ҳам бўлган...

Деразани очди Халил:

бўзқирдан дафъатан келган шамол
дафъатан ўтиб кетди.

Қарши томонда
дурадгор Шукрининг хотини Зайнаб турарди.
Кичкина қизчасин тутган қўлидан,
бир қўлида хурмачада қатиқ,
оёқ яланг,
юзи оғир ва нуроний эди.

Тўрт йил аввал олиб кетишди эрини,
орқасидан тушди шаҳарга.
Шукри қамоқда,
Зайнабнинг кетмони далада.
Тўрт йилдирки, ҳар кун
ёмғирда, лойда,
қишин-ёзин,
бўрон демай, қор демай,
келар темир дарбозага айни бир соатда.
Ва яна ўн бир йил ҳар куни келажак
ва яна ҳар сафар кўзларини кўтармай
боқажакдир эрига,
ва ҳеч нарса кутмаган она каби
шивирлаб сўзлар,
кейин хурмасини индамайгина қолдириб кетажакдир.

Халил қуёшга боқди:

у ерда,
узоқларда, юксакларда,
юмалоқ ва қирмизи,
Зайнабнинг лой, яланг оёқларидан катта эмас,
балки юраксиз ва кичкинагина эди.

Ҳаммасидан қатъий назар
инсон эканидан бахтиёр бўлиб,
эҳтиром билан кулди Халил,
Шукрига хабар бермак учун чопди ичкари...

III

Ўн иккита дўкон бор эди турма ҳовлисида,
тош девор тагида,

Йўқолган сандиқлардай бечорагина
ва қунишган.

Ер юзидаги бутун кичик дўконлар каби,
бир-бирларига нақадар ўхшашликлари ва
ёнма-ён турганлари ҳолда,
ҳар бири ўз қайғуси ила ёлғиз
танҳо-тоқ эдилар тош девор тагида.

Бу дўконлар авқофники эди.
Оширма нарх билан маҳбусларга насяга мол сотардилар.

Биринчисида ўрнашиб ўтиришарди тикувчилар,
бўйниларидан узилгандек бошлари кўксиди.

Тикувчилар,
мудир бейнинг кўйлагини дазмоллардилар.
Тикувчилар!

Қайчингиз лайлакка ўхшар!

Қатим-қатим ип осилар оғзингиздан, тикувчилар,
кулмак яхши, тикувчилар,

нега ҳам кулмаслик керак?

Кулгу ёрдам берар...

Тикувчилар!

Асабий, ингичка оёқларини тинмай қимирлатарлар,
қўлларини кўтарарлар, туширарлар тикувчилар,
гоҳ ғойиб бўлар, гоҳ пайдо бўлар калта шимларнинг
чоклари

ўрнашиб ўтиришар тикувчилар,

тикувчилар,

тикувчиларнинг машинаси «Зингер», 1897 модели.

Қалайчи Шабон устаникидир иккинчи дўкон:

Олтингугурт ёғи, туз руҳи, қум ва мис,

қалайчи тоғарасининг оғирлигидан чайқалиб-чайқалиб
кетарди дастёр бола,

елкалари ўнгга, беллари чапга,

яланг оёқлари бир-бирига жипслашиб кетарди.

Бурчакда бир махлуқнинг ўпкасидай босқон,

тупроқнинг ичидан мўралаган олов,

патнисда қалай, пахта, новшадил

ва пўстак устида

бу чайқалишлар, бу оташларнинг ҳоқими

Шоҳморон* сингари ўтирган Шобон уста.

* Шоҳморон— Илонлар шоҳи.

Учинчи дўкон икки йилдир бўм-бўш, ёпиқ.

Музлаган,

совуган ўлик бир юрак каби

эшигида каттакон қулф.

Ёнида қўпол пойафзал ботинкалар дунёси:

эскичи Раиф оға

тишсиз,

ғилай,

кар

ва турма бошлиғининг кассасида юз эллик сариқ олтин.

Ойначи Асри Юсуфники — бешинчи дўкон.

Тилласув юритилган маркаларнинг

мой бўёқда ёзилган атиргуллар орасидан

боққан кўзгулар.

Яланғоч хотинлар деворларда,

бир маршалнинг тошбосма суврати.

Ойначи Асри Юсуфнинг тўлқинли қумрол сочи

ёнига таралган,

асалнинг рангида кўзлари,

қарчиғай бурун ва тарашланган, мағрур бир мўйлов.

Асри Юсуф энг олифта киши турма бўйича:

сариқ ботинкасин мойланмаган пайти бўлмаган.

27 да Илғозда туғилган эди Юсуф.

Илғоз.

Илғозда бўлганмисиз?

Не замон?

Илғоз:

тўрт маҳалла, олти юз хонадон минг жон.

Ҳукумат меҳмонхонаси, полиция бўлими ва шуъбаси,

ошхона, нонвойхона, темирчилик, эгарчилик, мискашлик,

тўқимачилик,

боғ ва дала — айтиб бўлмас ҳорғинлик

ва тепаси меҳмонхона, таги қаҳвахона бўлган

учта карвонсарой.

Тонг билан уйғонар Илғоз,

кун ботиши билан ухлайди.

Тонг отгунча дунё қоронғу.

Маъмурлар: покёр.

Ешлар: ошиқ.

Ҳар икки томон: ароқ.

Узоқларда осмонга яқин оппоқ қорлари-ла

юқорида

юксакда

кийикларнинг ва қарағайларнинг мамлакати.
Қасабанинг ташқарисида

Илғоз тоғининг этагида туғилди Юсуф.
Отаси илгари ёлланма тикувчи эди,
кейинроқ бориб Қодир уста бўлди.

Онаси — Шаҳрибон.

Қодир уста ўлди Болқон урушида.

Юсуфни боқиб олди бобоси

(жандармлардан,

пенсионер,

уч лира ойлик оларди— қоғоз пул,

бир сигир,

бир уй,

бир ҳўкиз

ва ўн беш дўнум¹ ер).

Етти ёшида тикувчига шогирд тушди Юсуф,
мактабга кирди.

Эплай олмади тикувчиликни ,

лекин ўрта мактабнинг охирги синфигача ўқиди.

Сўнгра ғурбатга кетди йилқичилар-ла:

Инеболу, Қастамону, Чанқири, Анқара.

Истамбулда аскарлик.

Рухсатнома олиб Илғозга келсаки:

«Чиқдик номус билан ўн йилда огир жанглардан».

У кеча даҳшатли ичди Юсуф.

Ғижиллашди ўртоғи билан.

Автоматни ишга солди у.

Кесдилар ўн беш йилга.

Ўзига Асри фамилиясин танлади.

Шунга кўра асрилик

кулгули эмас.

У доим исмидан олдин айтарди:

Асри Юсуф

Шундай бўлди.

Ишини севарди Асри Юсуф,

ойначилик қадимий касб саналар,

янги имлодаги бежама йирик бош ҳарфлар,

нозик мўйқаламлар

мойли бўёқ ва кимё.

Юсуфнинг дўкони доимо гавжум:

Растрат қилиб ётган чўтир Эҳсон бей,

* дўнум— 919,3м²

Тирабзонлик баққол Сафар
(чайқовчи),

Илѐс— капитан (қалбаки тангачи)
Асри билан чой ичгали келгандилар.
Илѐс— капитан,

на капитан,
на қалбаки тангачи,
бир фирибгар эди аслида.

Илѐс— капитан
қанд чойни ютум-ютум ичарди,
денгизчи фуражкасин бостириб кийиб,
ҳикоя айтарди ишонч-ла:

«— Бугунги кунни қалбаки тангачилар кунни, деб
эълон қиламан.

Курсини Сабронияда кўрдим мен.
Подвалда саксон зина,
кўз боғланган.

Билмадим, ким берди менга бу сабоқни,
яширин ҳар нарса,
сир.

Большевиклар, меньшевиклар...»
Илѐс-капитан Батумда бўлган,
большевиклар келган пайтларда,
бу тўғри,

аммо қандай, не учун— номаълум,
эҳтимол контрабандист бўлгандир,
«Пулни ташлаб кетиб бўладими,
1000 талик— оллоҳ,
500 талик— пайғамбар».

Асри Юсуф сўради:

«— Фаришталарми?».

«— 50 талик, 25 талик.»

Ажинли юзини буриштирди баққол Сафар.

Илѐс-капитан давом этди,
билагонлик билан ва ғолибона:

«— Пул бор— оллоҳ бор,
пул йўқ— оллоҳ йўқ...»

Бу бир ҳикмат,
тўрт минг саккиз юз сўздир,
жиддий сиёсат.

Мен жиддий сиёсат қўллайман,
Шарқ сиёсати...»

Айёр, уятли, мамнун,

мийиғида кулди,
ўйнади жакетининг тугмаларини.

Неча марта, қамоқларда оч қолиб—

— гарчи ўзи исрофгар ва жўмард бўлса ҳам —
жакетини, фуражкасини сотди,
фақат лангар тамғали сариқ

капитан тугмаларини сотмади асло...

«— Неча турли гул бўлса,

шунча турли шамол ҳам бор...

Инсон ҳам бир ўтга ўхшайди.

Ўтларнинг пири шамолдир.

Ҳар ҳайвоннинг ўзига яраша

салтанати бор,

овоз чиқармай кўришарлар вужуд билан,

бир-бирига яқинлашиб келар-келар-да,

қулоғини ўйнатар...

Балиқларнинг оғзидан чиққан нафас

айланар ҳарфларга,

шу йўл билан гаплашарлар,

ўтлар ҳам бир-бири билан сўзлашар,

шамол ёрдамида,

саслар ҳавода қолар...»

Оёғини оёғига ташлаб шапкасини ечди:
машинкада олинган сочи

оппоқ,

ҳурмат килса арзигулик бир бош

ва таҳликали,

қоп-қора, маҳзун кўзлар.

«— Электр симдан юради,

пири шундай топган уни.

Дунё бир фандир, ёху!

Ҳар нарса— ишламақдир.»

(Ҳолбуки, даҳшатли танбалдир ўзи,

ақл етмайдиган даражада танбал.)

«— Ҳар нарса— ишламақдир, дедик,

лекин инсонлар инсонларнинг этини ейди.»

Дўкон эшигида кўринди Падар,

ичкарига чўзди олти ойлик гўдак бошини,

йиғлаб юборгудек эди ҳозир:

«— Капитан ота,— деди—

кўришувчинг келган, муҳтарам отахоним.»
Қулоғигача қизариб кетди капитан,
умидли бир жуфт сўз каби маҳзун, қора кўзлари,
шапкасини кийди шошилиб:

«— Бизнинг оқсоқолдир келган...»

Эллик қуруш отди Падарга,
бу унинг энг сўнгги эллик қуруши эди,
оқсоқолдан эллик лира ололмаса,

тоғда кўмиғлиқ эллик минг ҳисобидан,
бу кеча оч қоларди капитан.

Эгилди унга қараб бир оз,

ишқалади қўлларин

ва «зейбек» рақсига ҳозирлангандек

тизларини эгиб

тўпиқларини уриб жакетининг
этагига

чиқди ташқари.

Асри Юсуфга боқди Чўтир Эҳсон бей:

«Фурсати келди, ўша ишни бошлайверайми»,

демоқчига ўхшарди.

Пайқади Асри Юсуф, баққол Сафардан сўради:

«— Шу, Илёс капитан,

нима дейсан,

31 мартда* қўлингга тушса

сўярмидинг?!»

«— Сўярдим...»

Сўради чўтир Эҳсон:

«— Лекин, афанди оға,

31 мартда қаттиқ овоза ишлар бўлган,

сен баҳрия аскарини эдинг у замон,

шундай эмасми?»

«— «Муини Зафар» кемасида аскар эдик.»

«— Қани, айт, қандай бўлганди бу 31 март?»

Еддан билардилар баққол Сафар ҳикоясини,

фақат бугун ундан атайин сўраётган эдилар.

Сўзлай бошлади баққол Сафар

қалбаки олтин тишлари,

мошбиринч мўйлаблари ичидан:

«— Эрталабдан ғайри ҳарбий кийиндилар зобитлар:

* 31 март 1909 йили (эски ҳисоб бўйича)—Истанбулда аскарлар ёш туркларга қарши исён кўтардилар. Исён икки ҳафтадан сўнг бостирилади. Исённинг ташкилотчиси Султон Абдул Ҳамид II тор-мор қилинади ва тахтдан қувилади.

кетарканлар дедиларки човушга:

«Исён кўтармиш низомия аскарлари,
бизга қўшилишга дея сизнинг ҳам олдингизга келишса,
қўшилишга, аммо ёмонлик қилишга йўл қўйманг...»

Чўтир Эҳсон бей Асри Юсуфни туртиб, мақтаб қўйди:

«— Зобитлар ҳам ақлли зобитлар экан,

афанди оға...»

«— Ҳам ақлли, ҳам мўйловдор эдилар.

Ишқилиб...

Бир оз вақт ўтди,

Бармоққопидан тўғри бир музыка чала-чала

келишарди,

Бешиктошда полис маҳкамаси босилди,

олинди қурол,

аммо билмаймиз қайга борурмиз...

Хуфтон маҳал Юлдузга бордик,

бошимизда уч човуш:

бири Меҳмед Али човуш,

бири Иброҳим човуш...

Саройнинг ёнида тизилдик,

уч дафъа бақирдик:

«Подшоҳим, кўп яша!» дея.

Балконга чиқди жаннатмакон Султон Ҳамид:

«— Тилагингиз надир, болаларим?»— деди.

Қошига уч киши чиқди:

бири Меҳмед Али човуш,

бири Иброҳим човуш.

Катта сават-халталарда нон тарқатилди аскарларга,

иссиқ-иссиқ.

Келишимизни билган-да-демак...

Олдинроқда отишма.

Нима бўлди?

Ҳеч гап эмас.

«— У ерда ғайри ҳарбий кийимли

ҳарбий мактаб курсантини кўриб

қолишибди,

отдилар уни...»

«— Сен ҳам милтиқ отдингми, афанди оға?»

Қадимий қўрқув-ла боқди Эҳсон бейга баққол Сафар:

«— Отмадим...

Отган бўлсам-да ҳавога отдим.

Умуман,
тўрт айғирли ёпиқ аравада
келди Адҳам пошо.
Аскарлар атрофини ўради
Аё София майдонида.
Кеч кирди, қош қорайди.
У ерда баланд нарса ясабдилар
нутқ айтмак учун.

Адҳам пошо нутқ сўзлар.

Тантана.

Отишма яна,

бунинг салют эканини тушунмадилар:

«Қуршовда қолдик, қириламизми энди?»

Баҳрия аскарлари ажралди,

ҳар кас қочар,

музикачилар тарқалиб кетди,

довуллар синди.

Яна нималар бўлгач

ҳовузлар бўйига келаркинмиз...»

«— Шошиб қолибсизлар-да, демак,
афанди оға!»

«— Шошилиб қолдик, тўғриси, Эҳсон бей...»

Хуллас, эртаси кун аслаҳахонага кетдик,
у ерда ўлдирилди бир зобит.

Шаҳарга тарқалдик,

аммо талон-тарож йўқ,
дўкончилар ўзлари беришар текин,

маишат, майхона, отишма

кўнглингга сиққанча лекин!

Икки кун сўнгра эшитдикки,

Ҳаракат Қўшини* келаётир...»

Чуқур сўлиш олди баққол Сафар,

балки ҳорғинлик,

балки бир парча алам.

Кавлади тирноғи ила олтин тишларининг орасини:

«— Зотан,— деди,— ўз-ўзимча ўйладим:

беш вақт намоз ўқи,

еб-ичиб подшоҳни дуо қил,

вазифангни адо эт.

* Туркиянинг Оврупо қисмида ёш турклар томонидан ташкил қилинган, исёни бостириш учун Истанбулга келган қўшин.

Истамбул ҳам,
Боғдод ҳам шу!

Ҳукумат қаерда?

Аскарлик барҳам топди.

Юртимга кетайин энди.»

Асри Юсуф ҳазиллашди:

«— Шу-да, Ҳаракат Қўшини дегунча

қалтирар оёқларинг...»

Баққол Сафар ўпкаланиб жавоб қайтармоқчи эди-ю,
Эҳсон гапга аралашди шу пайт:

«— Қара, афанди оға, мендаги нарсага бир қара...»

Бу эски газета эди.

Эски имлода.

Ҳар жой-ҳар жойлари йиртилган.

«— Жуда эски газета, афанди оға,

ўттиз уч йиллик...»

«— Қани, бер-чи...»

Юлқиб олди газетани баққол Сафар.

Базўр ўзин тутарди Юсуф

кулиб юбормаслик учун.

Баққол Сафар ҳидлаб кўрди газетни.

Тақди кўзойнагини:

«— Бунни кўряпсанми, Эҳсон бей,

расмлари ҳам йўқ,

бошдан охиригача мусулмон ёзуви...

Ол,

ўқи-чи, эшитайлик бир...»

Юмди кўзларини баққол,

оғзи очик,

осмонга энди чиққан юлдузлардай ялтирар
олтин тишлари.

«— Сабоҳ» газетнинг оти, афанди оға,

10 раббиулохир, 1327*

сони 7038.

Соҳиби имтиёзи Михрон.»

Асри Юсуф сўради:

«— Ие, соҳиби армани эканми?»

«— Арман-марманни, қўй,

ўқи, Эҳсон бей...»

«— Уқийман, афанди оға:

Директоур — Проприетаире

* 1909 йилга тўғри келади.

(французчани туркча қилиб ўқиди).

Кўзларини очди баққол Сафар:

«— Бу не дегани, Эҳсон бей?»

«— Бу французча, афанди оға.»

«— Тўғри,

олдин Истамбулда, Бейўғлида

кофир дўкончилар

лавҳаларин фарангча ҳам ёзардилар.

Ҳозир ман этилган, яхши бўлди.

Туркнинг нонини егач, туркча ёзиш керак.

«— Ҳа, майли.

ўқи, мақолаларни, ўқи.»

«— Уқийман, афанди оға:

Абдулҳамидга таблиғи ҳол*.»

Асри Юсуф сўради:

«— Не дегани бу?»

«Яъни, Абдулҳамидга таблиғи ҳолга маъмур ҳайъат аъзоси:

Ориф Ҳикмат пошо, сенаторлардан,

Арам афанди, сенаторлардан,

депутатлардан Ишкодра депутати Асад пошо

ва Эмануэль Карасу Афанди, Салоники.

Юлдуз саройига кетилиб,

сарой бош котиби Жавод бейга,

хабар берилгандир Абдулҳамидни ҳайъат кўражак, дея.

Жавод бей Абдулҳамиддан мусовада олгандир...»

Тутиб туролмади ўзини Асри:

«— Туф, разиллар,

ўшанинг ёнига кириш учун ҳалиям изн сўрашаркан-да?»

Эҳсон бей давом этди:

«— Ҳайъат хонага кирган,

Абдулҳамид оёқда.

Иккита каттакон кўзгу,

бир муаззам қандил,

бир қанча креслолар

ва устида чойшаб бошқа баланд бир кресло

ва Абдулҳамиднинг ёнида ўғли Абдурраҳим

жаноблари.

Оғир жазоларни Абдулҳамид шу ерда берар,

муҳим ишларни бу ерда кўраркан,

айтишларича.

* «Абдулҳамидга тахтдан қулатилганлиги тўғрисида баё-
нот» демакдир.

Ва бу хона ҳарам-ла ёнма-ён бўлганидан
хайъат кираркан хотинларнинг фарёдини эшитибдилар...
Асад пошо яқинлашиб Абдулҳамидга бир метрча
қолганда аскарча бир салом берган:
«— Биз маъмурлар келдик Миллат Мажлиси
тарафидан,— деган, —

Миллат сени ҳол этди*,
фатвойи шарифга биноан.
Сизнинг ҳаётингиз, бола-чақаларингизнинг ҳаёти
хавфсиздир».

Абдулҳамид қора жакетда экан,
устида тўни.
Тўни буткул тугмаланган эди.
Сарой аҳлларига хос сюртук кийган ўғли жаноб
Абдурраҳим,
икки қўли қорнида,
эҳтиром ҳолатида эди.

Асад пошо баёнотни ўқиб бўлгунча
жаноб Абдурраҳим диванга йиқилиб юз тубан
фарёд кўтариб йиғлай бошлаган эди.
Абдулҳамид:
«— Баъзи бир илтимосларим бор,— деган,—
Мени бу ерда ёлғиз қолдирмангиз.
Хавфсизмидир менинг ҳаётим?»

Асад пошо:
«Усмонли миллат асил миллат,— деган,—
бир подшоҳ истеъфосига жавобан
нима қилиш кераклигини билади.

Такрор айтаманки Жонингиз хавфсиздир.»
Абдулҳамиднинг жағи титрармиш,
рангида қон йўқ,
фақат юзи ғоят ғазабли ва қўрқинчли:
«— Мен бу ишнинг шундай бўлажagini билардим,»—
деган.

Суҳбат орасида бу эски ҳоқон,
икки кун оч қолдирганларин сўзлагани он,
гап очмади, унутганди шубҳасиз,
бисквитлардан, шакарламалардан, икралардан,
сарёғлардан,
бизга хабар беришларича, саройга кирган аскарлар
ҳар тарафда сават-сават мевалар топишипти.»

* «ҳол этди»—«тахтдан қулатди» дегандир.

— Хей, онасини...»— дея ҳайқирди баққол Сафар
а қаҳ-қаҳ уриб кулди,

«— 31 мартда ўралишмай
Харакат Қўшинига қўшилишимиз керак эди,
лекин бизнинг толенмиз йўқ!»

Осуф ва Эҳсон ҳайрон,
«утмагандилар асло баққол Сафарнинг
бундай таъсирланишини.

«— Уқисанг-чи, Эҳсонбей, нега тўхтадинг?»

«— Уқийман, афанди ога:

«Абдулҳамиднинг муфоракати.»
Яъни, Абдулҳамиднинг кетиши.

Баққол Сафар тасдиқлади:

«— Тушуяпсанми, Юсуф?

Яъни уни қандай ҳайдаганлар.»

«— Салоникига сургуи қилинди,
аммо кейин Салоники юнонга ўтгач, қайтиб келди,
Биринчи жаҳон уруши даври
ўлди Истамбулда.

Жанозасини ҳам қолдирдилар,
кўришинг керак эди буни!

Халқ фарёд чекди нақадар,
сен энди буни бас қил, Эҳсон бей,
бошқа нарса ўқи...»

«— Уқияпман.»

«Абдулҳамиднинг бойлиги:»

«Абдулҳамиднинг ёнида

Шарқ Темир Йўллари облигациялари
700 000 эмиш,

ҳозирги пулга чаққанда

бу беш милён 150 минг лира демакдир.

Юсуф кулди:

«— Ишлаб пешона тери билан топган-ку, аниқ!»

Баққол Сафар кўзойнак остидан боқди Юсуфга:

«Ҳозиргиларга ўхшаган,— деди, —

бол тутган бармоғин ялар, ўғлим.

Бирор ҳодиса йўқми, Эҳсон бей, ҳодисадан ўқи.»

«— Бор, аммо газетнинг бу ёни йиртилиб кетган.»

«— Майлига, ўқийвер, Эҳсон бей.»

«— Тошқишлоқ ва атрофидаги ерлар

усмонлининг, албаннинг, юноннинг, арманининг,
жуҳуднинг

булфорнинг қонлари-ла ювилди,
ватан севгиси ва ҳуррият учун...»

Ҳайрат ила сўради Асри Юсуф:

«— Турк йўқ эканми?»

«— Усмонли, деярти-ку.»

«— Иккиси бирми?»

«— Билмадим.»

«— Хўп майли, ўқи...»

«— Татавладан тўпларни ўтказмоқчи бўлган
аскарларга армани хотинларнинг ёрдам берганини
кўрганлар...»

Ирғитмакчи бўлди газетни Эҳсон бей,
боққолнинг жаҳлини чиқаришдан умидини узганди:

«— Уқиш қийин,

йиртилиб кетган буткул.»

Бу сафар Асри илтимос қилди:

«— Барибир, ўқи охирига қадар.»

«— Комил-пошонинг қочиши.»

«...бозор куни қочиш учун...

ўз уйидан Жадабўстонга...

...бир қайиққа ўтириб...

ҳовучлаб жонини...»

Асри Юсуф хотирлади ўзининг қўлга тушишин:

«— Оллоҳ йўлини берсин,

тутилмасин ишқилиб!»

Давом этди Эҳсон бўй:

— «Адана воқеоти»

«...лаънати қўллар, ифлос нусхалар...

...онлалик бир армани хотиннинг хонасига...

...эри келиб қолар, бу маълунларнинг учовини отиб
ўлдирар.

Шу ҳолдан фойдаланиб, армани уйларига ҳужум

...ҳукумат мушкул аҳволда...

...мусулмонлар арманларга, арманлар мусулмонларга...

...уйларга ўт қўйиб...

...шаҳарни талаган жаҳолатпарастлар...

...Адана ичкари қишлоқларига...

...Тарсус кўчалари мурдага тўла...

Уқийверайми яна?»

«— Уқи.»

«— «Парламент Мажлиси Олий Риёсатига:

...ҳазрат олийлари...

...ҳуррият шаҳидлари...

...жаноза маросими...
 ...ўша ҳақда амри фармон...
 ...Маҳмуд Шавкат пошо...
 Ҳуррият Шаҳидлари қандай кўмилганига бир қаранг:
 ...энг олдинда гуруҳ суворийлар...
 ...кейин полис ва муниципалитет маъмурлари...
 ...янги подшоҳ томонидан жанозада...
 аввало уламолардан бири томонидан дуо...
 ...сенаторлардан бири, сўнгра депутатлардан...
 ...ва Маҳмуд Шавкат пошо ҳазратлари...
 ...бошқа ҳеч кимса нутқ сўзламас...
 ...шаҳидлар руҳига мавлуд...
 ...янги подшоҳнинг ўғли (отини ўқиб бўлмаепти)
 Ҳимоясида...
 ...Дорилмуסיқий Усмоний муассасалари томонидан...
 ...шаҳидларга ёдгорлик ўрнатилажак., иона
 берувчилар:
 5000—«Сабоҳ» газети ношири Миҳрон...
 20— қаламкаш Тавкиф...
 108— тужжорлардан Халил...
 100— адвокатлардан Самуэль Анастасиади...
 30
 20
 ...Оврупонинг қувончлари:
 ...Ля турки,
 (французча газета бўлса керак)
 ...Опрупо мамлакатларидан келган телеграфлар...
 Ёш турклар музаффариатининг...
 Париж 28:
 ...Бутун газеталар... Абдулҳамиднинг қулатилиши...
 Будапешт 27:
 ...Матбуот ялписига...
 Париж биржаси, 28 апрель:
 ...Биржа муомаласи сокиндир...
 «Дуюни муваҳҳидайи Усмония» қирқ сантим ошди...
 Шарқ Темир Йўллари облигациялари...
 Ғоят сокиндир Лондон биржаси ҳам...
 ...Усмонли акциялари...
 ...Амстердам...
 Голландия қироличаси бу кеча кўзи ёриганлиги учун...
 Эронда конституция...
 ...Ҳурриятсеварлар бу кунларда қувватланганлигидан...
 Эълон:

Уч кун Оламтоғида сайр.
Тоза оби-ҳавоси, гўзаллиги ила машҳур...
...Ҳн беш кишилик оркестр...
...кунига икки маҳал овқат тайин...
...жўнаш ва қайтиш...
...икки лирадир билет...
...Ҳукамон Жаҳон...
...ва таълим-тарбия тарихи...
...ушбу асар Кўзон мутассарифи собиқий...
Шоёни ҳайрат бир дори...
Тутқалоққа ва юрак ўйноғига мубтало бўлган...
Газетани ирғитди Эҳсон.
Жим қолдилар бир муддат.
Асри Юсуфнинг кўзи деразалардан бирига тушди:
галстук таққан, қумрол бир йигит
ўзига боқарди.
Негадир бирдан кепкасин кийди йигит,
кулимсиради.

Асри Юсуф:

«— Уфф!—деди, —

ҳар қалай анча йўлни босибмиз...»

Олди кепкасини.

«— Ҳе, онасини, ҳўп замонлар ўтипти-да,— дея
ўйлади,—

бир оз кеч келибмиз дунёга, шукур!»

У қиморбоздай севинди:

бир ҳунар кўрсатиш мумкин бўла туриб
кўрсатмай қолганига ҳам севиниш эди бу!
Чўтир Эҳсон бей, баққол Сафар кетишди.

Асри Юсуф газетани олди ердан
текислаб тахлади

ва столга қўймакчи эдики,
стол юзида бирдан
ҳазрат Алининг туяси билан
юзма-юз келди.

Бир букур туя эди бу,
устида бир тобут.

Қўли оқ араб,
юзида ниқоб,

етаклаган туяни.

Етаклаган ҳам,

тобутда ётган ҳам —
Ҳазрат Али.

Бир йўл ол,
бир йўл яшил,
тобутга ёпилган шол.
Тобутда бошдан оёқ

тобутдан-да катта
Зулфиқор, оғзи қийшиқ.

Кўкда бир малак,
чапда бир кийик,
ўнгда бир арслон,

йиғлайдир Ҳасан,
йиғлайдир Ҳусан.

Ва юпқа бир ойна узра

кетиб борар Ҳазрат Алининг туяси,
митти-митти ойналарнинг орасидан.

Бозори чаққонди бу лавҳаларнинг.

Ҳатто энг узоқ қишлоқлардан ҳам буюртмалар
келарди.

Модель: эскича,
биргина фарқи:

кўкдаги малак.

Уни чўтир Эҳсон бей билан Юсуф
арман дуо китобидан кўчириб чизгандилар.

Асри Юсуф ташлади газетни туянинг устига,
юраги қисилиб кетди дафъатан.

Ҳозирлади кўзгу қуймак учун манқални.

Шишалар топ-тоза, ялт-юлт қилади.

Махсус идишларда дорилар:

нитрат, аммиак, дистерланган сув ва ҳоказо

ва Асрининг юрагида ошаётган қисилиш...

Ойна қуйишдан воз кечди,

эшик олдиға чиқди:

тўғрида дам оларди қадоқчи Шобон устанинг шогирди,
деворга суянган ҳолда.

Саҳродаги ёлғиз қишлоқ янглиф

паришон ва кимсасиз.

Кўп яхши биларди Асри

бўр тупроққа ботган

бу каби қишлоқларни.

Дурадгор Шукрининг дўконидан чиқди Халил.

«— Яна Шукри учун комод моделини чиздингми,
устоз?»

«— Йўқ,

хотини келган экан, шуни айтдим.»
«— Сенда менинг ҳам бир ишим бор, устоз.»
«— Эсимда, Юсуф,
ҳазрат Алининг туясин замонавий қилишимиз керак.
«— У эмас, устоз,
кейин бу бўлмағур нарсаларни сотмайман
ортиқ.

Менинг ишим,
сендан бир нарса сўрамакчиман.
Нима десам экан,
илгари кетдикми,
тараққий қилдикми
Султон Ҳамид давридан буён?»
Халил ҳайрон бўлмади Юсуфнинг сўроғига:
«— Албатта, илгарилардиқ,— деди,—
янада илгарилаймиз.
Дейлик, зиналардан чиқмакдамиз,
зиналар, зиналар
эшиқ,
эшиқ очилар,
ўзидан-ўзи эмас—
биз очамиз, албатта
уйга кирамиз:
уй— роҳат,
илиқ.»

«— Яшавор, устоз!
Биласанми,
лекин инсоннинг қулфи дилини очар
сен билан суҳбат,
чойингни ич,
мен эса чўғ ўчмасдан ойнани қуяй.»
Асри Юсуф қуйди ойналарини,
Халил кўзгулар учун мойчечак тасвирин чизди,
мойчечаклар сариқ-сарик,
йирик-йирик,
хотини Ойшанинг кўзқорачиқлари каби...

IV

Шубаънинг боғида қуролхона
бўш.

Дарахтлар:
тут, акас, ўрик.
Шубаънинг боғида оломон.

Оқсоқоллари бошчилигида
тўп-тўп бўлиб келдилар.

21-йил туғилганлар
ерга чўк тушдилар.
Елкаларида тўрвалари

хаёлларида юртлари.

Ва чориқлари,
ва ерга боққан кўзларида айрилиқ ғуссаси.

Қора қалпоқ ва ипак шол—

фақат қўшиқларда

ва фестиваллардадир.

Қайси қишлоқи менинг қишлоқларимдан яхши билар
лаънати ямоқларнинг санъатини?

Шубаънинг боғида оломон,

ва чориқлари,

ва ерга боққан кўзларида

айрилиқ ғуссаси,

жулдур, ҳазин паришонликлари билан

тўп-тўп бўлиб келдилар,

21-йил туғилганлар

ерга чўк тушдилар.

Аёллар нарида тик туришар:

жимжитлик ва зулмат.

Сўзлашиб тўймасдан хайр-хўшлашлик.

Шубаънинг боғида оломон.

Тонг эди, пешин бўлди.

Нақадар жўн бу туртки, тарсаки?

Туш ўтди, оқшом қўнди.

Бу ҳақорат янглиғ

йўқлама ҳам битди,

Биласиз:

менинг севикли ватанимда,

казармага кетаверишда менинг йигитларимни

қамадилар мадраса ва мачитларга.

Ҳали совумаган аламларнинг яраси ила

қўрғошин қуббаларининг сўнгсиз бўшлиғига

қамадилар

ва қуйлар узоқ-узоқларда

турналар каби ўтар.

Қўкда булутларнинг йўли:

кечда бир турна карвони.

Шубаъда қуролхона
21-лар билан тўла.

Аёллар

хаста, оч бўрилар каби келдилар,
дарахт ёнларидан ўтиб,
ўтирдилар ерга,
сочлари кўринмас,
қучоқларида бечора гўдаклар каби
патир нонлари, қозончалари.

Шубаънинг боғида аслаҳахона ичида
зулмат.

Қип-қизил дарахтлар:

тут, акас, ўрик.

Шубаънинг боғида жандармлар ва хотинларнинг
кўзлари:

ҳатто ўн ёшдаги қизчаларники ҳам
она бўлгандай ғамгин.

Шубаънинг боғида бемажол илтижолар:

«— Жандарма ўғлим,
жандарма афанди оға,
мана бу қозончани узатиб юбор,
узатсанг-чи, нега турибсан?»

«— Жандарма қардошим,
жандарма афанди оға,
эшикни оч, бир кўрайин.
Очсанг-чи, нега очмайсан?»

«— Жандарма, тингла,
жандарма афанди оға...»

Бирдан аёллар ўринларидан турмай
судраниб кела бошлади:

«— Жандарма, жонинг чиқсин.

Жандарма лаҳатда чиригур.»

«— Кўкларинг, қизилларинг кул бўлгур жандарма!»

Навбатчилар билур:

ҳам деҳқон, ҳам жандарма — булар:

хотин зотининг жаҳли чиқмасин бир,

жаҳли чиққан хотиннинг курд итидан фарқи йўқ.

от устидан узиб олар йигитни.

Қўндоқ билан тўсдилар хотинларнинг олдини:

«— Мумкин эмас...»

Хотинлар тарқалди қий-чув билан,
тош отдилар,

сўкдилар жандармаларнинг хотинларини,
ҳа-ҳа, хотинларини.

Шубаънинг боғида аслаҳахона ичида зулмат,
ва дарахтлар қоп-қора:

тут, акас, ўрик.

Бир хотин қўндоқ еди,
йиқилди, турди,
оғзи тўла қон.

«— Теракдек бўйинг синсин,— деди,—
менинг ўғлим ҳам жандарма бўлур бир кун,
сенинг қишлоғингга кирар,
менга қилганингни онангга қилар!»

Анчадан бери ўн уч ёшли темирчи Карим
жоним жигарим
кузатиб турарди аёллар-ла навбатчиларни,
гўлахи кепкасининг остидан
ва қамчиндай мовий тужуркасининг ичидан.

«— Ҳай, жандармалар,
ҳооой гўнг титувчилар!»— дея бақирди.

Атрофга қаради полис йўқми, деб.

Шаҳарлик фақир болалар каби Карим ҳам
жандармани писанд қилмас,
нафрат ила қўрқарди полисдан фақат.

Кеча кечқурун кирган эди комиссарнинг боғчасига
ва комиссарнинг канарейкасини

қафасдан озод қилди қош қорайғач.

Хотирлади буни,

тортди қонсиз юзида

учига кўмир қораси теккан пучуқ бурнини
ва аслаҳахонанинг орқасига ўтди.

Карим уч йилдирки ишчи эди

Жавод бейнинг заводида,

биларди эндиликда темирни хамирдек ишлашни,
пўлатга сув пуркаб пардозлашни.

Энди калласида бир нарса бор эди фақат:

бир темир қафас,

бир сариқ канарейка —

озод-озод қанот қоқаётган.

Бир калит чиқарди тужурка чўнтагидан,

каттакон бир калит,
тиқди аслаҳахонанинг орқа эшиги қулфиға.
Ичкаридагилар

эшик ёнига яқинлашдилар.
Қанарейкалар-ку озод учиб юришибди,
калит тушмади фақат,
уриниб кўрди яна, яна,
иложи йўқ,
сўкди онасини, хотинини
комиссарнинг, аслаҳахонанинг.

Сўнгра эгилди,
қулф тешигига оғзини тираб:
«— Қараб туринг ҳали, айиқлар,
эртага яна келаман»,— деди.

Олдинда

Кесикбош қалъасининг этагида
қоп-қора
томларнинг
давосиз

ваҳимаси,
ҳавода бу— ўтин олови билан пишган булгурнинг иси,
бу— гишт девор,
бу— энди калтакесак кирадиган тешик,
бу— паришон

тут, акас, ўрик,
бу— инсон қамалган аслаҳахона,
бу— тақиқ,
бу — рўмоллари ва пешбандлари йиртиларак
йиқилган
хотинлар,

бу— ўрта аср дунёсининг ичида
қолдириб ортида оқшомни,
юрди,

юрди жоним-жигарим,
юрди ўн уч яшар ишчи Қарим,
йигирманчи асрнинг энг умидли одами.

Қирди юртимда бир вилоят марказининг
ичкари кўчаларига,
узоқлардадир асфальт,
станциядан ҳукумат уйига қадар
беш юз метрдан зиёд ҳасрат.

Бу ерда замин
қутлуғ ва муборак,
ота-боболардан қолган тупроқ
ва қорамоллардан қолган тезак.

Қуйма темир халқали эшикларнинг ёнида
қоронғуликда тахта девордан осилмиш шохларнинг,
телба бўм-бўшлиги ила уйқуда эди
мармар ҳовончалар.

Панжаранинг ортида граммофон,
дағал-дағал овозлар,
йиғлаган бола-бақра.

Уйларнинг фақат пастки қабатлари қурилган,
устки қабатлари фожей, яланғоч устунлар.
Деворларга таянган гилдираклар,
улар эндиликда бир марта бўлсин туймас
йўлларнинг севинчини,
турган жойларида чириб битарлар.

Уйига келди Карим,
уйи гиштан, тахтадан.
Эшик очиқ эди,
отаси уйда.

V

Хотини Ойшага мактуб ёзарди Халил,
турмада, устки қабатда,
деразадан зулматга боқиб.

«Севгилим,
бу не разиллик,
дунё уфқларидан қўзғолиб
келаркан устимга кўпирарак,
бош ва юрак
бир улуғ шамолнинг ичида экан,
ўтириб тахта курсига бемалол
ҳордиқ чиқараркан бадан,
бу баҳсин тўхтатиб турайлик.

Севгилим,
сочларингнинг ичида қўлим,
уларнинг қўшиғи ҳам кафтимда,

сен олти юз километр мендан узоқ
ва айни чоғда қошимдасан.
Бу ҳам айри бир баҳс.
Биз бу 41-йилда
иккимиз ҳақимизда сўзлашмасмиз,
ҳануз мен унчалик жасур эмасман...

Севгилим,
электр ёнар, қара,
йўл четида
оқ бинонинг ёнида:

Йўл ёруғ.
Шубабънинг боғида аслаҳахона
ва дарахтлар:
тут, акас, ўрик,
яна тагин шийпонча ҳам бўлса керак,
кўролмаяпман.

Августнинг бири.
Кечалар қисқармади ҳали,
жандарма ҳуштаклари.
Йўл танҳо ўзи.
Осмоннинг ярмида булутлар
ғужғон ўйнар.
Бундай шовқин солиб келаётган
Зонгулдак поездидир.

Ойдинликдир гарчанд
осмоннинг бу ярмида,
тоғларга яқин,
юлдузларни кўряпман.
Темир кўприкдан ўтди поезд,
терақларнинг орқасидан.

Шаҳар икки бўлим:
эски қалъанинг туби
зулмат қўйнида.
У ерда лампамой ёқилади,
керосин йўқ шаҳарда.

Қизлари бўлган қаҳвахона
ишламади бу ёз.
Қора ойналари узра
ой нури

Йилтирар.
Янги шаҳар станцияга яқин,

дарахтзорда унинг нурлари.
Бир аёл овозини эшитдим,
бир гўдак йиғисини.

Ачишди бурнимнинг қаваги,
қизимни ниҳоятда соғиндим.

Икки шарпа
салмоқлаб
ёнма-ён
ўтди.

Маъмурлардир, эҳтимол,
ғоят жиддий ва ғоят ҳорғин эдилар.
Ҳар ҳолда суҳбатлашмай кетишарди.

Оқ уйнинг пастки қабати ёруғ.
Ҳар ҳолда овқатланмоқдалар.

Поезд қалқди:

ачкиқ-аччиқ чинқирди,
шанғиллаган сингари қулоқ.
Сенинг ҳам қулоқларинг шанғиллайдими, хотинжон?
Эскичи Раиф оғанинг овози келар
орт томонидан,
бешинчи камеранинг очиқ эшигидан:
«— Отамни қийнадилар,
мени қийнадилар.
Ер низоси,
дўкон низоси,
амлок низоси...»

Ўзи билан ўзи сўзлашар Раиф оға,
кар, ғилай ва тишсиз:
«— Дўкон олдим мусодара бўлиmidан,
Мануфактурачи Исмоил қийнади бизни.
Раҳматлик синглим майорнинг хотини эди.
«Оҳ, деди менга,
кўп фалокатлар тушар бошингга», деди.»
Раиф оға тинди.
Бошлади радио —
халқ уйида бал.

Аслаҳахона қоронғу,
ҳолбуки ичи лиқ-лиқ одам.

Эскичи Раиф оға сўзланар яна:
«— Қийнадилар, қийнадилар,
хотинимнинг ака-укалари қийнади мени.

Афсун ўқиб аврадилар кечаю кундуз
уйимнинг ёнига келиб.

Қирда менга қандайдир сув ичирдилар.

Ошимга оғу солди хотиним.

Туролмас бўлдим,

юролмас бўлдим,
гапиролмас бўлдим,
чиқолмас бўлдим кўчага.

Қийнадилар мени, қийнадилар, қийнадилар...»
Узилган ип каби бирданига кесилди Раиф оғанинг саси.

Бир одам ўтди йўлдан.

Сигара чекар.

Яна Раиф оғанинг саси:

«— Инимнинг хотини ҳақорат қилди мени.

Уларнинг ҳаммаси бир —
полис қўмондонию бошқаси.

Инимнинг хотини ҳақорат қилди мени,
бир тумор ёзди менга,

мен бу ҳолга гирифтор бўлдим,
уйимни, жойимни хотинлар тошбўрон қилди-
лар,

деворнинг. тубида пулим бор,
пулни олдим.

Инимнинг хотини тумор тутар тўппа-тўғри менга —
ўз кўзим билан кўрдим.

Текширувчига бордим,
арзимга қулоқ осмади.

Боқдимки телба қилурлар охири,
хотинимни ўзим жазоладим, жинояти учун.

Қон тутди мени, қон тутди мени, қон.

Ер низоси, амлок низоси, дўкон низоси.

Ер ёрилди, мулк ёнди, йиқилди дўкон.

Қийнадилар мени, қийнадилар мени, қийнадилар...»

Эскичи Раиф оға тинди бутунлай,
биламан,

ухлаб қолган бирдан,
шубҳа тушди ичимга:
Раиф оға бу кеча ўлар, менимча.
Валининг автомобили ўтди йўлдан.
Гўзалдир Вали бейнинг қизлари:
Бу кеча Халқ Уйида каттасининг тўйи бор...»

Халил давом этаркан мактубини
Халқ Уйида бошланганди тўй,
мудҳиш бир туш турарди
Вали бейнинг бахтиёр ота кўзлари ортида:
теранда, тубанликда танбал, узун қамишларни қимир-
латар

қип-қизил балиқлар.
Қизи кузатилмиш ернида хуморланиб
қип-яланғоч ётар
мовий сув ёруғлигида.

Ва ҳозир шаҳар оркестри
«зейбеклар» авжини ураркан,
покиза бир қирғовулдай ораларкан столларни келин,
қайнона сузум-сузум,
сузиларкан тиллолари ва ёғлари босиб,

ва куёв —
муҳандис —
типпатик юраркан келиннинг кетида
ўлчовли одимлари ила бир паргар каби,

ота —
— Вали бей —
хотирлар тушини,
хотирлагиси келмаса-да хотирлар.

Балки бу мудҳиш тушга сабаб:
беш кун аввал тикилаётганида кўриб қолганлигидир
қизининг ипакли, оч пушти ич кўйлагини...
Вали-бей олди кўзларини қизидан,
буфетга боқди:

буфетнинг олди
гўшт ва газлама,
тумонат одам эди,

ва у ерда жаноб Рафиқ Башаран
қўмондонлик қиларди гарсонларга.

Тўйда энг кўп чарчаган жаноб Рафиқ Башаран эди,
ва энг кўп чарчаганидан энг кўп бахтиёр эди.

Вилоят Идора ҳайъати партиясининг аъзоси эди
Рафиқ Башаран.
Ҳаво флоти, Болалар Ҳимояси, Қизил Яримой,
Халқ Уйи, Турк-Темир-спорт клуби,
бутун расмий баллар, учрашув маросимлари, муҳим
тўйлар —

бари қисқа елкасида эди Рафиқ Башараннинг.
Ҳануз уйланишга вақт тополмаган бўлар эди
отасидан қолган қассоб дўконига қарамаса поччаси,
онаси Фатма отиннинг
кинначиликдан топадиган даромади бўл-
маса

очдан ўлар эди Рафиқ Башаран
партия биноси ила Вилоят идорасининг орасида.
Иситмали, сап-сариқ пешонаси доимо терли,
ингичка оёқларида титроқ
ва қонсиз лаблари бир гўдак имони-ла кулумсаб,
сув каби харжларди ўзини Рафиқ Башаран.
Вали бейнинг наздида «гапга тушунмайдиган» бир
одам эди,
Партия бошлиғининг назарида: «Мамад Бўри»,
адлия врачининг фикрича: дали-девоиа эди,
қолбуки у
шунчаки содиқ партияли эди.

Партия бошлиғининг боши
устарада қирилган,
қошлари қалин ва пайваста,
кўзлари катта-катта,
каттакон бурнининг остида бодомдек мўйлаб.
Партия бошлиғи
дон-дун савдогари,
кафан оқлиги қадар аламли,
ярамас чайқовчи
ва чинакам мусулмондир — беш вақт намоз ўқир.
Партия бошлиғи ошиқдир ўз хотинига,
ҳеч қаримайдиган аёл,
янги узилган нондай лўппи,
оқ,
юмшоқ
ва лаққабалиқдай лаззатлидир эти.
Баъзан бошлиқнинг муҳаббати шундай товланарки
ийглар икки кўзи — икки чашма

хонимининг тизларига яшириниб.
Лекин гул устига гул ҳидлашдан тия олмасди ўзини
фақат йилда бир,

Истанбулга боргани замон.
Бошлиқ эгилди қулоғига шаҳар раисининг:
ҳайбатли бурнига ҳеч ярашмас эди
хатм ўқиётган болаларнинг овозидек
ҳануз йўғонлашмаган овози.

Шаҳар раиси: бугдойранг,
оқсочли,
тепакал,

калта бўйли, заиф.
Шаҳар раиси қизарган қулоқларида ойна,
тингларди бошлиқни.

У ҳаммани шундай тинглар,
сариёғдан қилни суғуриб олгандай,
ҳар кимнинг ёмон дегани — ёмон,
яхши дегани — яхши.

Шаҳар раиси — истеъфодаги мингбоши;
биринчи жаҳон уруши даври — шу ерларда шуъба
округ раиси эди,

ерли халқни яқин ерларга жойлаштириб
қозонди шаҳарнинг хайрихоҳлигини.

Раиснинг ўғли телба-тескаридир —
шаҳарнинг бутун қизларига совчи қўйган.
Олтин сочлари узун-узун,
мовий равшан кўзлари саволлар билан тўла.
Ҳазрати Исо каби навқирон.
Бултур касал бўлиб қолди раис.
Ёнди оташ ичида.

Чиқди ажал тери.

Бир сўнгак, бир тери —
жон ҳовучида.

Телба-тескари ўғли билан онаси
бақариб-чақариб
ндиш-оёқ, гиламларни
бўлишдилар
касалнинг боши устида.

Соғайиб кетди раис,
Ўғлини қувди уйдан,
қамчин билан савалади хотинини

ва уч кун ёнидан едирди
етти фуқарони.

Шаҳар раиси гўё гўзал икки инсон яратгандай
ҳаётининг бир томонидан мағрур:

қошлари қалам,
кўзлари шаҳло,

бири Муниципалет биноси,
бири умумий ҳаложой.

Раис биргина инсонга душман холос,
у ҳам бўлса — граждан судьяси Рауф бей.

Рауф бей Муниципалитетнинг душманидир,
энди, бу ердагина эмас

ҳар ерда, ҳар қачон.

Муниципалитет жазоси ила келган

ҳар кимсаки бор,

оқланар.

Умуман Рауф бей кам-кам жазо берар,

қонун моддалари-ла мудҳиш бир ғавғодир ҳаёти.

Адвокатларга жаҳли чиқар,

ўзи ҳимоя қилар айбдорлар ҳуқуқин.

Ҳар нарсадан устун

шахсий эътиқоди.

Айни бир дастурхон устида эдилар оилалари ила

айиқ Иброҳим ва Рауф бей.

Сариқамиш жанги ҳақида сўзлар эди яна Иброҳим,

ва мудрар эди судья

олтмиш ёшининг ва ёш хотинининг

ҳорғинлиғи-ла.

«Мозий» тангосини чалар эди оркестр,

эски бир маҳаллий куйни.

Оҳ, ҳаёт...

Хотинингиз ёш-да, Рауф бей;

Рауф бей, хотинингиз рақсга тушмак истар,

мудраманг.

Сариқамишнинг энг қорли тоғига етганда Айиқ Иброҳим,

уйғонди дафъатан судья,

хотинини рақсга тортди,

тик туриб босди бағрига,

босди бағрига тош босгандай,

ва унинг таранг, қайноқ кўкрағи,

ва силлиқ таралган ва қирқилган сийрак оқ сочлари

ва аккордеон тўлқинларига ўзини бермасдан,

ярим палаж оёқларини зўрға-зўрға судраб
мағрур,
титрак,
кезинди,

исён каби жасур,

адолат каби ҳазин эди.

Турмада устки қабатда,
хотини Ойшага мактуб ёзипкан Халил
ташлади қаламини.
Хотинидан бугун келган мактубни балки бешинчи
марта ўқир ва бахтиёр эди беташвиш оқаётган сув каби.
Ойша мактубида дердики:
«Дераза ёнида, тўшакда ётибман,
тиззамда адёл,
бир илиқлик оғушидаман.
Қирлар,

ажойиб қирлар
ва Чамлижо тепалиги кўринур.

Ҳаво жуда осуда.

Даҳшатли акс садо қилар овозлар.

Бизнинг боққа туташ ерни ҳайдамакдалар.

Икки ҳўкиз,

бир киши олдинда, етаклаб борар,
бир киши орқада омочни бошқарар.

Тупроқ қабармакда.

Ҳаёт тўла тупроқнинг устида инсон қўли.

Ҳайратда қоламап:

нақадар муаззам,

нақадар зўр иш,

қандай қилиб шунчалик осон,

шунчалик бемалол

бажаришар бу ишни.

Тонгдан буён катта бир майдонни тирилтирдилар.

Нима экишаркин, кўрай-чи.

Ёзаман сенга.

Оқшом чўкмакда.

Қарғалар мактабдан қайтишяпти,

болалигимда шундай дейишарди.

Қизингиз Лайло ҳам шундай дейди.

Яхшигина қоронғулашди теварак атроф.

Лампани ёқдим.

Боқдим кўзгуга.

Эри маҳкум бўлган хотин ҳамма вақт ойнага қарайди.
қараганда ҳам тез-тез қарайди.
Ўзга хотинлардан кўпроқ туяр бу эҳтиёжни,
қўрқар қариб қолишдан.
Севган кишиси қайтганда ёқишни истар.
Бироқ орадан ўттиз йил ўтса,
унда нима бўлади?
Кўзгудаги аёл ҳали қаримаган,
сочлари қирмизи,
кўзлари баъзан яшил
баъзан асал рангида.»

Ойшанинг мактубини буклади Халил,
қўйнига солди,
ва ярмида тўхтаган жавоб хатини бошлади:
«Яғонам,
албатта сочларингиз қирмизидир,
кўзларингиз
баъзан яшил,
баъзан асал рангида.
Буни кўра олдингиз демак?
Буни ҳамма ҳам кўра оларди.
Фақат уларнинг бундай эканини
аввало мен кўрдим,
чунки мен ёздим энг аввал.
Бу дунёда
мендан аввал ҳеч ким сўзламаган сўзим
шундан иборатдир.

Билурсизким,
бердим умримни
энг гўзал,
энг бўлажак,
энг амалга ошмоғи зарур нарса учун.
Фақат кўпдир
— санаб адо қилолмас қадар —
айни ишни мендан аввал
балки-да меникидан буюк бир қатъият-ла
қилганлар.
Албатта сочларингиз қирмизидир,
кўзларингиз
баъзан яшил,
баъзан асал рангида,

ва яна бир нарса бордирким, пайқамагансиз балким,
қўлларингиз — бу, мўъжиза қўлларингиз.

Билурсизким,

инсонлар синф тамғаларини

таширлар кафтларининг ичида,

бу хусусдаги ҳақиқатлар,

масалан, инсон қўлининг

инсон тараққиётидаги ролига доир,

мендан аввал кашф этилгандир.

Фақат қўлларингизнинг гўзаллигини

мен кўрдим,

чунки мен ёздим илк бора.

Албаттга сочларингиз қирмизидир,

кўзларингиз баъзан яшил,

баъзан асал рангида.

Ва қўлларингиз,

билиб қўйинг шуни —

мўъжизадирлар.

Ягонам,

биз энди бу 41-йилда

сўзламаслигимиз керак эди

иккимиз тўғримизда.

Дунё бор,

ватанимиз бор,

очлик, ўлим,

ҳасрат,

умид ва зафар

дунё ва юртимиз билан баробар

ва уларнинг ичида

шу онда айрилиғимиз,

севгимиз-ла иккимиз ҳам бормиз.

Ягонам,

эввал саслари келди араваларнинг,

сўнгра ўзлари.

Ардарда уч дона эдилар.

Бирига узум ортилган эди.

Кўздан ғойиб бўлдилар.

Йўлда бир муддат саслари қолди.

Темирйўл ишчилари ўтишар.

Елғиз уларгина шундай бақира-бақира сўзлашадилар.

Йўл ойдин.

Радиога бир қўшиқ:

«На келган бор, па кетган,
кун узун,
йўллар узоқ...»

Нечун?

Ҳолбуки мен,

ҳолбуки биз билурмиз:

хабар ҳар ҳолда

жуда тезда келажак...»

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Турма табиби лозим кўрди
ва Халил хастахонага ётди кўзларини даволатиш учун.
Давлат хастахонасининг бош врач ва жарроҳи
Фоиқ бей эди /бир вақтлар полисхона доктори/,
палатада яна икки маҳкум бор эди
ва уч муҳофиз жандарма.

Хастахона шаҳар ташида, қир ўртасида эди.
Атрофда бир қаришдан баланд ўсимлик йўқ эди,
фақат бир ёввойи нок дарахти қаққайиб турарди.
Узоқда бир тоғнинг,

бир ажиб тоғнинг ортида
гойиб бўлар эди юксак яшилликлар,
тоққа тирмашмасдан
ерда ўралашиб.

Бир қабатли, бетон кубик эди бино.

Тарихда қурилган барча бетон бинолар каби
ёрилганди деворлар,
шўрлашганди парча-парча.

Кенг тош зиналар — эшигининг олдида.

Фоиқ бей Халилга бундай деганди бу тош зиналар
ҳақида:

«— Яхшиямки, бу тошлар шундай кенг ва қулай.

Хастахона ҳукуматнинг эшигидир

деҳқонларимизнинг наздида

ва ҳукумат эшигида девор тагларига ўтириб оладилар.

бу ерда тош зиналарга ўтирадилар ҳеч бўлмаса».

Оқшом.

Теварак қызарган эди.

Қаршида тақир ерда Дюмелли Маҳмад,
оғзининг

нақ ўртасидан бошлаб
яرمىси тишсиз,
шилпиқ мовий кўзлари ёшли,
ичкарида автоклав шовқини:
Операцияга ҳозирлашар Дюмеллининг хотинин.

Суҳбатлашурлар доктор ва Маҳмад.

«— Ичаги тугилган,
қорнини ёрамиз.»

«— Улмасмикин?»

«— Қорнини ёрмасак ўлиши аниқ.
Қорнини ёрсак омон қолур эҳтимол.»

«— Икки гўдаги бор,
қўшнига қўйиб келдик,
ўлиб қолса агар...»

«— Қорнини ёрмасак ўлиши аниқ.»

«— Кеча хирмонда эдик,
устига ёпмакка ҳеч вақомиз йўқ.

Гўдаклар ҳам биз билан.

Хирмон вақти...

«Воҳ, онам» деб бақирди,
қорнини чангаллаб
дод солди тўлғаниб.

Улиб қолса-я!

Бир дори ёзиб берсанг...»

«— Дори кор қилмас.

Қорнини ёрамиз.»

«— Ўзинг биласан.

Кечаси хирмонда яланғоч эдик...

Анов сариқ доридан ичирсанг бўлмасмикин?»

«— Қорнини ёрмакдан ўзга чора йўқ.»

«— Қутилармикан?»

«— Қорнини ёрмасак ўлиши аниқ.»

«— Гўдакларни қўшнига қўйиб келдик.

Хирмон шундай турипти...»

«— Тушунсанг-чи, ахир биродар,
қорнида ичаги тугилиб қолган.»

«— Ечиб бўлмасмикин?»

«— Ўзидан ўзи ечилмас,

қорнини очаман-да

тугунин ечаман.»

«— Қўлинг биланми?»

«— Қўлим билан.

Шовқинни эшитяпсанми?

Қайнамакда асбоблар.

Топ-тоза, йип-йилтироқ.»

«— Қутилармикан?»

«— Қорнини ёрмасак ўлиши аниқ.»

«— Сарик дори берсанг-чи?»

«— Мумкин эмас,

агар истасанг, касални қайтариб олиб кет.

Сен рози бўлмасанг ёрмаймиз қорнин.

Сен рози бўлсанг

олурман пичоқ.

Қонунда шундай ёзилган.

Бир қоғозга имзо чекасан.»

«— Қандай қоғоз?»

«— Розиман, дея.

Айлан,

ўйлаб кўр бир оз.»

«— Улмасмикан?»

«— Қорнини очив керак.

Лекин мол сеники.

Қонунда шундай ёзилган.»

«— Қутилармикин?»

«— Қорнини ёрмасак

эҳтимол қутилар.

Қорнини ёрмасак ўлиши аниқ.

Мана бу нок остига ўтир,

ўйлаб кўр.

Кейин кел, қоғозга бос муҳрингни.»

«— Муҳрим йўқ.»

«— Бармоқ босасан.»

Дюмелли узоқлашди,

доктор сўради Халилдан:

«— Диққат қилдингизми Дюмеллининг оғзига?

Типик пиорея.

Унгдаги тишлари бутун, оқ,

чап тарафи буткул тўкилган,

гўёки оғзининг ярми йўқ.»

«— Мовий кўзли...»

«— Ҳамда қирмизи соқол.

Қаранг, Халил бей, қаранг

қандай ўтирибди чордона қуриб,
қартайган паришон бир шоқол.
Қўрқар гўё кафтини дараҳтга таямакка.
Нарёғдан, чўлдан келганига аминман.
Чўл одамга тамғасин босар.
Сира севмас мени,
менга душман.
Мен бу катта бинода — бошлиқ,
сариқ дори бериш ўрнига
унга ёмонлик қилган инсон.
Ер ишлари бўйича котиб ва мен
иккимиз ҳар бир.
Бармоқ босади,
инонгани учун эмас,
буюрганам учун.
Ҳозир у ҳеч нарсани ўйламас,
балки хирмон бундан мустасно.
У қўлидан келганин қилди,
хотини ўлиб қолса борми,
мен — жавобгар.

Мен,
мен бу катта бинонинг каттаси.
Мени севмас.
Менга душман.
Хотинини кўрдингизми?
Тупроқ парчаси каби,
бир ҳовуч,
хасталикдан эмас,
йиллардан.
Бунинг устига, ҳомиладор,
икки гўдаги ҳам бор.
Демак, у ҳали сув иситар,
қўйнига кирар ҳали.

Кўрдим
туғилганлик гувоҳномасин —
1321.

Бир ёшдами
минг ёшдами у,
дунёга келгандан бери,
яшамаган ҳеч қачон.

Масалан,
ким билсин
фикр йўқдир денгиз ҳақида.

Масалан, «имом бой бўлди!»*нинг отини ҳам эшит-
маган,
ўзини ҳам тотиб кўрмаган.

Балки у,
ҳар сафар ҳайрат-ла боқар —
агар бор бўлса,
эри бураганда соатин.

Еки масалан, кун чиққанда
ухлаш мумкинлигини
ўйламагандир ҳам.

Менга бундай меҳр ила қараманг.
Мен турмада ётолмайман!
Маълум,
дунёга бир карра келар инсон.

Ва ўлим
бирлаштирмас инсонларни —
ажратар бир-биридан.

Мен ўлгандан кейин ҳам кимдир яшайдир.

Кимдир ўлгандан кейин ҳам
мен яшашда давом этарман.

Сиз дейсизки, гўзал ва роҳатдир яшамак?

Эҳтимол.

Лекин бугун яшамак —

қимор кабидир,
менга ютуқ,
кимгадир ҳеч вақо.

На чора?

Аммо мен билурман,
мендан ташқарида,
менга боғли бўлмаган ҳолда
доим ўзгариб турар

инсон оқимлари ила ҳаёт.

Билурман.

Ҳозирча

мамнунман
билетимдан.

Кўз ўнгингизда паст кетдим.

Афв этишингиз мумкин эмасдир мени,
менинг ўзим ҳам мени кечиришингизни истамайман.

* овқат номи— бақлажон дўлмаси.

Сиз ҳам мени севмайсиз,
нокнинг остида чўққайган ҳам севмайди мени.»

Халил энди жавоб бермакчи бўлиб турган эди,
бош ҳамшира кирди нозли бир ҳаяжонда.
Бир келин жиғасидек бошида тутарди қизил ойли
дурраси.

«— Ҳозирмиз, доктор бей,»— деди.
Қолдириб кетдилар Халилни ёлғиз.
Узоқ чўзилмади ёлғизлик бироқ.
Одамлар бир-бир, икки-икки келишиб тош зинани
тўлдиришди.

Саҳро рангин қоронғулик ичига чўмди.

Хастахона котиби ўтирганди
боя доктор ўтирган тахтага.

Китоб ва сувратлар ҳаваскори,
қирқ ёшлар чамасидаги бир одам.
Сўлда, узоқдаги тоғни кўрсатди Халилга:
«— Саҳар пайти

ва оқшом чоғи
бу вақтларда,
шундай ложувард бўлур бу тоғнинг ранги,— деди.—
Ажойиб бир тоғ.

Вулқонли.
Баъзи маъданларнинг таъсири балки.
Сирли нурлар,
бир нарсалар бор,
атрофидаги қишлоқларнинг

дарахтлари баланд,
ҳўкизлари зотдор
ва жуда кўркам бўлар болалари.
Болалари кейин айнайди.
Қани энди иложи бўлса-ю,
ўзинг билан бирга олсанг бу тоғни,
юрсанг шу ёрилган ер
ва тошли юрт бўйлаб.

Яна қасаба ям-яшил.
Бу ер саҳронинг чегарасидир.
Орқа тараф,

ичкарига кирган сари
Ҳусайнли, Чуқурўран,
Қорабозор ўрта ноҳияси,

Ўн олти соат юриб бир дарахт кўрмайсан,
ёп-ёруғлик ичида.

Чўлда бўлганим бор.

Чўл бошқа нарса.

Сизга галати туюлар аммо,
бу бир қоронғу ўрмоннинг ёлғизлигидир.

Жюль Верн романларида

Жанубий Америка ўрмонлари бор,

ёдингиздами?

Қоронғулик

аста-секин,

оғир-оғир,

юксалар ердан

исмлари кўрқинч дарахтларнинг учлари томон,
ва ҳафталарча бу ўсимликлар зулмати ичра юрарлар
жабрланганлар.

Шунга ўхшаб

саҳродаги дарахтсизлик ҳам айни нарса...»

Ҳамшира Исмат хоним келди.

У Истанбулдан эди.

Халил сўради Исмат хонимдан:

«— Бошландими операция?»

«— Бошланди.»

«— Ишқилиб, осонликча ҳушидан кетдимиз?»

«— Ниҳоятда осон.»

Бутун бир Оқсарой важоҳати бор эди

Исмат хонимнинг думли қора қошларида.

Эшикни қоққандай бир уриб қўйди

Исмат хоним Ҳусайннинг елкасига.

«— Сен яна чекяпсан-а, жоним.»

Узоқ бир қишлоқдан эди Ҳусайн.

Икки ойдан бери ётарди.

Кўпдан ўлиши керак эди

илм бўйича.

Ўзининг тор кўкраги ва айёр деҳқонларга хос ўжарлиги
билан

алдар эди ўлимни.

«— Биттагина чекдим»,— деди.

«— Бундай қилсанг яна қон тупурасан, Ҳусайн.»

«— Ҳаммаси тамакиданми, Исмат хоним,

Доктор бей ҳам чекади-ку, ахир.»

«— Сен касалсан-да, жоним.»

эман шохига яшириниб жон сақлашар».

Хастахона котиби аввал қизиқиб,

сўнгра эрмак қилиб сўради:

«— Агар эман бўлмаса-чи, Эмин афанди?»

«— Унда теракни топади».

«— Терак ҳам топилмаса-чи, Эмин афанди?»

«— Биронта дарахт топади.»

«— Дарахт ҳам бўлмаса-чи?»

Эмин афанди боланикига ўхшаган юмалоқ

кўзлари-ла боқди котибнинг юзига:

«— Шундай бўлиши мумкинми?»

Котибнинг ёнини олди Ҳусайн:

«— Котиб афанди тўғри айтяпти, нега бўлмасин?

Биз томонларда дарахт бўлмайди,

ёмғир ёғди дефунча арилар

яшириниб олишар ўтларнинг ичига.»

Эмин афандига гап отди Халил:

«— Сиз ҳеч қасабадан чиққанмисиз ташқари?»

«— Чиққанман.

Боғларга қадар борганман.

Бўйдоқман.

Онам бултур ўлди.

Кезинишар менинг ўрнимга ариларим.»

«— Аскарликда хизмат қилдингизми?»

«— Ихрожман. Озод қилинганман.»

«— Демак шундай айланиб юрибсиз,

дунёни кўриш учун?»

Шоп мўйлаби ичидан

худди тупурмоқчи бўлгандай

лабларини чўччайтирди Эмин афанди:

«— Нимасини айланаман?

Кўрадиган нимаси бор экан?

Одам боласи бир сувга, бир нонга,

бир тўшакка муҳтож.

Агар арилари бўлса...»

Ҳусайн бўғиқ овоз билан кесди

Эмин афандининг сўзини.

Тор узун кўкраги ҳирқирарди...

«— Мен олам кезмакни истардим, бей—деди Халилга.—

Биз ёқлар тақир тошлик,

на тоғ бор, на дарахт.

Эмин афанди тасдиқлади:

«— Ҳа, боғламайди,
у ҳам маъмур саналади,
у ҳам одам боласи, ахир!»

Тўнғиллади Васфи:

«— Мен-чи?

Мен одам эмасманми?

Ароқхўр, қиморбоз бўлсак...

Иссиққа чидамаяпти, қуртлаб кетяпти яра...»

Эмин афанди бирдан

бойваччалардай бепарво кулди:

«— Менинг ариларимга сенинг ҳам ишинг тушадиганга
ўхшайди.

Тамакини асалга қориштириб

ярангга боғлаб кўр...»

Исмат хоним Эмин афандини уришиб берди:

«— Нималар деяпсан, Эмин афанди, жоним?

Ҳали ҳам бўлса сен, Васфи, ҳамширани кут.»

«— Кутаман.

Бир йилдирки, чекаман азобини.

Ҳамма айб ҳамшираларда.

Чурра яраси ўн кунда тузалмайдими?

Меники тузалмади.

Ароқхўр бўлдим, қиморбоз бўлдим.

Анқарада кесиб ташладилар чуррамни.

Бир ҳамшира бор эди

қўтас каби

қопқора.

Доктор унга топширди мени операциядан сўнг.

Лекин янги ярага ҳаваскор экан у ярамас,

янги яра жони экан унинг.

Икки соат ўтмасдан — бинтларни ечди.

Қанча қонлар оқди, биродарлар,

ётган ўрним кўлмак қон бўлди.

Тиккан ери сўкилиб кетди.

Онасини сўкаман, бақираман,

у разил бўлса яланг кулар.»

«— Тонг отсин, докторга айтаман»,— дедим.

«— Докторни тушингда кўрасан,

Сен энди менинг қўлимдасан»,— деди у.

«Мана, касаллар, ҳаммасини кўриб турибди», дедим.
Касаллардан садо чиқмади.
«Касаллар!» дедим.
Касаллар индамай туришипти
касаллар ухлаб қолишган эди.
Бино эса шундай каттаки,
бу томондан тўп отсанг
у томондан эшитилмас.
Кўрқдим, биродарлар,
қиш чиллада кўчада қолган итдай қалтирадим.
Ярани боғлаб чиқиб кетиб у, разил,
ташқарида яланг куларди.
Кутиб турдим, даф бўлди.
Тонг отар-отмас
кўйлак-иштонда қочдим касалхонадан.
Менинг кийимларим ҳамон у ерда.
Карвонсаройга бордим.
Қишлоққа жўнатдилар.
Жавобгарликка тортиласан, дедилар,
бироқ кетимдан сўроқлаб келувчи бўлмади,
шўнисига ҳам шукур.
Лекин яра битиб кетмади,
қуртлаб кетди яра.
Қишлоқ жойда бекор юриб бўлмас.
Шаҳарга келдим яна,
бу яра ароқхўр қилди мени,
қиморбоз қилди.
Ароқхўр бўлдик, қиморбоз бўлдик.»
Бир муддат сукунат.
Хастахона котиби сўради Халилдан:
«— Янги китоб ёзаяпкан эмишсиз?»
«— Ишляяпман.»
«— Номини сўрасам бўлурми?»
«— 1908 дан 1939 га қадар
Онатўлида табақалашма ва синфлашма.»
Исмат хоним ҳайқириб юборди бирдан:
«— Ой...
Ойга қаранг...
Ой кўрдим, Оллоҳ,
Оманту биллоҳ!»
Котиб тегишди:
«— Мусулмон экансиз-ку, ҳамшира хоним.»
«— Болалигим ёдимга келди, жоним,

қоронғу тушмай туриб ойни кўриш — яхшиликка экан,
неча бор синадим.

(Халилга ўгирилди.)

Севаман оқшом қоронғулигин
шундай шаҳардан олис
сахронинг ўртасида.

Қаранг, парвоналарга қаранг.
Қайларга учадир бундай парпираб?
Печун жимсиз, Халил бей?»
Халил уйқудан уйғонгандай сўради;
«— Нима дейсиз, тузалиб кетармикан?»
«— Ким?»
«— Операция қилинган аёл.»
«— Докторнинг қўли енгил.
Лекин, ё раббим, дунё нақадар гўзал!
Истанбулнинг қайбир жойига ўхшар:
уйлар ғойиб бўлар,
чироқлар ёқилгач.»

Халилнинг соқчиларидан

Рафиқ ўнбоши келди.

Қувончли бир хабар келтирган боладай
сўзлади:

«— Мен кўрдим ойнаванд эшикдан.
Оқ чойшаб устига ётқизиптилар аёлни.
Аввал одам кўрқиб кетар экан,
кейин қизиқиб қоларкан.

(Тутди Халилнинг қўлидан)

Кел, хоҳласанг сен ҳам қарагин, бейим...»

«— Хоҳламайман, ўнбоши.»
«— Аммо-лекин кўрса кўргундек.»
«— Ярим соат бўлди.»
«— Ундан кўпроқ.»

Сасланди Ҳусайн:

«— Қоронғуликда кимдир бор,
ким у ердаги?»

«— Менман, афанди оға.»

Таниди Исмат хоним. Операциядаги хотиннинг эри.

«— Жоним. Нима керак?»

«— Ҳеч нарса...»

«— Бир нарса демоқчимидинг?»

Халил чақирди Дюмелли Маҳмадни:

«— Бу ёққа кел.

Операция ҳали битмади.»

«— Битар иншооллоҳ, афанди оға.»

Аскарларга таълим бераётгандай
изоҳот берди Рафиқ ўнбоши:

«— Мен кўрдим, ҳамшаҳар,

инсон қўли эмас,

қушнинг қанотидир — доктор бейнинг
қўллари,

бир у ён учади, бир бу ён...

Ўз онасига ҳам шунча хизмат қилмайди одам!»

Халил жой кўрсатди Дюмелли Маҳмадга:

«— Утирсанг-чи.»

«— Тик турганим маъқул.

Тез битармикини...»

«— Яна бир оз бор.»

«— Демак ҳали-вери битмас экан-да?»

«— Билиб бўлмайди,

аммо кўпи кетиб, ози қолди.»

«— Мен шаҳар бориб олма келтирай.»

Юмалоқ елкаларин учириб кулди Исмат хоним:

«— Вой, худойим-ей.

Барака топгур, ҳозир олманинг кимга кераги бор?»

«— Битгунча бориб келаман.

У олмани яхши кўрарди.»

«— Яхши кўргани билан ҳозир еёлмайди-да!»

«— Кейин ер,

тез бориб келаман.

Олма яхши нарса.

Чорак соат давом этарми яна?»

«— Эҳтимол.»

«— Тез бориб келаман.

У олмани яхши кўрарди.»

Елкаларини қисиб

гойиб бўлди қоронғуликда Дюмелли Маҳмад.

Гапирди Ҳусайн:

«— Қорин очди.»

Хастахона котиби эгилди Халил томон.

«— Очлик,— деди,—

очлик, ҳеч нарса емаслик эмас,

ичаги тугилгунга қадар

ёрма шўрва ичмакдир.

Уйлаб кўринг:
Қишлоқда тизза бўйи қор.
Уйга кирдик.
Кимса йўқ.
Бостирмага бордик.

Гўнг ичига кириб ётишар.
Тағин ҳам сизнинг қамоқхонадагиларга маза,
ҳар ҳолда тайин нон билан уйқу.

Халил ўйлади:
«Хуррият тайин нон ва уйқу бермайди.»

Ичкаридан бақирдилар:

«— Овқатга!»

Эмин афанди билан Ҳусайн шошиб ўринларидан
турдилар.

Ҳамширага келган Васфи

ёлворди Исмат хонимга:

«— Менга ҳам иссиқ бера қол, барака топгур.»

«— Нонинг борми?»

«— У ҳам йўқ.»

«— Кўраман, агар ортса...

Биламан,

емак учун атайлаб кеч келасан ҳамширага.

Розиман,

туш пайти кел,

тушликдан бераман.»

Васфи уялиб кулди:

«— Тушликда одам кўп,

ташвишингиз ҳам кўп.»

Сўради Халилдан Исмат хоним:

«— Овқатга бормайсизми, жоним?»

«— Мен сўнгроқ ерман.»

Исмат хоним ва котиб кетди.

Қолди тош зинада

Васфи ва Халил.

Кун ботгандан сўнг

худди очиқ денгиз каби,

катта тоғлар,

катта ўрмонлар каби

сахро тез сарнлашар.

Ва бу соатларда бу ерларда бекор киши

ичмаган бўлса,

айниқса зиёлилардан бўлса агар,

пўстли ҳайвондай ўз ичиди теранлашар.
Бундан бошқачароқ бир нарса келди Халилнинг

хаёлига:

жакетининг тугмаларини солди,
елкасининг орасига олди бўйинини
ва кўзойнақларини қаршидаги шаҳарнинг
чироқларига қаратганча қолди:
«Қамоқхонага хабар жўнатиш керак эртага,
дея ўйлади,
мактуб келгандир Ойшадан.

Ажабо,
қаршидаги чироқ бир ёнар,
бир ўчар.

Не учун?
Ҳар ҳолда у хонадан бу хонага
олиб ўтаётган бўлсалар керак лампани.

Қайдадир ўқидим,
шундайин ишорат берар бир ерларга
оқ кўйлакли, қора сочли бир хотин.

Сақлаб қолармиканлар аёлни?
Резин қўлқоп-ла бўлса-да,
тирик одамнинг ичагига қўл урмак...

Очлик.
Очлик — ҳеч нарса емаслик эмас...

Қишлоқда тизза бўйи қор.
Гўнг ичига кўмилиб ётарлар
Ҳиндистон,

Конго,
Хитой,

мустамлақа юртларнинг ерли кишилари.
Чироқ яна ўчиб,
ёнди.

Не учун?
Ҳар ҳолда хонадан хонага...
Ҳар ҳолда хабар юбориш керак турмага.
Ҳар ҳолда мактуб келгандир Ойшадан.
Ойшани севаман ўлгундай.
Сўнгги мактубларида
«шакарим», деб ёзмаяпти ортиқ,
нечун?

Бўйни мунча ҳам бўлиқ ва оппоқ.
Қизим ўхшармикан онасига?
Кўр бўлиб қолсам, қизимнинг улғайганини кўрмайман,

менинг учун у қоронғиликда улғаяр.
Унинг қандай ўзгараётганини кўролмайман.»

«— Афанди...»

«— Менга бир нарса дедингми, Васфи?»

«— Сўрамакчи эдим чекишга...»

«— Тамаки бор...»

Қоғозинг борми?»

«— Йўқ, аммо тамаки бўлса ҳам беравер.»

Халил тамаки берди Васфига

ва кўнгли хира тортиб кетди нечундир:

«Нечун битиб кетмас бунинг яраси,— деб ўйлади,—

қанд касали бордир эҳтимол?»

Қандай қилиб қирилиб кетмас эканлар?

Нақадар матонатли менинг миллатим.

Қамоқдагилар энг бақувватлари.

Яшамак ҳаққи,

яшамак...»

«— Ярим соатда олишган эди менинг чуррамни.

Ҳали-вери битмайдими бу?»

«— Битиб кетади.»

«— Иншооллоҳ!»

«Қаршида чироқ яна ёнди, ўйлади Халил,

эртага турмага хабар йўллаш керак.

Ҳар ҳолда бизникилар Овруподагилардан яхши,

ойда бир бор бўлса-да турмадан хабар олиб туришади...

Ойшани шундай соғиндимки.

Кўпи кетиб, ози қолди,

булар фарқига бормас,

бахтиёр бўлурлар беихтиёр...»

Исмат хоним емак келтирди Васфига:

«— Операция тугади, Халил бей,— деди,—

аёлни ётқиздик ўрнига.

Доктор сизни сўради, ҳозир келади.

Сизни қандай суяр у, жоним.

Ҳаммамиз сизни севамиз-ку...

Сен эса Васфи, емагингни ол-да, нарироққа бориб е.

Ҳамширадан ёруғлик чиқмайди бугун...»

Халил қаршилади докторни:
«— Яхши ўтдими?»
«— Билиб бўлмайдими ҳали,
 операция бенуқсон ўтди.
Таҳлика кейин бўлиши мумкин.»
«— Умидингиз борми?»
«— Юздан ўттиз фоиз.
 Эри қаерда?»
«— Шаҳарга кетди, олма олмак учун.»
«— Шошилибди.»
«— Айтдик, қулоқ солмади.
Чарчадингизми?»
«— Унчалик эмас.»
«— Демак, юздан ўттиз.»
«— Шундай.
 Ҳатто ундан-да оз.»

Жим қолдилар.
Ой нурида кундуз каби ёруғ эди майдон.
Йироқда яккам-дуккам чироқлари билан ясланиб ётган
шаҳар,
атрофда учаётган, судралаётган
 ҳашоратнинг шитир-шитири,
ва «мен бундаман, яъни ёнингиздаман»,
 дея шивирлаётган тупроқ.

Саҳро ҳордиқ чиқарарди.

Доктор отди сигаретини.
Ерда яшна қуртдек ёнишда давом этди чўғ.
Халил тизига уриб тўқди ҳуққасининг кулини.
Доктор сўради дафъатан:
«— Улим ҳақида
 жиддият-ла ўйладингизми ҳеч,
 узун-узун,
бир ҳисоб масаласини ўйлагандай ўйладингизми?
Мен сўнгги йилларда жуда кўп ўйлайман бунини.
Кечаси-ўрнимга кираман-у
юмаман кўзларимни,
аллақандай оҳанг учади тишларимнинг орасидан,
 ҳар сафар ўзим хаёлимда яратган,
 мен учун ғоят ҳазин туюлувчи бир нарсалар
ва ўлишим кераклигини ўйлайман.

Ғуссали бир ёлғизлик тўлар ичимга,
ўлимини ўйлаган бир инсоннинг ёлғизлиги,
севгисиз ва нафратсиз.

Узилмоқда инсонлар билан алоқам
ўлим билан юзма-юз турганимни
сезяпман.

Сўнгра ҳисоблаб кўрдим:
ҳозир қирқ саккиз ёшдаман,
жуда борсам етмиш бешга борарман,
яна йигирма етти йил бор, демак.
Улчайман ўтган қирқ саккиз-ла
қолган йигирма еттини,
шармандалиқдан бошқа гап йўқ.

Ажаб дунё, не ажаб дунё,
жуда борса йигирма етти сана
ва бор экан-да, йўқ экан
доктор Фоиқ бей!»

Жим бўлди.

Сўнгра гўё мадад тилагандай
илтижо-ла сўради Халилдан:

«— Неча ёшдасиз?»

«— Ўттиз тўққиз, шекилли,»

«— Нима учун, шекилли, дейсиз?»

«— Метрикага кўра ўттиз тўққиз.

Аммо онам сени бир ёш катта қилиб
ёздирдик, дерди.»

Негадир кескин бўлди Фоиқ бей:

«— Онангизни қўйинг,
ўттиз тўққиз, дейлик.»

Халил кулди:

«— Қирқ деяверишингиз ҳам мумкин.»

«— Йўқ,
сахийликнинг кераги йўқ.
Бир йил — бир йилдир.

Сарҳисоб қилдингизми, Халил бей?»

«— Нимани?»

«— Қанча қолганини.

Ҳисоблашингиз керак.

Ўттиз олти қолди.

Мендан тўққиз сана кўп.

Ҳозир сиз сарҳисоб қиладиган ёшдасиз.

Кўпи кетган қўлингиздан.

Ўтган ва қолганини қиёс қила билурсиз.

Ўттизга қадар йиллар ва ҳатто ўлим ҳам — бир назария.
Сўнгра ҳақиқатга айланур.

Мунча тез ўтди,

Мунча оз қолди, деб инсон ҳайрон бўлар.

Ҳеч ҳис қилдингизми шуни?»

«— Йўқ,

сизни тушуниб турибман бироқ.»

«— Нимани тушундингиз?»

«— Бемалол ўйлашга вақтингиз ва имкониңиз бор.»

«— Сизда йўқми?»

«— Менинг ҳам шундай бир

имтиёзим бор, албатта.»

«— Имтиёз не дегани?»

«— Имтиёз шудирки, Фоиқ бей,

сиз ҳали операция қилган аёл,

ўзингиз айтгандек,

кун чиққан чоқда ҳам ухлаш мумкинлигини

сира хаёлига келтирмаган,

бу аёл ярим ўсимлик,

ярим ҳайвон ҳаётини

яшамакка маҳкум,

шу Дюмеллининг хотини,

ва Дюмеллининг ўзи,

мамлакатимдаги ва ер юзиданги инсонларнинг кўпи

маҳрумдир бемалол фикр юритиш бахтидан.

Вақтлари ва имконлари йўқ.

Шу қадар кўп ишлайдиларки,

шу қадар ҳорийдиларки,

кечаси, олтмиш ёшида ҳам кўрпага кирган пайтларида

уйқу қўрғошин каби босар уларни.»

Жим қолди.

Сўнгра мамнун кулимсираб илова қилди Халил:

«— Улар ўйлаганда ҳам

ҳаёт ҳақида ўйлайдилар,

ўлим ҳақида эмас...»

«— Хўп, агар ўлимни ўйлашга вақтлари ва имконлари
бўлса-чи?»

«— Ушанда ҳам сиздай ўйламайдилар.»

«— Нечун?»

«— Шунинг учунки, Фоиқ бей,

сиз ҳаётда ёлғиз бўлганиңиз каби

ўлимда ҳам ёлғизсиз.

Полис мудирлигининг доктори бўлиб қолсангиз эди

бутун боғларингиз билан,
ўз синфингиз билан орангиздаги
ипларни кесмаганингизда эди,
ёхуд бу операциядан сўнг
қарши тарафга ўтиб
бошқа боғлар, бошқа инсонлар билан боғлансайдингиз,
шу пайтда бемавруд келган бу музмин хасталик
тасодифий ҳол бўларди лоақал...»

Фоиқ бей қаҳқаҳ уриб кулди:
«— Докторчасига гапирдингиз,— деди,—
бирок қаранг-а, тасодифий бўлса ҳам юз бераркан-да.»
«— Ҳа, шундай, Фоиқ бей, аҳён-аҳёнда юз беради.
Дарахт ниҳоллигида букилади
ва қароргоҳни ўзгартмак
унчалик осон эмас,
инсон бешикдалигидан бошлаб бир нарсалар ташир
ичида.
Бундан ташқари...»

Дюмелли Маҳмад чиқиб келди нокнинг остидан.
Халил кўрди уни.
Севинч-ла турди ўрнидан:
«— Келяпти,— деди,— келди, ана...»
Дюмеллини кутиб олдилар.
Эшикдан ва деразадан урган илиқ нур ичра
турдилар жимгина
учта дарахт каби оёқда.
Қучоғида катта қоғоз ўрами Дюмеллининг.
Уни тушириб юборишдан қўрқаётганга ўхшаб кўринарди.
Қоғоз ўрамига кўникмагани
кўриниб турарди.
«Сендан одамга яхшилиқ чиқмайди,
шундаям гапир», дегандай
боқарди докторнинг юзига.
Йиғлар эди Дюмелли.

«— Табриклайман, биродар, ишқилиб,
кўрган-кечирганинг шу бўлсин»,— деди Халил.
Тушириб юборди Дюмелли қўлидаги қоғоз ўрамин.
Ерларга сочилди бола севинчлари каби олмалар.

Олмаларни терди Халилнинг ёрдамида,
қоғоз ўрамига жойлади такрор,
тош зинага суяб қўйди.

Сўнгра икки олма олди ичидан,
кўйлагининг енгига артди
ва узатди Халилга ва докторга.

Тишсиз оғзи кулгуга тўлди,
шилпиқ, мовий кўзлар йиғларди ҳамон.
Табийки, ҳовлиқиб докторнинг қўлини ўпди.
Халилнинг қўлларига ёпишди,
Халил қўлини тортди,

қучоқлашдилар
ва Халилнинг бағрида экан
Дюмелли янги бир севинч-ла сесканиб
қулогини динг қилди.

Аллақандай овозлар эшитиларди,
шаҳар жанубидан йўлга чиққан арава овозлари.
Бир тош болтадай ишлаётган,
ой нуридан нохуш ялтираган,
кенг ўзлаштирилмаган бўз даланинг
ваҳимали навоси эди бу.

Халил ҳам ҳис қилди.

Ва унинг вужудидан
ердан енгилишнинг алами
ва севимли Ватан ғуссаси
аччиқ титроқ бўлиб ўтди.

«— Бизникилар,— деди,— Дюмелли Маҳмад,—
бориб тўхтатай,

боя мен келаётганимда йўлга чиқишганди.

Аравага ётқизамиз, чарчамайди.

(Докторга қаради)

Афанди оға, сен айтгин унга,

ҳозирлансин.»

Ва отилмакчи бўлди кўчага арава томон,
доктор тутиб қолди қўлидан.

«— Тўхта,— деди,— ҳали ҳушига келгани ҳам йўқ».

«— Мен бориб келгунимча ҳушига келади».

«— Балки ҳушига келар, лекин йўлга чиқолмайди».

«— Аравага минади,

беш қадам-ку, ахир, ораси...»

«— Бўлмайди».

«— Ахир, афанди оға!

Икки гўдаги бор.

Қўшнимизга бериб келганмиз.

Шундайича турибди хирмон».

«— Бўлмайди, ота».

«— Хўп, майли, юрмаса,
аравани келтирайин манави ерга».

«— Чиқолмайди ётоқдан.

Камида ўн беш кун осмонга қараб ётиши керак».

«— Уйда ётар».

«— Бўлмайди».

«— Икки гўдаги бор».

«— Қийнама одамни, йўқ, дедимми, йўқ».

«— Бармоқ босаман».

«— Нима деб?»

«— Мол сеники демаганмидинг?

Молимни бутун олдим, деб

бармоқ босаман.»

«— Бўлмайди».

«— Муҳр керакми?»

«— Қани, муҳр йўқ-ку сенда».

«— Қулинг бўлайин,

масхара қилма одамни,

бер, болаларимнинг онасини,

шундай турибди хирмон.

(Халилга юзланди Дюмелли)

Афанди, сен айт унга...»

Халил кўз ёшларин оқизиб юбормаслик учун
зўрга тутиб турарди ўзини:

«— Ичкари кирайлик, касални кўр, — деди —
қимирлашга ҳоли борми-йўқми, кўрарсан».

Ички, тери, юқумли касалликлар, туғуруқхона,

хотинлар, эркаклар, болалар,

эллик тўққиз ўринли давлат касалхонаси,

касалларнинг сони эса етмиш иккита.

Ерда ётарди кўпчилик

ва баъзи каравотларда иккитадан

касал ётарди.

Дюмелли хотинини кўрди.

Беҳуш ётарди ҳамон.

Сочлари қириб ташланганди таг-туғи билан.

Юмалоқ-юмалоқ, юпқа пўстли помидор каби бир оз.

Касалвон ўғил болага ўхшарди
ва тупроқдан туртиб чиқиб қолган икки илдиздай
оқ чойшабнинг устида турарди қўллари.

Дюмелли олмани тушириб юборди
хастанинг оёғига.

Узоқ-узоқ тикилиб қаради.
Қаради шилпиқ мовий кўзларини қисиб.
«— Умид йўқ,— деди,— энди бундан.

Ола хўкизим ҳам шундай бўлганди бултур,
ётди, ётди, қайтиб турмади.
Олмаларни беринг, есин.
Севар эди олмани.
Яхши қолинг, афанди оға.»
Йиғлай-йиғлай ташқари чиқди Дюмелли.
Шу кетганча уни ҳеч ким кўрмади қайтиб.
Уч кун кейин ўлди хотини...

II

Эрта саҳарлаб,
касалхона устига тонг нур сочди, нур ёйиларкан
доктор Фоиқ бей уйғонди туйқусдан
(бўйдоқлиги учун шу ерда ётарди).
Хона ғира-шира қоронғи эди.
Пардалари очиқ деразанинг кенг ойналари ортида
совуқ сувларга хос бир ёруғлик бор эди,
садақа каби бир ёруғлик.
«Соат неча бўлди?»— дея ўйлади Фоиқ бей.
Кўра олмади.
Электрни ёқди,
хонада — саҳар вақти бекатларининг ғуссаси,
оқарган чироқлар,
айрилиқ.

Тепага қараб яланғоч ётарди Фоиқ бей.
(Қишин-ёзин шундай ётарди.)

Ва соатга қайта қарашни унутган эди.
Шипга тикди кўзларин,
тоқиларин санади.
Боқди қарши деворга,
у ерда бир қандала
оҳакли, муаззам оқликнинг ўртасида
кичкинагина бўлиб ўрмалаб борарди,
қутбнинг чек-чегарасиз қорларида
гойиб бўлиб бораётган одам сингари,
тубсиз осмонда милтираган танҳо
юлдуздай...

«Тубсиз осмонда милтираган танҳо юлдуздай...»
дея такрорлади Фоиқ бей овоз чиқариб.

Ва кўксига эгди бошини:
кўз ўнгида рўй-рост ётарди,
оёқ тирноқларининг учига қадар,
бошсиз қип-яланғоч танаси.

Илк бор кўраётгандай
томоша қилди.
Илк бор боқар эди унга шундайин
ҳайрат-ла,
мароқ-ла
ва ҳасрат-ла.

Қорни қорача, ичига чўккан.
Оёқлари пайсиз, ингичка, узун,
қариб қолган тери.
Қорнининг устига қўйди қўлини:
лиқилдоқ бир нарсадай ёқимсиз эди.
Унг оёғини букди, чиқди болдири.
Тўпиғида, ошиқ суягининг яқинида — тиришлар.
Ва бу бошсиз қари вужуднинг ёлғизлиги.
Фоиқ бей ўз вужудининг қаршисида
ўйлади унинг ўлимини.

Илк бор ақлига келган нарса:
ғассол қўлида эмас,
кафанда эмас,
ўликхонада кўргандек бўлди уни.
Тош супанинг устида шундай
қип-яланғоч узанган пайти,

сўнгра бир чуқурга судралаётган чоғи,
сўнгра намхуш тупроқ иси,
тобутнинг ёғочини ўя бошлаган қуртлар
(уларнинг баданга ўтишин ўйлашга эса мажоли йўқ эди)

ва ҳаммасидан баттари:

ҳис қилишдан,
кўришдан,
қимирлашдан маҳрум бўлган
ёлғизлик...

Фоиқ бей қўнғироқни босди,
босди яна,
яна.

Сўнгра ўзини қўлга олиб, ўриннинг ичида ёстиқ
томонга сурилди,

чойшабни тортди тизларига,
ғужанак бўлиб ўтирди,
кута бошлади.

Эшик очилди.

Қирди шошилиб истанбуллик ҳамшира Исмат хоним.

Фоиқ бей балки уни кутарди,
балки кутмас эди ҳеч кимни,
тутди жувоннинг билакларидан:

«— Қўрқма, бақирма, жим бўл,
худо ҳаққи, мени қутқаргин»,— деди.

Исмат хоним аввал қўрқди, тисарилди,
биноқ кўп ўтмай:

«— Вой, доктор бей, билиб қолишади...
кўриб қолишади...

эшик очиқ,
фалон-пистон», — дер экан,
ўчирди чироқни
ва овоз чиқармади ортиқ.

Ташқарида, деразанинг кенг ойналари ортида
совуқ сувларга хос бир ёруғлик бор эди,
садақа каби ёруғлик...

Эрта саҳарлаб

касалхона устига тонг нур сочди, нур ёйиларкан
Халил уйғонди туйқусдан,
турди ўрнидан.

Мудраётган навбатчи жандармага бақирди:

«— Мен эшикнинг ёнидаман,
тош зиналарнинг олдида».

Чиқди йўлакка.

Уйқу ва дорилар иси,
гайритабий ингроқлар,
йироқ-йироқларда темир-терсакларнинг тақирлаши,
оқарган чироқлар,
саҳар вақти бекатларининг ғуссаси,
айрилиқ...

Аёллар палатасин эшиги очиқ:
касал бир аёл ўтирибди ўрнида,
сочларини тарайди.

Юзи сап-сарик,
сочлари қоп-қора.

Халил тош зиналардан пастга тушди,
тупроққа тушгач тўхтади,
қўлларини ёзиб нафас олди.

Ҳаво нам.

Қуёш чиқмакда.

Осмон нам латта билан ғижирлатиб
артилгандай топ-тоза.

Чапдаги тоғ этагида заиф бир туман,
гўё осилиб турган тўр парда.

Олдинда дарахтлар ёришди:
чап томонига нур тушиб борар.

Ва узоқда шаҳар:

гўё бир узун сафардан лиманга қайтгандай турарди.

Манзарада ажиб ойдинлик,
очиқ рангинлик,

ва бу соатда

табиат соғлом, ёш
ва бардам.

«— Доктор уйғонганмикин, афанди оға?»

Халил ўгирилиб қаради болага.

Жоним жигарим.

ўн уч ёшли ишчи Қарим,

уст-боши кўмир

ердан чиққан жин каби

қаршисида турарди.

Кутмаганда энг яқин дўсти-ла
рўбару келгандек севинди Халил.
«— Ие, ие, хуш келибсан, йигитча», — деди.

Кулимсади Карим:

«— Салом, амаки».

«— Ваалайқум, отинг нима сенинг?»

«— Карим».

«— Нима қиласан докторни, Карим уста?»

Каримнинг митти қип-қизил бурунли юзи осилди:

«— Уста бўлиш йўл бўлсин бизга», — деди.

«— Нега энди?»

Карим ўнг қўлини чиқарди чўнтагидан.

Қават-қават бинтлар билан боғланган эди бош бармоғи.

Эсанкиради Халил:

«— Нима бўлди?»

«— Кеча кечаси пресс эзди».

Ва дафъатан такрор туйгандек эзиллиш пайтининг
аччигини,

ингради, кўзлари ёшга тўлиб:

«— Ойи, ойижон, сирқираяпти!»

«— Хўш, кечадан бери нима қилдинг?»

«— Ҳеч нарса».

Аҳмад уста латта билан боғлаб қўйди,
уйда янгидан боғладик.

Онам, касалхонага чоп, докторга кўрсат, деди.

Бугун ишдан кеч қолмай, дея саҳарлаб келдим.»

Халил ва Карим ичкари кирдилар.

Топдилар бош ҳамширани.

Дори қўйиб боғлашди.

Халил чой билан меҳмон қилди Каримни,

янада яқинроқ танишдилар.

Уртоқлашишга қарор қилдилар,

Карим кетди.

Вақт бўлганига қарамасдан

докторнинг эрталабки кўриги бошланмаганди ҳали.

Халил йўлакда учрашди ҳамшира Исмаи хоним-ла.

Тўзғиганди жувоннинг қумрол сочлари

(Ҳолбуки, доимо таранган бўларди аввал),

қўлида бўш тақсимчали патниси бор эди.

Халил сўради:
«— Докторни кўрдингизми?»
Қотиб қолди Исмат хоним.
Юзи лавлагидай қизарди:
«— Бош ҳаким Фоиқ бейними?
Иўқ, кўрмадим.

Фақат, ҳалиги...
Тонгга яқин
қўнғироқ қилган эди.
Навбатчи эдим.
Сув сўради.
Келтириб бердим.

Шундан кейин кўрмадим...
Нега сўраяпсиз?
Палаталардан биридадир, балки.
Аммо бош ҳамшира ҳам
«кеч қолдик», деянганди боя.
Неча бўлди соат?»

Исмат хоним бўш тақсимчалар устидан
ортиқча қўрқув ила боқар эди Халилга.
Елгон сўзловчилар каби
гоҳ тоғдан, гоҳ боғдан келиб
шошқин-шошқин
ва кўп сўзларди.

Халил пайқамади унинг сирини.
«— Саломат бўлинг» — деди
ва кирди ўз палатасига,
ўтирди ўрнига.

Тўғри олдинга қараб эгилди.
Ҳорғин юзида сўррайиб қолганди бурни.
Кўзойнаги ярқирай эди;
чорасиз икки шиша парчаси.

Осилганди қўллари,
кафтлари тиззасида,
юқори ўгирилган эди.

Халил эндиликда биларди касалнинг отини:
кўз томирларининг бузилиши.
Йиллар ўтар оғир-оғир, кетма-кет
ва бир куни, бир онда, бир сакраш ила:
кўрлик.

Бунда ҳам диалектика.

Халил!

Ҳар ерда диалектика!

Лекин, эҳтимол,

даволаш борасида янги кашфиёт бўлиб қолар?

Шифо томонга бўлар — сакраш?

Ажалдан бурун

ёруғликдан маҳрум бўлмасайди...

Халил ўқтин-ўқтин унутар эди кўзларининг хасталигини,

ўқтин-ўқтин хотирлар эди:

терисининг ичида, бир жойда, ингичка қил томири

ёрил-

гандай бўлар,

юраги ҳаприқар эди,

ва ўзини зўрға тутарди чуқур-чуқур нафас олмаслик

учун.

Сўнгра сукут.

Сўнгра ҳорғинлик.

Эшикдан киргандай кирарди

ҳорғинликнинг ичига Халил,

эски Истанбул уйларининг тошлоқларига ўхшарди бу

ҳорғинлик:

оппоқ тўрдан эди, қудуғи, қалай кружкаси билан,

юмшоқ,

салқин

ва ғира-шира ёруғлигида аламли эртақлардан нималар-

дир бор...

Палатада икки каравот атрофида тўпланганди хасталар.

Биринчисида арабқирлик Али,

намоз ўқиётгандай

ўрнида ўтирарди тиз чўкиб.

Чап тизига ёйилган туружий ёзма белбоғи,

кўзлари, мўйлаблари йилт-йилт қилади, қоп-қора

ва ёноғида бурушиқ чандиқ ери —

Антеп яраси.

Али тушини сўзлар,

у ердагилар тинглашарди эҳтиром-ла.

Эҳтиромлари туш кўрганга эмас,

тушнинг ўзига.

«— Яхшиликка, иншооллоҳ!»

«— Яхшиликка йўйсанг, яхши бўлади...»

«— Кенг бир далани кўрдим,
сув таралган.

Мен ол айғирлар билан қўш ҳайдаяпман.

Ҳўкиз билан қўш ҳайдаш қолиб кетган эмиш қишлоқда.

Бир милтиқ отилди орқадан».

Алининг сўзини бўлиб сўради бири:

«— Эшитдингми овозини?»

«— Эшитмадим».

«— Яхши, эшитмаганинг жуда яхши бўлипти.»

«— Тўхта-тўхта, эшитганга ўхшайману.»

«— Зарари йўқ,

эшитсанг ҳам бўлади,
далага сув таралган эди-ку барибир ҳам
ҳамда кенг эди...»

Расмли бир журналнинг атрофида эди иккинчи каравот,
кунни кеча Халилдан олгандилар.

Одамлари,

қуроллари

ва ёнгинлари-ла уруш тасвири.

«— Мамадчаларга қара, ҳей мамадчаларга».

«— Мамадча эмас булар, инглиз аскарлари».

«— Барибир, бари мамадча-да».

«— Мана булар италёнми?»

«— Шапкаларидан билниб турипти, италён!»

«— Италёнлар,

урушқоқ миллат эмас, жоним,
кибор инсонлар».

Томдан тараша тушгандай,

аралашди гапга Ражаб:

«— Жангга киришинг билан бир кофирни ўлдириб

бир қултум қонини ичсанг агар.

қўрқувингдан асар ҳам қолмас эмиш».

Ҳамма Ражабга боқди.

Ражаб — ўн беш, ўн олти ёшда.

Юзи юм-юмалоқ.

Ҳар кас-ла ҳазиллашар,
уйлганда бўйнини эгиб,
қизлардай жилмаярди.
Яхши кўрарди ўқишни.
Бутун вилоятларнинг қаза ва
ноҳияларини ёддан биларди.
«— Бу гапни қаердан олдинг, шумтака?»
«— Эшитганман марҳум отамдан,
мен олти ойлик чақалоқлигимда
отам шаҳид кетган эканлар».

Ойдинлик Толиб човуш
туртди журнал билан
Ражабнинг бошига:
«— Жонинг чиқсин, Ражаб...»
Толиб човуш — сийрак сариқ соч,
кўзлари яшил эди.
Юзи асал мумидан ишланганга ўшарди бамисоли.

Юмшоқ сўзлар,
хафа бўлар дафъатан,
неча кунлаб аразлаб юрарди одамдан.
Ражаб билан оғайни эдилар.
«Она», деб атарди Толиб човушни Ражаб.
Черкешлик тунукачи Муслим жавоб берди
/юзи болта билан йўнилгандай бир одам/:
«— Осон эмас ўрисни енгиш...»
«— Ичи чириган эмиш-ку!»
«— Қулоқ берма ҳар хил лофларга,
Кайсарида бўлганмисан ҳеч?»
Биз учун шундай бир
бўз фабрикаси қуришганки улар,
бунақаси етти иқлимда йўқ».
Суқилди суҳбатга жандарма Рафиқ:
«— Олти ҳафтада масаланг ҳал бўлади,
депти олмон русларга.
Қўрўғлида ўқидилар».
Юмшоққина гапирди Толиб човуш:
«— Энди инглиз ҳам рус билан бирга.»
Жандарма Рафиқ эътироз қилди:

«— Инглиз найранг қилиб урушар,
дейдилар».

Ражабнинг қўлига ўтганди журнал.
Сўнги саҳифада
ертўлада инглиз аскарларини овунтираётган қизларнинг
яланғоч, оқ сонларига боқарди.
Ва юмалоқ юзидаги қисилган кўзлари
сира ҳам ҳазиллашмаётган эдилар.

Гала-говур эшитилди йўлакдан.
Касал кўриш бошланди, дея
ўринларига, кетди хасталар...

Халил ҳушига келди.
Эшик очилди бирдан.
Остонада истанбуллик Исмат хоним:
«— Халил бей,— деди,—

доктор ўлди.»
На юзида ўзгариш бор Исмат хонимнинг,
на овозида.

Ҳатто қумрол сочлари
ҳалигидек тўзғиган эмас,
яна таралган сувсардай эди.

«— Доктор Фоиқ бей ўлди»,—
такрорлади у.

Ва эшикни тез ёпиб чиқиб кетди.
Касаллар ҳайратдан қотиб қолдилар.
Бир докторнинг,

айниқса бош ҳақимнинг ўлими
ақл бовар қилмайдиган бир нарса эди
шўрликлар учун.

Бир зарб ила узилди
шифо топмакдан умидлари.

Арабқирлик Али минғирлади:
«— Худо раҳмат қилсин,
бола-бақрасига сабр ато қилсин.»

Толиб човуш сўзлади секин:
«— Айтишларича, ҳеч кими йўқмиш,
бу ёруғ дунёда ёп-ёлғиз экан...»

Ва қанчалик дафъатан эсанкираб руҳсизланган бўлса
палата,
яна шундай дафъатан ҳаракатга келди,
касаллар отилдилар йўлакка.

Қасалхона котиби ила тўқнашди Халил.
Халилнинг қўлларига осилди котиб:
«— Интиҳор,— деди,— интиҳор,
заҳарлабди ўзини.
Ўрнида қип-яланғоч ётибди.
У анча кеч қолгач, хавотирландик.
Эшиги — қулф эди.
Менда бор эди иккинчи калит.
Муовин билан биргаликда очдик.
Асти сўраманг...»

Халил котибдан қўлларини тортди
ва дарз кетган овоз ила
ва ўзи ҳам сабабини билмаган ҳолда сўради:
«— Қирқ саккизда эди, шундайми?»
ва кўзойнак шишаларин артмакчи бўлгандай,
кўзларини тўсиб
тош зинанинг устига, офтобга чиқди.
Сахро ёруғ ва илиқ эди...
Бирдан Халилга ёлғон туюлди

Фоиқ бейнинг ўлими,
интиҳори хусусан,
ўз-ўзини заҳарлагани.

/Ҳолбуки, бир муддат аввал,
Халил бунинг изоҳини қилганди миясида/.

Ортга қайтди.
Ҳаракатларининг мантиқини ўзи ҳам англамасдан
ташвишланиб ўтди йўлакдан тўғри
Фоиқ бейнинг хонаси томон.

Эшик очилди.
Ўликни замбилга солиб чиқардилар ташқари.
Оқ бир чойшаб билан ўралган эди.
Халил деворга таяди елкасини, йўл берди.
Ўтдилар,
доктор Фоиқ бейнинг жасади олдда,

орқада котиб
ва қўлларни чўнтакда — прокурор.
Қасаллар палата остоналарига тарқалишганди
бошқа замбилларга қараганларидай
қўрқув-ла эмас,
қайғу-ла эмас,
қизиқиш-ла қарадилар докторнинг замбилига.
Фонқ бейни моргга туширдилар.
Палаталарнинг эшиклари ёпилди
ва Халилнинг қаршисидаги йўлак
бўм-бўш,
жимжит,
уп-узун қолди бир муддат.

Қулоғи остида бир аёлнинг чинқирғини
эшитди Халил,
сакраб туриб теваракка қулоқ солди.
Чапда, операция залининг эшиги қия очиқ эди
ва яхлаган ойналари ёришиб кўринарди ичкаридан,
кўр, қорачиқсиз, оқ тушган бир кўздай
ёруғлик,
мавҳум, соф ақл янглиғ бир нарса.
Эшикка тикилди Халил
ва ножўя иш қилганини фаҳмлаб,
боқмаслиги керак бўлган жойга боққанидан уялиб,
ичкарига қаради.
Ҳали яхлаган ойналарда кўрган
ўша эҳтироссиз,
ўша қонсиз
ва дардсиз ёруғлик қўйнида,
ялтиллаган асбоблар орасида
ва туғруқ столининг устида
бўй баравар чалқанча ағанаб ётарди бир аёл.
Икки ёққа йирилганди оёқлари
ва қорнининг тагигача сурилган оқ сурп,
каттакон, яланғоч мудҳиш бир гулга ўхшарди
жуфтлашув ери.
Жон аччиғида тўлғанарди аёл,
билақларидан ушлаб турарди Исмат хоним,
бош ҳамшира ёнидайди врач-терапевт:
«Фонқ бейнинг ўрнига келган, дея ўйлади Халил,

терапевт не англар бу ишда,
бир бало қилиб қўймасин-да, ишқилиб...»
Янги тўлғоқ ичида типирчилади хотин.
Боши чап томонга шилқ этиб тушди.
Халил таниди:

боя эрталаб ўрнида
қоп-қора сочларини
тараётган эди у.

Шишиб борар эди қорни тобора,
уят жойи бўртиб чиққанди,
ярми қон бир модда сизиб оқарди ундан:
«Барча сут эмизувчи ҳайвонларга ўхшаб...—
дея ўйлади Халил,—

сигирлар, мушуклар ва итлар каби».
«Қоинот каби,— дея ўйлади Халил,—
туғадиган дарахтлар,
юлдузлар,
жамиятлар каби».

Тухум бичимида очилиб катталашди
ялангоч ва мудҳиш гулнинг ўртаси.
Ва бир қора нарса кўринди чуқурча ичида:
бу — юмшоқ ва нам сочлари эди келаётган боланинг.
Тўлғоқ сари кенгроқ очиларди йўлнинг оғзи.
Ва ниҳоят боланинг боши кўринди қоронғиликда,
спиртли тампон билан тозаллади докторнинг резинка
қўлқопли
қўлларини

аёлни уят жойини.
Ва шу пайт

сўнгсиз уят ҳисси ўртаб юборди Халилни:
«Ойша ҳам, демак, Хосакида худди шундай туққан
экан-да»,— деб ўйлади.

Бир қичиқриқ эшитди бирдан.
Дунёда энг гўзал, энг умидли қўшиқ.
Боланинг калласи чиқди ташқарига.
Доктор буради боланинг юзини
онасининг ўнг оёғининг пастига қарата,
сўнгра ўнг елкасини, сўнгра чап елкасини
тортиб чиқарди,
сўнгра қўллар, гавда ва оёқлар.
Бола — докторнинг қўлларида
ва бадани билан боғлангандир онасининг қорнига,
доктор икки пинцет билан сиқиб олиб киндигини
кесди қайчи билан.

Ва Халил эшитди шу пайт
дунёдаги энг ёқимли овозни,
янги туғилган гўдакнинг илк зафар
қўшиғини
ва юраги севинчга тўлди,
ёпиб қўйишди эшикни оҳиста.

Учинчи китобнинг охири

АСР ОВОЗИ

Шеърят ва инқилоб Нозим Ҳикмат(1902 — 1963) учун тақдир эди. Ана шу тақдир Нозим Ҳикматни дунёга, дунёни Нозим Ҳикматга танитди. У она турк халқини озодликка олиб чиқиш учун курашиб, ўзи ўн етти йил маҳбуслик азобини тортди. Сўнгги нафасигача (1951 йилдан) совет инқилобий офтоби остида (Москвада) яшаб, миллий мустақиллик, озодлик йўлида яловбардор халқларни (Куба, Вьетнам) олқишлади. Бир умр турк халқининг уйғонишига интиқ, энтикиб ўтди...

Нозим Ҳикматнинг турк назмида инқилоб азмини тутган умид ва армонга йўғириқ сарбаст наволари асримиз ҳаволарини тенглик ва эркинлик куйларига тўлдириб турибди. Ўзбек китобхони турк халқининг бу оташнафас фарзанди асарларидан ўттизинчи йиллар бошидаёқ завқиб бўлган. Уша йиллари вақтли матбуотда Ҳамид Олимжон, Миртемир, Йўқсил таржимасида Нозим Ҳикматнинг шеърлари тез-тез чоп этилиб турган. Худди шу даврда ўзбек адабиётида Нозим Ҳикматнинг назм мактабига элтувчи зиналар қўйилди. Мана, шоир ва адабиётшунос Абдулла Алавийнинг «Бизда шакл масаласи ва Нозим Ҳикмат» мақоласида ёзганлари: «Нозимнинг мусбат таъсири бизда ҳам бўлди. Шакл масаласида қийналиб турган ёш ўзбек шоирларига Нозим ўзининг асарлари билан кўмакка келди, шунинг таъсирида ёш шоирларимизнинг кўпида янги йўлда шеърлар ёзиш бошланди. Бу йўлдаги тажрибалар кундан-кунга кенгаймоқда, бу жиҳатдан бир қанча муваффақиятларга ҳам эгамиз».*

Эндиликда ўзбек совет шеърятининг бирон-бир бўғини йўқки, Нозим Ҳикмат асарларидан таъсирланмаган, ундан лоақал жиндек ижодий ўрганмаган бўлсин. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемирдан тортиб, бугунги навқирон

* Абдулла Алавий. «Бизда шакл масаласи ва Нозим Ҳикмат», «Аланга» журнали, 1929 йил, 11-сон. 12-бет.

авлод вакиллари Рауф Парфи, Миразиз Аъзам, Сулаймон Раҳмон, Муҳаммадали Қўшмоқов ижодида ҳам Нозим Ҳикмат шеърининг ҳаётбахш руҳи эсиб туради.

Нозим Ҳикматнинг Фафур Гулом, Миртемир, Ҳамид Гулом, Мамарасул Бобоев, Ваҳоб Рўзиматов таржимасидаги «Танланган асарлар»и, Шайхзода таржимасидаги «65 шеър» мажмуаси, Иброҳим Фафуров таржимасидаги «Сурур» романи билан ўзбек китобхон оммаси кўндан ва обдан таниш. Оламшумул зоирнинг тўрт пьесаси «Бир севги афсонаси» (Ғ. Гулом таржимаси), «Туркия ҳақида ҳикоя» (В. Рўзиматов таржимаси), «Унутилган одам», «Дамокл қиличи» (А. Сайфиддинов таржималари) аллақачон ўзбек саҳнасини ўзинга маскан тутган.

Рауф Парфи буюк санъаткорнинг «Инсон манзаралари» эпопеяси биринчи китобини ўгириб ҳукмингизга ҳаволаа этган эди. Қўлингиздаги китобга эпопеянинг иккинчи ва учинчи қисмлари ҳам қўшилиб тақдим этилди. «Инсон манзаралари» улуғ Пабло Неруда қаламига мансуб «Умумбашарий қўшиқ» эпопеяси билан бирга XX аср шеърятининг зарварли қўш қанотидир. Жанр жиҳатидан эса буюк кинорежисёр Роман Кармейннинг яқинда АҚШ санъаткорлари билан ҳамкорликда яратган йигирма серияли «Улуғ Ватан уруши» ҳужжатли фильми каби халқлар тақдирини таҳлил этувчи асардир.

Менинг севган қаҳрамонларим — овозаси маҳалласидан ташқарига чиқмаган, балки овози ҳовлиси деворидан ошмаган одамлардир, деган эди «Машҳур кишилар Қомуси»ни ёзмоқчи бўлган Нозим Ҳикмат. Дарҳақиқат, «Инсон манзаралари» эпопеяси бош қаҳрамонлари бир бурда нон учун умри ва умидини, ҳусни ва номусини қурбон қилаётган қашшоқ турк халқидир.

Эпопеянинг биричи китобидаги воқеалар репортажи Ҳайдарпошо вокзалидан, соат 15у 45 да йўлга чиққан учинчи мавқе поезддан олиб берилди:

Немис вағонида бир ит боғлиқ,
Жунсиз қулоғи кесак, сағриси ёғлиқ.
Макарон ер ит ҳам ҳатто.
Бироқ қортоллиқ Козим кўрар шу тахлит.
Мамадча, мамад,
Мамадча, мамад.
Олиб қочар мамад итнинг ошини,
Олиб қочар орқасига қарамасдан, яшириб...

Отнинг охуридаги арпани, итнинг оғзидаги овқатни олиб қочган мамад (аскар) очликдан ўз дўсти — сафдошини ўлдиришдан ҳам қайтмайди:

Қорнига бир тепдим,
тош зинадан ағдарилиб
йиқилди мамад.

Гўё қайин тахтасидан чиққан пайраҳа —
бир суяк парчаси тешиб чиқди калласин,
менинг қўлимда нон,
лекин зиналарда қон,
иссиқ ва қизил..

• Қора ишчилар ва ишсизлар, аскарлар ва фоҳишаларни ортган поезднинг бош пассажир (қаҳрамон)ларидан Уста Голиб учун ўлса кафансиз қолмаслик буюк армондир! Бошқоронғи аёлга иккита гилосни илинмасдан, уни савати билан вагон деразасидан улоқтирган Шаҳина хоним (ўрта ҳол аёл) ўз ўғлини ўгай ўғлининг хотини қўйнига киритади... Ўз ўғлини ўгай ўғли ўлдирганида, эридан қолган озгина мерос ҳирсида, ўгайини ҳам ўлдиришларини кутади, ҳатто ўзи қотиллик ҳақида ўйлайди!

Серқатнов вагон йўлагига бир қўл осилиб тушган — Алининг қўли. Дам-бадам йўловчиларнинг: «Ҳой, қўлингни олсанг-чи!»— деган шанғиллашлари эшитилиб туради. Аммо ҳеч кимнинг эсига келмайдик, битлаб, қуртлаб кетган Алининг неча кундирки, очликдан жонни узилган. Поезд ўлим сари олиб бормоқда! XX аср поезди!..

Асарнинг оҳанги ҳам поезд юришига монанд, ялпи сафарбарликни эсга солади:

Мамадча, мамад,
Мамадча, мамад..

Иккинчи китобда воқеалар яна шу Ҳайдарпошо вокзалидан соат 19 да йўлга чиқадиган тезюрар зодагонлар поездидан олиб кўрсатилади. Кенг, зарҳал купеларда олтин, шухрат ҳақидаги сўзлар... Оч, ҳарис кўзлар... Бир тилим пишлоқ билан қултиллашиб ароқ ичаётган Ҳасан Шавкат юрагини ҳасад кемиради! Руҳий қашшоқлик. Поезд маънавий ўлим сари елмоқда. XX аср поезди!..

Ниҳоят, учинчи китобда ҳар иккала оқим қўйилиб, ҳар икки

пбезд битта буқаламун замоннинг иккита юзи сифатида қабариқ образларда жонлантирилади.

«Инсон манзаралари» Нозим Ҳикматнинг маҳбуслик йилларида ёзилган. Унда ракурс — маҳбус кўзи. Эҳтимол, шунинг учун ҳам унинг ҳар сатрида дунё барча кўпюзлилиги билан кўзгудагидек аниқ акс эттирилгандир. Асарда, асосан, теран психологик тасвир етакчилик қилади. Қаҳрамонлар кинодаги каби ҳамиша ҳаракатда берилади. Эпопеяда шоирнинг ўзи айтганидек, санъатнинг барча турларига мурожаат этилган. Мана шу мураккаб жараёни ўзбекчада жонлантириш таржимондан катта меҳнат ва маҳоратни талаб этади.

«65 шеър» китобига ўзи ёзиб берган сўзбошида Нозим Ҳикмат: «Ўзбек ўқувчиси бутун дунё шеър хазинасидан энг қадрли асарларни ўқиган ва ўқимоқда. Унинг завқи юксакдир. Буларнинг барини биламан, билганим учун ҳам унинг қаршисига юрагим безиллаб чиқаётирман...»— деган. Бинобарин, бу гал ҳам унинг жаҳоний овозларига тўла юраги таржимонимиз томонидан нақадар очиб берилганлиги муҳтарам ўқувчига ҳавола. Шоирнинг юраги шу китобда бир қатра симобдек қалтираб турибди.

Тилак Жўра

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Биринчи китоб	6
Иккинчи китоб	92
Учинчи китоб	227
Аср овози. (Сўнгсўз). Тилак Жўра	313

На узбекском языке

Назым Хикмет

ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ ПАНОРАМА

Э п о п е я

Перевод с издания «Народна просвета», София, 1968.

Редактор *М. Аъзамов*

Рассом *А. Бобров*

Расмлар редактори *И. Қириакиди*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *Д. Муҳитдинова*

ИБ № 1576

Босмахонага берилди 28.07.81. Босишга рухсат этилди 21.01.82. Формати 84x108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 16,8. Нашр л 18,68. Тиражи 10000. Заказ № 1415. Баҳоси 2 с. 60 т. Силлиқ қоғозда баҳоси 3 с. 90 т.

Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ҳикмат, Нозим.

Инсон манзаралари /Туркчадан Р. Парфи тарж.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.— 320 б.

«Инсон манзаралари» Нозим Ҳикматнинг энг йирик, кўзга кўринган асаридир. Бу асар қадр-қимматига кўра «Илоҳий комедия», «Кишнлик комедияси», «Дон Кихот», «Уруш ва тинчлик», «Ругон Маккарлар» сингари эпопеялар қаторида тура олади. Нозим Ҳикматнинг ўз жумласи билан айтганда «бу китобда дунёга машҳур бўлмаган ёки қўшниларидан бошқа ҳеч ким танимайдиган кишиларнинг таржиман ҳолларини» уқиймиз. «Бу таржиман ҳоллар барчаси йиғилиб, 1908 йилдан 1941 йилгача бўлган Туркия тарихининг лавҳаларини чизиб беради».

Хикмет, Назым. Человеческая панорама.

И(Тур)